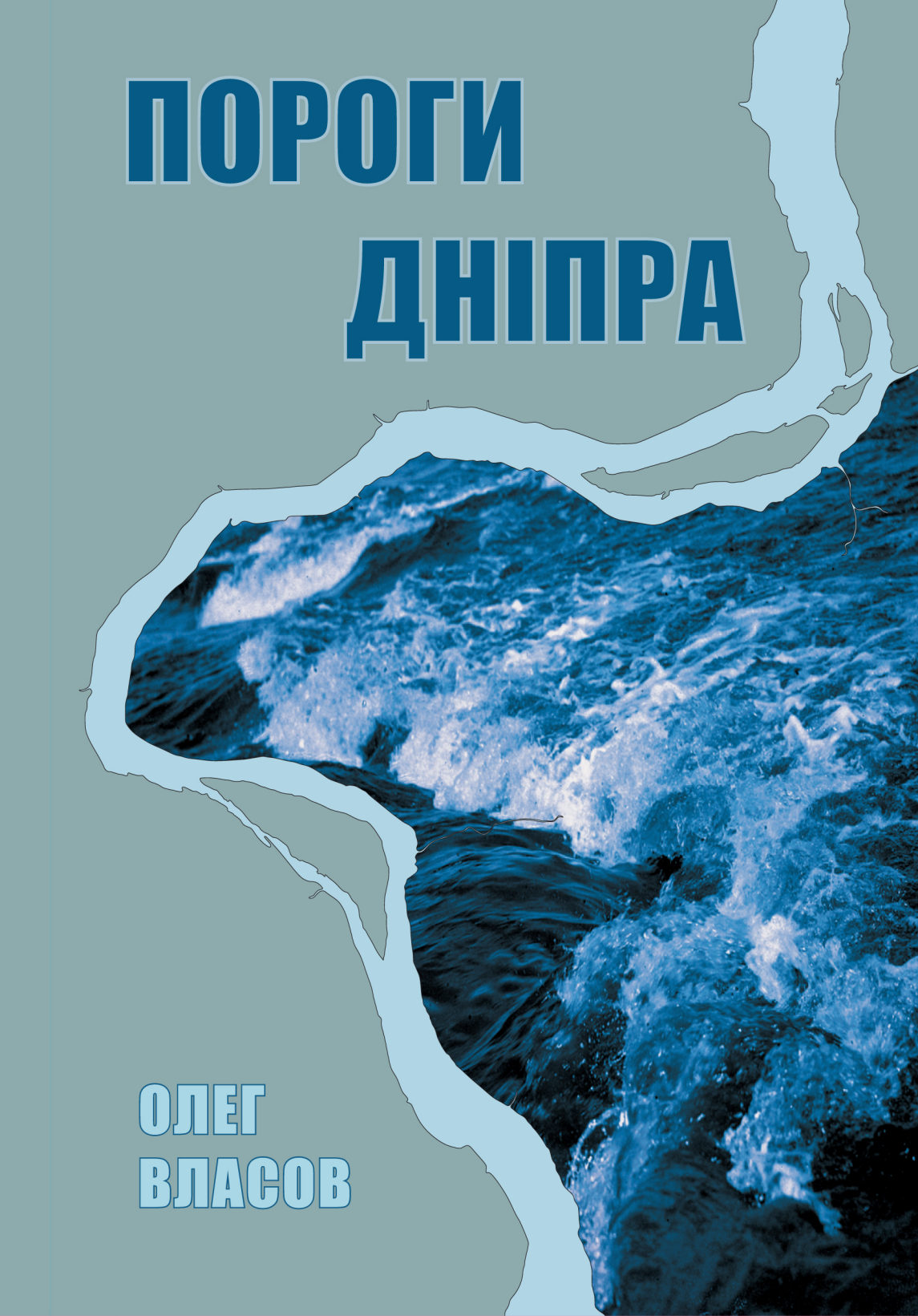

ПОРОГИ ДНІПРА

ОЛЕГ
ВЛАСОВ

Національний заповідник «Хортиця»
Запорізький обласний краєзнавчий музей
Інститут Археології НАН України
Інститут сакральної географії. Просторові практики

Олег Власов

Пороги Дніпра

Видавець Олександр Савчук
Харків • 2018

УДК 913 (282.247.32)
В 58

*Присвячується міжнародному дню дії
проти гребель 14 березня
та захисникам України – солдатам,
добровольцям і волонтерам*

Власов Олег

В 58 Пороги Дніпра / Олег Власов. — Харків : Видавець Олександр Савчук, 2018. — 448 с., 125 іл.
ISBN 978-617-7538-13-3

Протягом ХХ століття природа нашої країни зазнала величезних змін. Багато унікальних її куточків було принесено в жертву індустрії. Чи не найдивовижнішими із них можна вважати Дніпрові пороги, знищені 85 років тому. Втім, інтерес до них і дотепер виходить далеко за межі наукових кіл. Вгамувати цей інтерес і покликана ця книга.

Сподіваємося, вона допоможе вам не тільки краще уявити красу і велич Надпорожжя, але й гостріше відчувати втрату його незрівнянних краєвидів, унікальних туристичних можливостей і виняткового культурного багатства.

УДК 913 (282.247.32)

©О. Власов, текст, 2018
©М. Мордовської,
оформлення, 2018

ISBN 978-70617-538-13-3

*Прощайте, прощайте, Дніпровські пороги,
А де походили лоцманські ноги.*

(лоцманська пісня XIX ст.)

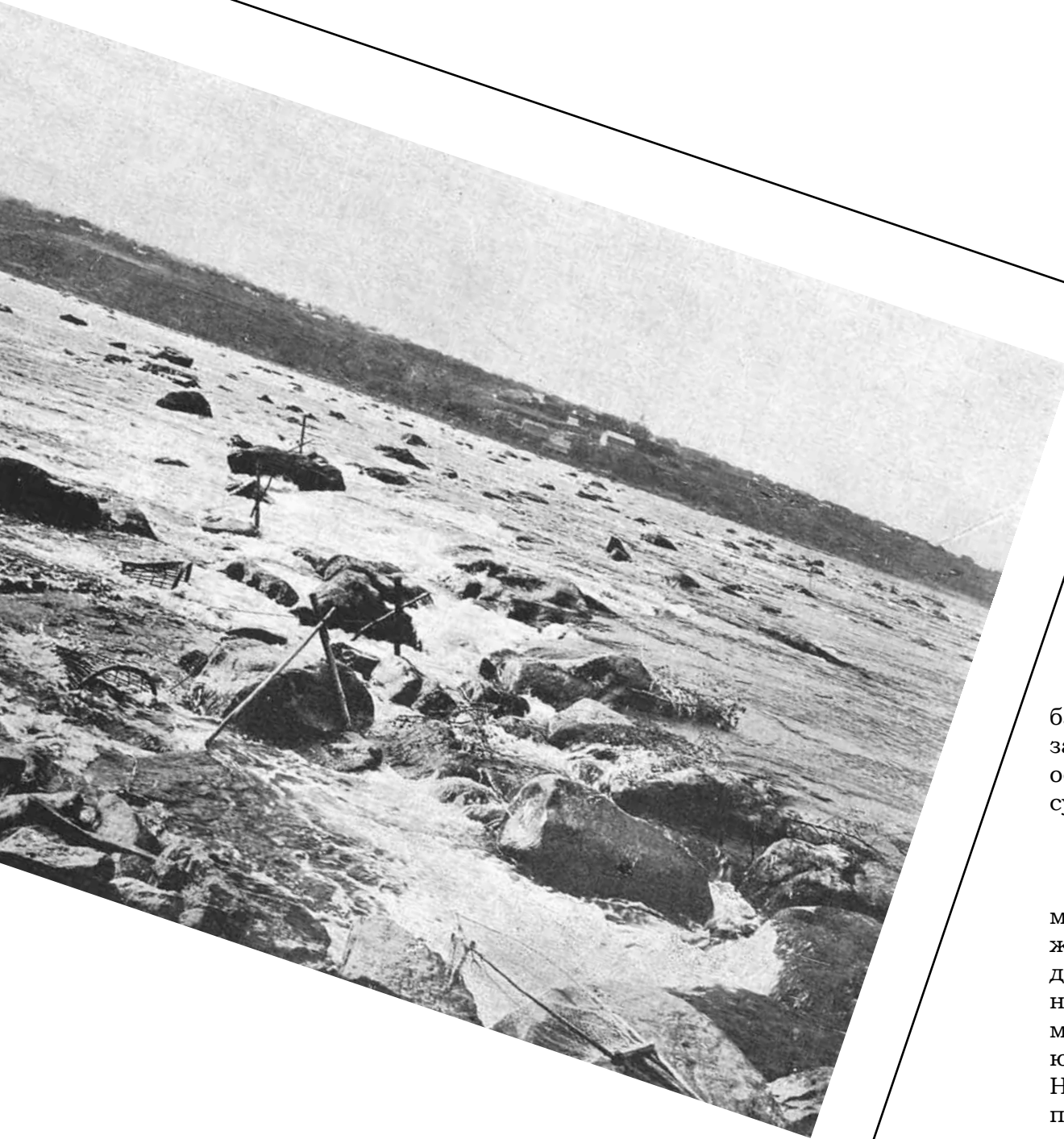
Протягом XX століття природа нашої країни зазнала величезних змін. Багато унікальних її куточків було принесено в жертву індустрії. Чи не найдивовижнішим із них можна вважати край надзвичайної краси і небаченого багатства пам'яток природи та історії – Дніпровське Надпорожжя. Незважаючи на те, що Дніпрові пороги знищені 85 років тому, інтерес до них і дотепер виходить далеко за межі наукових кіл. Вгамувати цей інтерес і покликана ця книга. Сподіваємося, вона допоможе вам не тільки краще уявити красу і велич Надпорожжя, але й гостріше відчутти втрату його незрівнянних краєвидів, унікальних туристичних можливостей і виняткового культурного багатства. Розуміння втрати спонукає до боротьби зі споживацтвом і байдужістю, а головне – до збереження дорогоцінних решток первісної природи України сьогодні й відновлення Дніпра в майбутньому.

ПЕРВІСНА ПРИРОДА НАДПОРОЖЖЯ

Ця дивовижна країна була народжена в прадавні часи поєднанням протилежних стихій – води та каменю. Тут велика степова ріка раптом набувала рис гірської. На вкритих степом, помережених лісистими балками берегах здіймалися на десятки метрів гранітні скелі. Вони ж робили на шляху Дніпра багато перешкод: дев'ять порогів, понад п'ятдесят забор, тисячі окремих каменів та скель, десятки островів, піщаних кіс... Усе це разом створювало суворий, але незрівнянно прекрасний ландшафт.

ПОХОДЖЕННЯ ПОРОГІВ

В часи тотального підкорення стихії серед безмежного «культурного ландшафту» Півдня України жевріють лиш маленькі острівці первісної природи. Своїм збереженням вони завдячують каменю. Сьогодні мальовничі скелі посеред рівнини є місцями паломництва, вони неодмінно викликають захоплення у втомлених цивілізацією людей. Не так було сотні років тому, коли оточена дикою природою людина вірила, що підкоривши її, дістане щастя. Тоді камінь, об який ламався леміш плугу, і скеля посеред ріки сприймалися, як справа

рук нечистого. Про це розповідає давній переказ, записаний у 1886 р. етнографом Яковом Новицьким від старого Хоми Горянця – сторожа баштану на острові Хортиця:

«До Христового народження лукавий мав велику силу! Каміння, скелі, печери – то все його робота. В печерах він ховався від Божого гніву, від грому. Тоді людей ще мало було, спокушать нікого, так він і давай розносить по землі та розкидає каміння: де кине малий камінець – через год виросте великий, де покладе великий – там виросте скеля. Хотілось йому всю землю покрити камінням, щоб нічого не росло, не жив ні чоловік, ні звір, ні птиця Божа. Тіко не по його вийшло: народився Христос, зараз же прокляв нечистого. З того часу каміння так і зосталось...» [1, с. 15].

На поч. ХХ ст. мешканець Катеринослава С. Вербов від місцевого лоцмана почув не позбавлену своєрідного чорного гумору легенду про походження порогів:

«Був час, давно це було, коли ніхто порогів на Дніпрі не знав і ніколи про них не чув. Дніпро тік тоді повільно й тихо. Були тут, правда, невеликі гори, та тільки на березі. Сталася ця біда з вини патріарха нашого Авраама, що жив зі своєю великою родиною недалеко від теперішнього Кодацького порогу.

Якось Господь, більше жартома, наказав Аврааму принести в жертву сина свого Ісаака. Авраам – ну що ж йому було думати, де ж таке Господь міг наказати?! – без жартів поклав сина на великий камінь – камінь цей і дотепер стоїть на тому ж місці – й став ножа точити. Господь бачить, що цей дурень і справді сина зарізати може, та й з посміхом, і не так щоб тихо, та й не дуже гучно, каже: «Бачу, каже, твій послух. Та сина не чіпай і з миром йди додому». А патріарх на вухо тугий, не

чує й заносе вже ніж, щоб ударити сина. Тут Господь розсердився, та як гаркне: «Тобі це я кажу, чи ще кому?!» Від гласу Господнього гірка-то на березі як той горох розсипалася, а каміння попадало в воду й загатило річку, та й не як небудь, а на цілих шістдесят верст. І вийшло: де загата від берега до берега через усю ріку – там поріг, а де від річки що лишилось, прохід є – там забора» [2, с. 54].

Інша легенда на цю тему, відома під назвою «Десна і Дніпро», сповнена драматизмом. Записана вона у 1880-і роки дослідником Василем Кравченком на Черкащині:

«Як ще ріка нікотра не протікала, так Десна була старша за Дніпро. Стали вони спорить: «Котре прудче з нас побіжить, то те буде старше». Так Десна зараз же як заспорилася, порізалася, де низькі місця – щоб їй легше було. А Дніпро іще в батька пішов благословитися – а в їх батько море мабуть. Так він порізавсь горами, бескетями, поламався скрізь. Десна бачить, що не випередить Дніпра – що Дніпро горами порізавсь, – так вона стала рвать каміння і гатить Дніпро, щоб самій раньше порізатися (А тоді каміння ще не заклає було, – тільки вже не знаю, коли його Матір Божа заклає). І вона у дванадцяти місцях гатила його, і поробилось там дванадцять порогів, а посередині чотири рази перегачувала. Ненаситецький зветься – там камінь поріс, у чотири рази тут каміння лежить, і у четверо проти тих, й той у дванадцять раз дужче кидає проти тих» [3, с. 230 – 231].

Отже, за переказом порогів на Дніпрі не 9, як звикли ми вважати, а 12. Про те, скільки й коли їх рахувалося в минулому, буде сказано пізніше. Зараз же звернемо увагу на цікаву деталь: «батьком» Десни і Дніпра називається море. Чорне? – Але ж ріки течуть до нього, та не народжуються ним. Тоді яке?

...Відомо, що Дніпро не завжди був таким, яким сьогодні є. Останнім часом дослідники наблизилися до розуміння неймовірних, епічних подій, які траплялися в житті Ріки «не так давно». Можливо, у наведеній легенді зберігся їх слабкий відгомін. Можливо навіть, що ці катастрофи спричинилися до появи легенд про Всесвітній Потоп.

Більшість вчених твердить: десятки тисяч років тому вздовж Дніпра на південь величезним «язиком» спускався льодовик. Слідами його вважаються потужні поклади перемішаних скельних уламків, глини та піску – так званих морен, які лід штовхав перед собою. Вони трапляються до широти м. Кам'янське. Проте, щодо походження цих товщ є інша гіпотеза. Серед її прибічників – київський палеогеограф Василь Пазинич. Льодовик майже не зачепив українських земель, однак дуже вплинув на них. Шаруваті відкладення у долині Дніпра, на думку вченого, пов'язані не з льодовиком, а з озером. Спочатку маси льоду продавлювали під собою западини, потім, коли льодовик танув, ці западини наповнювалися водою. «Кінцеві морени» – високі вали ґрунту по краях льодовика – затримували воду, утворивши на місці майбутнього басейну Верхнього Дніпра «Поліське озеро». Сталося це 450 – 500 тис. років тому. Поряд із цим природним водосховищем штучні «моря» доби сталінських «великих будов комунізму» виглядали, як ставки. Рано чи пізно водойма переповнювалася й проривала застарілу греблю. На прадавньому Дніпрі відбувалася повинь неймовірних масштабів. Як припускається, таких катастроф було принаймні чотири. Кожного разу Поліське озеро все зменшувалося у розмірах, аж поки не зникло. Сталося це біля 13 тис. років тому, коли моренна дамба високою 30 – 50 м прорвалася в районі сучасного села Юровичі на Прип'яті. Шалений потік десятки кіло-

метрів шириною виніс циклопічні брили, кубокілометри накопичених за сотні років осаду, вигриз і протягнув за собою величезні шмати берегових схилів, змітав все живе й неживе на своєму шляху. Всі відомі стоянки давніх людей в долині Дніпра і на прилеглих суходолах зазнали руйнувань.

Сліди катастрофи видно навіть на сучасних космічних світлинах: пасма моренного матеріалу простягаються довгим віялом до 100 км на південний схід від місця прориву. Грандіозним гідроударом утворилися піщані масиви в заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на Ігреньському півострові при гирлі р. Самарь, Олешківські піски на Херсонщині та піщані охвістя островів Надпорожжя. У котлованах гідроелектричних станцій на Дніпрі геологи, археологи та палеонтологи свого часу зустріли велику кількість решток давньої фауни. Так, тільки у котловані Дніпродзержинської ГЕС було знайдено рештки понад сотні ссавців льодовикової доби: гігантського оленя, первісного та довгорогого зубра, мамонта, носорога, гієни та лева. Причому, товсті кістки були часто переламані, кістяки – наче завалені, кінцівки відірвані. Знаходили й стародавній «фарш» – перемелені рештки звірячої плоті упереміш із ґрунтом і гілками. Найцікавіше те, що більш «молоді» зразки дуже часто знаходилися глибше за «старші». Що означає ця мішанина, як не свідчення вбивчої повені? – запитує Василь Пазинич. Багатьма колегами його гіпотеза вважається доволі дискусійною. Але ж і теорію Дарвіна не визнавали попервах... [4; 5, с. 99 – 102; 6, с. 354].

Дніпрові скелі – одні з найдавніших гірських порід на Землі, вік яких сягає майже 3 мільярдів років. Це – виходи ділянки земної кори, яка сформувалася одною з перших на планеті – так званого «Українського кристалічного щита». Вони простягнулися з півночі Рівненської області до Донецького

Приазов'я. 1700 мільйонів років тому цей масив являв собою велику гірську країну. Пізніше гори були зруйновані, потужні нашарування з часом змиті, гранітні скелі оголені. Більше 2 мільйонів років тому по одному з численних розломів, що поділяють щит на блоки, відбувся прорив Дніпра. Могутній потік вимив м'які зруйновані породи, залишивши на дні більш міцні перепони у вигляді нерівностей та виступів. Так утворилися Дніпрові пороги – скельні пасма, які цілком перегороджують течію ріки від берега до берега, і забори – пасма, що перегороджують ріку частково, лишаючи прохід [7, с. 30 – 36; 8, с. 164 – 165].

На початку ХХ ст. деякі вчені, наприклад геолог П. Кротов, пов'язували виникнення порогів з колосальним водоспадом, який за мільйони років розпався на кілька малих. Як припускалося, саме цей водоспад залишив стрімке зниження на дні Дніпра – так звану «Кічкаську яму» біля сучасного острова Сагайдачного (Кічкаського), вище греблі Дніпрогесу [9, с. 33 – 34]. За деякими даними глибина Дніпра тут сягала 45 м (на 30 м нижче рівня Чорного моря). Однак гідрологічній експедиції 1930 р. не пощастило віднайти таких значних глибин [10, с. 111]. До цього дня Кічкаська яма зберігає свою таємницю...

Цікаво порівняти скелі Дніпровського Надпорожжя та, наприклад, середньої течії Південного Бугу. Її ті, й ті належать до того самого великого масиву, однак дещо різняться між собою. Побужжя доволі багате на вигадливі форми вивітрювання: голови якихось велетнів і фалічні скульптури, схожі на стовпи Долини Привидів на кримській горі Демерджи, монументи острова Пасхи й брили, що неймовірним чином пручаються силі тяжіння... Інша річ – скелі над Дніпром. Вони випинаються гострими ребрами і, здається, «складені» з

якихось циклопічних кутастих блоків з гладкими поверхнями. Чому ж тут мало «природних скульптур»? – Уся справа в будові граніту. Дніпровський застигав швидко, він дрібнозернистий та міцний, а бузький застигав повільно, має великі кристали, від чого більш піддатливий, крихкий. До речі, ця його особливість врятувала дивовижні краєвиди від знищення: на Бузі набагато менше кар'єрів, ніж на Дніпрі.

ПОРОЖИСТА ЧАСТИНА ДНІПРА

Порожиста частина Дніпра, якщо бути точним обмежувалася відтинком між першим Кодацьким і останнім Вільним порогами, тобто становила 65,2 км по фарватеру [10, с. 54]. Насправді ж, всякий мандрівник бажаючи побачити пороги, всякий автор, розповідаючи про них, починав свою подорож-опис з острова Монастирського у місті Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ з 2016 р. – Дніпро), а закінчував островом Хортицею або містом Олександрівськ (з 1921 р. – Запоріжжя). Тобто, фактично, Дніпровське Надпорожжя простягалася з півночі на південь майже на 100 км [див. наприклад: 9, с. 21 – 35; 11, с. 8; 12, с. 27 – 87]. На своєму шляху ми не часто будемо віддалятися від берегів Дніпра, та все ж таки не зайвим є хоч би приблизно визначити межі країни порогів у навколишніх степах. Це дещо складніше, адже від острова Монастирського до Хортиці у Дніпро з обох боків впадають не тільки балки, але й такі річки, як Вільнянка або Самара, чий виток лежить за десятки й сотні кілометрів від гирла. Отже, зовсім не претендуючи на істину в останній інстанції, обмежимо Надпорожжя сучасними трасами, що поєднують міста Дніпро й Запоріжжя. З лівого боку Ріки це траса М-18, а з правого – Н-08 плюс басейни малих річок Вірхня та Середня Хортиця й ліва сторона долини Нижньої Хортиці.

За вимірами поч. ХХ ст. загальне падіння Дніпрового русла між крайніми порогами складало 30,89 м. Отже, й швидкість течії була висока, особливо весною: до 5,03 м/сек. на Вовнизькому порозі та до 6,78 м/сек. у Кічкаській ущелині, нижче останнього, Вільного порогу [10, с. 55 – 56; 13, с. 162]. Лід на Дніпрі стояв у середньому 76 днів на рік та бувало, що зимою ріка так і не замерзала. Треба зазначити, що протягом лише останніх трьох століть відбулися певні відчутні для нас зміни клімату. Як відомо, у XIV – поч. ХІХ ст. Європа переживала так званий Малий льодовиковий період, пік якого припав на ІІ пол. ХVІІ – ХVІІІ ст. На території України в той час іноді спостерігалися аномальні холоди влітку, як у 1731, 1739 та 1740 рр., а в 1730 та 1737 рр. – навіть північне ссяйво (!) [14, с. 354 – 359].

Багаторічні спостереження за допомогою спеціальних водомірних рейок свідчать, що коливання рівня води у порогах були досить значними. За даними рейки біля с. Лоцманська Кам'янка найбільша амплітуда коливання горизонту води протягом одного року спостерігалася у 1877 р. і сягнула 6,35 м [9, с. 45]. Це був один з найбагатководніших років за всю історію спостережень, коли середньорічний показник витрати води досяг 3040 м³/с, що трапляється один раз на 500 років. Та пройшло всього 44 роки, й Дніпро встановив свій антирекорд. Влітку-восени 1920 р. витрати води складали половину від звичайної норми, внаслідок чого запаси ґрунтової вологи значно зменшилися. Зима 1920 – 21 рр. була тепла й малосніжна, весна маловодна, літо й осінь – спекотні та посушливі по всьому басейну ріки. Витрати в цей час складали 25 % від звичайної норми, а середній показник був 717 м³/с, що трапляється один раз на 600 років. Між найбільш водним 1877-м і

найменш водним 1921-м пройшло всього 44 роки. Така комбінація за визначенням дослідників повторюється лише раз на понад 4000 років. Отже, з часу танення льодовика подібне могло трапитися лише двічі в історії Дніпра [15, с. 52 – 54].

Весною повінь сягала апогею в квітні-травні, коли вода проходила відстань від Катеринослава до Кічкаса менш ніж за добу. Іноді повінь перетворювалася на справжній катаклізм як у 1942-му, 1931-му році, чи «Велика вода» 1845 року, що увійшла в легенди. Тоді зникли або розділилися на частини багато островів, в інших місцях з'явилися нові. Ріка жила – після кожної повені в її топографії відбувалися невеликі зміни. Про це, наприклад, повідомляв у вересні 1739 р., під час війни з турками, контр-адмірал Яків Барш: «А река Днепр фарватер от сильного течения ежегодно перемениет и в летнее время весьма мелководно, во многих местах до 4 фут и меньше бывает, и много во оной карч, а выше Сечи подводного камня, и в плавании многия бедства случаются» [16, с. 679]. Зрозуміло, чому кожна докладна карта і план Дніпра різних років і століть має свої відмінності.

КІЛЬКІСТЬ ПОРОГІВ

Як не дивно, протягом століть не існувало цілковитої однастайності щодо назв і кількості Дніпровських порогів. Крім того, їх реєстр міг різнитися навіть у дуже близьких за часом документах. У сер. Х ст. імператор Візантії Костянтин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» налічує 7 порогів, а дипломат Михалон Литвин у сер. ХVІ ст. повідомляє про 11 [17, с. 47 – 49; 18, с. 97 – 98]. У щоденнику дипломата Священної Римської Імперії Ерїха Лясоти, який у 1595 р. на шляху до козаків особисто подолав пороги, їх згадується 13: Кодак (Kodak), Сурський (Surski), Лоханський (Lochany), Стрільчий (Strzeley),

Дзвонецький (Zwonce), Княгинин (Kniezinej), Ненаситець (Nouosyri), Воронова Забора (Porog Woronowa Zabora), Вовнизький (Wewnich), Будило (Budilo), Таволжанський (Tawol Zani), Лишний (Lirzani), Вільний (Wolni) [19, с. 246 – 248]. Московська Книга Великому Кресленню 1627 р. містить найбільший реєстр із 14 порогів: Кодак, Звонець, Сурський, Лоханной, Стрельчей, Княгинин, Неясътец, Вороного Забора, Волнег, Будило, Лычна, Таволжаной, Волной, Белекова Забора. Тут пороги Сурський та Таволжанський поставлені не на своєму місці, а зарахована до числа порогів Белекова Забора знаходиться нижче о. Хортиці [20, с. 111 – 112]. 13 порогів показані на карті французького інженера Г. де Боплана «Частина ріки Борісфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці...» (1630-і рр.): Кодацький (Kudak), Сурський (Sulski), Лоханський (Lochanny), Стрільчий (Strelczy), Звонецький (Dzwoniec), Княгинин (Kniahininy), Ненаситецький (Nenasytet), Воронова Забора (Woronowa Zabora), Вовнизький (Wolniow), Будило (Budilow), Лишний (Lisianka), Вільний (Wolni) [21]. На «Карті течії рік Дніпра та Бугу...», складеній у 1775 р. Інженер-підполковником Томіловим, бачимо 10 порогів: Кайдацкой, Сурской, Лоханской, Звонецкой, Княгининской, Ненасътецкой, Вовнински, Будылски, Лишни, Вилни. Є тут і великі забори, названі порогами на багатьох інших картах: Яцкая, Стрельча, Воронова [22]. Академік В. Ф. Зуєв у 1781 р. повідомляв про «13 главнейших порогов, а с маленькими будет больше шестнадцати» [23, с. 253].

Загалом усіх об'єктів на Дніпрі, які протягом XVI – XX ст. називалися порогами, можна нарахувати 20 (про це докладніше буде сказано далі). Більшість же окремих реєстрів кін. XVI – XVIII ст., а це понад 200 років, – містять 12 – 13 порогів. Й тільки у сер. XIX ст. стали вважати, що порогів на Дніпрі 9: Кодацький, Сурський, Лоханський,

Дзвонецький, Ненаситецький, Вовнизький, Будилівський, Лишний, Вільний [12, с. 27]. Хоча, треба сказати, що у XIX – поч. XX ст. у деяких джерелах згадується ще й десятий поріг – Явлений, нижче Вільного. Його ми бачимо в таких серйозних документах, як, наприклад, «Атлас части реки Днепра от Кременчуга до Лимана» 1863 р. та «План порожистой части р. Днепра» 1929 р. [24, л. 15; 25].

Вперше офіційно реєстр із дев'яти порогів був зафіксований в Наказі Головного керівника шляхами сполучення та громадськими будівлями № 186 від 1846 р. [26, с. 282 – 283]. Чому ж помінялася стара українська, козацька традиція? – За браком даних поки що досить важко відповісти на це питання. Імовірно, це пов'язане не тільки з точним визначенням понять «забора» та «поріг», але і з тим, що у I пол. XIX ст. у Надпорожжі були здійснені роботи, спрямовані на покращення Дніпровського судноплавства. Не можна не звернути увагу на те, що порогами у XIX – XX ст. називалися тільки ті природні утворення, на яких у 1835 – 1854 рр. були зведені канали і дамби. Решта перейшли у розряд забор [9, с. 88 – 89; 27, с. 153]. Можливо, тут, як завжди, не обійшлося без корупції – частина грошей на канали «розчинилися» в кишнях злодіїв-чиновників разом із кількома порогами...

Жива пам'ять про 12 – 13 Дніпровських порогів таки зберігалася принаймні до кін. XIX ст. У той час було зафіксовано кілька варіантів згаданої вище казки «Десна і Дніпро», де порогів 12 [3, с. 230 – 231]. Стільки ж їх насправді було на Дніпрі за словами лоцмана Опанаса Петровича, з яким спілкувався катеринославський гімназист-випускник С. Вербов на поч. XX ст. [2, с. 54]. Натомість історик М. І. Костомаров, описуючи свою подорож Дніпром у 1873 р., говорить про 13 порогів [28, с. 632].

ПОРОГИ

«Пороги, – казав у 1595 р. Еріх Лясота, – це вири, або скелясті місця, де в Дніпрі повно каміння і скель, частина яких під водою, частина нарівні з нею, а деякі виступають високо з води і внаслідок цього дуже небезпечно їхати, особливо, коли вода спадає і люди змушені сходити в найнебезпечніших місцях і частково судно удержувати довгими канатами або мотузками, а частково забродити в воду і піднімати судно над гостроверхим камінням та помаленьку пропускати. А ті, що підтримують судно канатами, мусять уважно стежити за тими, хто знаходиться у воді і за їх наказом канат протягувати чи пропускати, щоб судно не вдарилось, бо це зовсім легко недоглянути. Таких місць дванадцять, або, якщо сюди зарахувати місце – Воронову Забору, то тринадцять протягом семи миль... А тому, що козаки проживають нижче цих порогів, вони називаються запорожцями (Zarogoser), це значить ті, які живуть за порогами, тобто за каміннями» [19, с. 247].

«Аби ви краще зрозуміли, що таке пороги, – пояснював у 1630-х роках інженер Гійом де Боплан – скажу вам, що це руське (тобто українське – ред.) слово, воно означає скеля. Пороги тягнуться кам'яною грядою впоперек ріки, деякі з них під водою, інші на рівні води; є й такі, що виступають на 9 чи 10 стоп над водою і виглядають наче якісь будинки. Пороги лежать неподалік один від одного, це виглядає так, ніби гребля чи загата, що перетинає течію ріки. В одних місцях вода падає з висоти 5 – 6 стоп, в інших – 6 – 7 стоп, в залежності від того, яким є рівень води в Борисфені (Дніпрі – ред.). Навесні, коли тануть сніги, усі пороги вкриваються водою, окрім сьомого, названого Ненаситцем. Лише він один у таку пору заважає плаванню човнів. Влітку і восени, коли рівень води спадає, пороги піднімаються інколи на 10 – 15 стоп над водою» [29, с. 38].

Сучасне наукове визначення порогу більш сухе: «Поріг це ділянка русла ріки з різким збільшенням нахилу й швидкості течії відносно ділянок вище й нижче порогу. Пороги утворюються у місцях перетину рікою скелястих пасом, морен, виходів корінних гірських порід, що важко розмиваються, скупчень валунів, продуктів гірських обвалів та селів... Перед локальними порогами з особливо крутим падінням іноді утворюються ділянки спокійної води (плеса), що виникають через підгачування ріки порогом» [30, с. 15].

Сплав порогами був пов'язаний з безпекою й міг здійснюватися тільки за чітким маршрутом. Лоцмани, сплаваючи судна та плоти, користувалися у порожистій частині Дніпра двома маршрутами – «ходами»: Старим та Новим. Старий, або Козацький хід майже повністю проходив під правим берегом і співпадав з природним фарватером ріки. Він був найбільш глибоким, зручним і вільним від перешкод. Новий хід утворився після побудови каналів у середині XIX ст. Він проходив під лівим берегом і здебільшого не співпадав з природною течією Дніпра, а тому був досить незручним і вимагав великої спритності у боротьбі з ворожими потоками. Лоцмани намагалися до останнього уникати Нового ходу. Старий та Новий ходи розділялися тільки у порогах, співпадаючи у плесах між ними. Ходи відмічалися «примітними» каменями, що мали свої назви й були чітко обумовлені переходом від одного каменя до іншого. Вправний лоцман добре знав розташування кожного з них [9, с. 112 – 113].

Перший з Дніпрових порогів – Кодацький. Його назва у різних джерелах має кілька варіантів, наприклад Кадак [20, с. 111], Kudak [21], Кодак [31, с. 565], Кайдак [32], Старой Кайдацкой

[33, с. 89 – 90] тощо. Початок порогу знаходився у 2,7 км нижче за течією від Південного мосту у м. Дніпро, навпроти залишків Кодацької фортеці у с. Старі Кодаки Дніпровського району. З лівого берега ріки навпроти порогу сьогодні знаходиться Любимівський гранітний кар'єр [27, с. 147]. Ось як описує Кодацький поріг Д. І. Яворницький: «Він має при ширині Дніпра заледве версту (1066,8 м) ширину 155 сажнів (понад 330 м), довжину праворуч 240 (511 м), а ліворуч 255 (543 м), перепад води 0,91 саж. (1,94 м). Спадає чотирма лавами (лави – розташовані одне за одним кам'яні пасма, з яких складаються пороги – ред.) – Плоскою, Гостренькою, Вишняковою, і Мишиною... Фарватер Дніпра вище порога – 8 (17 м), а нижче порога, на плесі – 12,5 сажня (26,6 м). Кодацький поріг, після Ненаситецького, вважається одним з найнебезпечніших порогів» [34, с. 34]. Гідробіолог Д. О. Свіренко у 1920-і роки наводить дещо інші цифри. За його даними довжина порогу складала 512 м, а падіння води – 1,63 м. Над порогом з правого берега здіймалися високі прямовисні скелі [10, с. 61]. Можливо, цим і пояснюється назва порогу: вона нагадує тюркські слова «кая даг», що значить «скельна гора».

Наступний за Кодацьким поріг – Сурський. Знаходився він за 8,5 км нижче нижнього кінця Кодацького порогу, навпроти сучасного гранітного кар'єру, що розташований на південь від лівобережного с. Перше Травня Дніпровського району. З правого боку поріг прилягав до південного кінця нині затопленого о. Сурського, назву якому дала річка Сура, що впадає у Дніпро навпроти острова, з правого боку. Продовженням порогу була Сурська заборя – пасмо каменів, яке перетинало протоку між о. Сурським та лівим берегом Дніпра [27, с. 148]. Якщо перевести на сучасну мет-

ричну систему параметри, подані Д. І. Яворницьким, то довжина Сурського порогу з правого боку дорівнюватиме 102,24 м, з лівого боку – 72,4 м, падіння води – 0,51 м, фарватер ріки вище порога – 2,13 м, нижче порога – 2,4 м. Поріг складався з двох лав – Чавунної та Бондаревої [12, с. 40]. За даними Д. О. Свіренка довжина Сурського порогу дорівнювала 85 м, падіння води – 0,5 м [10, с. 69].

Наступний – Лоханський поріг – знаходився за 1,33 км нижче кінця Сурського, навпроти сучасного гранітного кар'єру, що розташований на південь від правобережного с. Волоське Дніпровського району [27, с. 148]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. поріг має назву Lochany [19, с. 246], Лоханной [20, с. 111], Luchan [35], Лоханин [36]. За Д. І. Яворницьким він складався з трьох лав: Куликівської, Плоської та Черепашиної. Ширина порогу сягала 127,8 м, довжина з правого боку – 270,5, з лівого боку – 166,14 м, падіння води – 1,62 м, фарватер води вище порога – 2,13 м, нижче порога – 2,4 м. У порозі, за словами лоцманів, вода плескалася, як у лоханці, звідки й походить його назва [12, с. 41]. За даними Д. О. Свіренка довжина порогу дорівнювала 150 м, падіння води – 1,12 м. Через порівняно високе падіння води відносно малої довжини Лоханського порогу в ньому спостерігалася дуже висока швидкість течії – 5,33 м/с [10, с. 70]. Серед величезної кількості каміння у порозі здіймалися три острівці – Кулики, Лоханський та Скелястий [37, л. 7]. Звідси, мабуть, і походить слов'янська назва порогу, наведена Костянтином Багрянородним – «Островуніпрах», тобто «острівний поріг» [17, с. 322 – 323].

Околиці Лоханського порогу колись вражали своєю красою. «Розташування села Волоського – писав О. С. Афанасьєв-Чужбинський – надзвичайно мальовниче, особливо його нижньої части-

ни, яка оточує величезну окрему скелю, що впирається з півночі в Лоханський поріг і з цього боку вбрана у великі брили граніту. На самій горі теж розкидані величезні камені, і звідти відкривається чудовий вигляд на обидва пороги і на околиці. Мені здається, якби краса краєвидів села Волоського була відома, чимало проїжджих звертали б сюди з Катеринослава навмисне для того, аби помилуватися цікавою місцевістю» [43, с. 137].

За 5 км нижче кінця Лоханського порогу знаходився поріг Дзвонецький. Він шумів за 0,6 км нижче від гирла правобережної балки Дзвонецької та за 1,4 км вище від сучасної північної околиці с. Звонець-ке (Дзвонецьке) Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. [27, с. 148]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. цей поріг має назву Zwoncze [19, с. 246], Звонец [20, с. 111], Dzwoniec [21], Звонецкой [38, с. 290] тощо. Дзвонець, коли на нього дивитися зі скелі високого правого берега, являв собою пряму лінію, яка перетинала широке дзеркало Дніпра. За Д. І. Яворницьким він складався з чотирьох лав: Плоської, Чорної, Глухої та Кобиленої. Довжина порогу з правого боку складала 185,3 м, з лівого боку – 217,25 м, падіння води – 1,53 м, фарватер ріки вище порога – 2,7 м, нижче порога – 3 м [12, с. 43]. За даними Д. О. Свіренка довжина Дзвонця дорівнювала 200 м, падіння води – 1,18 м [10, с. 71 – 72].

Найбільшим та найстрашнішим з усіх Дніпровських порогів, тим, що давав про них найліпшу уяву, був Ненаситець (або Розбійник, Ревучий, Дід-поріг). Костянтин Багрянородний у X ст. пояснював його назву тим, що біля нього гніздилися безліч пеліканів (неяситей) [17, с. 47]. Однак, у XIX – XX ст. побутувала інша думка: цей поріг ніколи не насичувався жертвами. «Чому ж він зветься Ненаситцем? – Тому що ніяк не насититься: все їсть та

їсть, все ковтає та ковтає, а ніяк не наїється й не наковтається» [39, с. 125]. Про те, наскільки небезпечним був Ненаситець, свідчить давній звичай, який зберігся до XX ст.: перед проходженням порогу лоцмани та робітники прощалися один з одним [9, с. 27]. У 1830-і роки катеринославська письменниця Олена Ган, молода й уразлива натура, називала Ненаситець «местом смерти». «...Отважные сыны Украйны, – писала вона у повісті «Утбалла», – вверяют утлым судам свое богатство и свою жизнь. Они выжидают ясного дня, служат молебн, одеваются в чистые рубашки, как будто готовятся к смерти, и пускаются вниз по реке. В молчании несутся их барки между живописных берегов; издаека слышится рев волн, и вот дерзкие люди приблизились к роковому месту» [40].

Ненаситець знаходився за 8 км нижче Дзвонецького порогу, поряд із селами Микільське-на-Дніпрі Солонянського р-ну та Василівка-на-Дніпрі Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. З правого боку Дніпра поріг починався приблизно за 50 м північніше скелі з меморіальною дошкою на честь князя Святослава Ігоревича, розташованої на території дитячого оздоровчого табору у с. Микільське, а закінчувався приблизно навпроти пірсу, розташованого на території маєтку І. В. Коломойського у тому ж селі. З лівого боку Дніпра поріг починався приблизно навпроти північної околиці с. Василівка, а закінчувався навпроти межі цього села з с. Мар'ївка, розташованим південніше [42; 37, л. 9; 43]. Отже, з лівого боку Дніпра Ненаситець був значно довший, ніж з правого. Проте, щодо довжини порогу, у різних авторів існують розбіжності. Так, О. С. Афанасьєв-Чужбинський називає цифру 643 саж. (1369 м) [44, с. 146], а К. Л. Пентковський – 575 саж. (1225 м) [45, с. 5]. Отже, ці два автори наводять довжину поро-

гу з лівого боку Дніпра. Натомість П. Є. Белявський вказує 408 саж. (869 м) [46, с. 800], а О. С. Іловайський – 410 саж. (873,3 м) [9, с. 27]. Тобто тут маємо довжину порогу з правого боку Дніпра. Д. І. Яворницький стверджує, що довжина Ненаситця з правого боку сягала 1150 саж. (2449,5 м), а з лівого – 499 саж. (1063 м) [12, с. 46]. Можливо, він помилково називає правий орографічний бік Дніпра лівим. Взагалі ж, як слушно зауважив М. М. Мордовської, розбіжності в цифрах – ні в якому разі не помилка дослідників. Вони зумовлені багатьма об'єктивними факторами, як то пора року, в яку проводили заміри, рівень горизонту води в цей час, місце заміру та методи вимірювання [47, с. 129].

У межінь, за мінімальної витрати води у 679,89 м³/сек., мінімальні глибини по поздовжньому профілю дна на Ненаситці сягали 0,43 м. Максимальна витрата води, у квітні-травні, сягала 20396,63 м³/сек. Середні поверхневі швидкості у бистрині за високої води дорівнювали 4,5 м/сек. [47, с. 14]. На відміну від решти порогів Ненаситець не замерзав найлютішою зими [10, с. 79 – 80].

Ненаситець складався з кількох лав – розташованих одна за одною скельних пасом. О. С. Афанасьєв-Чужбинський та Д. І. Яворницький стверджують, що їх було 12: Рвана, Служба, Гостренька, Одинцевська, Рогіжна, Буравлена, Булгарська, Богатирська, Довгопола, Казанцова, Мокрі Кладі, Рогата [44, с. 146; 12, с. 46]. Натомість у «Описании Днепровских порогов» з «Геометрического плана Днепровским порогам ...» 1771 р. повідомляється про шість кам'яних пасом у Ненаситці, а П. Є. Белявський та О. С. Іловайський повідомляють про 7 лав, не називаючи їх назв [33; 45, с. 800; 9, с. 27]. На докладному плані 1886 р. бачимо 10 чітко виражених пасом, які повністю перетинають течію ріки [38, л. 9].

Щодо загального перепаду рівня води, у дослідників теж немає одностайності. Так, О. С. Афанасьєв-Чужбинський називає цифру 2 саж. 3 дюйми (4,34 м) [43, с. 146], К. Л. Пентковський – 2,65 саж. (5,64 м) [44, с. 38], П. Є. Белявський – 2,23 саж. (4,75 м) [45, с. 800], О. С. Іловайський – 2,577 саж. (5,49 м) [9, с. 27], Д. І. Яворницький – 2,78 саж. (5,82 м) [12, с. 46], Д. О. Свіренко – від 4,75 до 5,2 м (у різних пунктах порогу) [10, с. 80].

У 1843 – 1854 рр. на Ненаситці було споруджено два нових канали, які проходили посередині ріки, один за одним. Верхній канал мав довжину 210 саж. (447,3 м), Нижній – 545 саж. (1191 м). Між ними знаходилася так звана «Розчистка» – проміжок, звільнений від каміння, довжиною 105 саж. (223,65 м). Таким чином, загальна довжина Нового ходу в Ненаситці складала 1862 м. За свідченням О. С. Іловайського, найменша глибина за середньо-низького горизонту на цій ділянці була 0,5 саж. (1,65 м), а загальне падіння води сягало 2,562 саж. (5,46 м). Лоцмани, як правило, уникали каналів, користуючись ними тільки в межінь [9, с. 86 – 93].

О. С. Іловайський свідчить, що в напрямку природного фарватеру, яким проходив Старий хід, на Ненаситці було три значних перепади рівня води. Перший знаходився на початку порогу, другий – посередині шляху через поріг, і третій – у кінці. Між ними було ще кілька менших перепадів, загальне число яких визначити складно. Ріка, долаючи поріг, зустрічала на своєму шляху круті прибережні миси, скельні острівці та піщані коси. Через це течія Дніпра, а разом з нею – вузький хід у Ненаситці кілька разів змінювали напрямок, що було головною небезпекою. Ризику додавала наявність великих перепадів рівня води та швидкостей течії при необхідності весь час лавіювати між великим камінням. Орієнтирами

при цьому слугували розташовані в порозі примітні камені: Вир, Рваний, Зелений, Востренький, Одинець, Служба, Рогозин, Бургарт, Бочка та Стіни. Найнебезпечнішим місцем у порозі було так зване Пекло – великий вир біля правого берега Дніпра, нижче правобережної скелі Монастирко. «Пекло – то бездонна прірва. Попавсь у Пекло – буде тобі й холодно, і теп-ло» – казали лоцмани. Перепад води у Пеклі сягав 0,926 саж. (1,97 м). Ще одне «неприємне» місце – так звана Сцикуха – глибока яма з каменем перед нею, на виході з каналу, праворуч: «Як ти її не стережись, а вона тебе все-таки обсцикне» [9, с. 27 – 29, 117 – 118; 12, с. 46 – 47].

Пліт проходив Ненаситець по Старому ходу трохи більше, ніж за одну хвилину [34, с. 37]. Ось як описав це дійство лоцман О. С. Девлад у 1929 р.: «Як тільки пліт попадає на перші лави, ... він раптом затріпається, залускотить і затріщить, вигинаючись мов хвиля по житі. Далі пліт падає на лави: Гостреньку, Рогату, залишаючи ліворуч камені: Гострий і Рогатий, потім вихиляється на останніх лавах й сягає самого страшного місця – Пекла, або, як називають лоцмани, Сцикухи-Помийниці. Перед цим пеклом робітники хутко накидають на каблучку (петля з мотузки, що раніше зроблена й прив'язана до колод) бабайки (весла – ред.), а самі скупчуються, держучись один за одного. Голова плота падає в Пекло й пориває; робітники купаються трохи не по шию» [48, с. 115].

Грандіозним було видовище порогу. «Нам довелося спостерігати його весною, коли вода найбільш прибувала, – розповідав гідробіолог Д. О. Свіренко. – Всі його каміння й скелі, дамби його каналів були під водою. Спостерігаючи в цей час Ненаситець, ставши де-небудь вище, не доходячи до нього, можна було мати уяву лише про величезну масу води, яка з надзвичайною швидкістю несла-

ся вниз. Трохи незрозумілий був рев води, що приголомшував, примушував кричати на вухо сусідові, інакше не можна було чути.

Іншу картину мав Ненаситець, коли його спостерігати з будь-якого пункту нижче порога. Тоді ставали зрозумілими і цей дикий рев, і надзвичайна швидкість течії. Ненаситець знизу в цей час – це була п'ятиметрова стіна, що ринула з надзвичайною швидкістю і на своєму шляху переборювала тисячі гранітних перешкод, прихованих під водою» [10, с. 80].

Та наймальовничішу картину являв поріг улітку, коли назовні виходила вся його робота з подолання кам'яних нетрів. Д. І. Яворницький писав: «Ріка, що так вільно і плавно несла свої води руслом вище Ненаситецького порога, дійшовши потім до нього й зустрівши тут нездоланні перепони у вигляді лав, скель, пасом і мисів, з незбагненною силою вдаряється врізнобіч, кидається з одного каменя на другий, внаслідок чого страшенно клекотить, здіймає догори велетенські вали сріблястої бучі, розбивається цілими мільйонами мільйонів водяних бризок, розлітається навсібіч цілими хмарами водяного пилу, викручує поміж скелями бездонні круговерті, породжуючи усім цим такий страшний шум і стогін, котрий чується вже на далекій відстані від порога, поглинаючи собою кожен інший звук – і пташиний крик, і людський голос. Видовище і страшне, і разом з тим воістину могутнє, що не піддається жодному описові і ніякому пензлеві; для відтворення його, кажучи словами арабської приказки, язикові бракує слів, а уяві – барв...» [39, с. 36]. Сьогодні ж місце, яке колись так вражало красою, не відрізняється абсолютно нічим особливим: на 1300 метрів ушир тут розлилася спокійна водна гладь...

Наступний, і другий за величиною дніпровський поріг – Вовнизький. У прив'язці до сучасних реалій початок його знаходився за 14 км нижче кінця Ненаситця та 0,4 км вище села Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., навпроти гирла правобережної балки Гайбеєва [37, л. 11; 41; 42]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. він має назви Wewnich [19, с. 247], Волнег [20, с. 111], Wolna [35], Вовный [49], Волных [50], Вовня [51], Волной (Волнинский) [52, с. 274] тощо. У XIX – XX ст. місцеві мешканці звали його також Онук-поріг [34, с. 37]. Костянтин Багрянородний називає його по-слов'янськи «Вулніпрах», очевидно, від слова «вълна», тобто «хвиля» [17, с. 49, 325]. Дійсно, біля нього, як пише В. О. Біднов, «круті, високі скелюваті береги Дніпра наближаються один до одного, ріка звужується і навкоси перерізується камінням (грядями гнейсу), через яке й переливається з великим шумом та ревом, мов звір підстрелений» [11, с. 39].

За Д. І. Яворницьким Вовнизький поріг мав ширини 50 сажнів (106,5 м), довжини з правого боку 270 (575,1 м), з лівого – 235 (500,5 м), падіння води – 1,14 сажнів (2,43 м). Фарватер Дніпра вище порога – 8 (2,4 м), а нижче порога – 7 футів (2,1 м). За Д. О. Свіренком довжина порогу сягала 840 м, а падіння води – 2,83 м. Вовніг складався з чотирьох лав: Близнюки, Плоська, Гроза, Помийниця. Найнебезпечнішим місцем була скеля Гроза у кінці порогу [10, с. 86; 12, с. 54].

«Цього порога, – розповідав лоцман О. С. Девлад, – цікаво послухати, коли він перегукується з Ненаситцем: оце реве внук-Вовніг, аж земля дрижить, а потім раптом тиць і обірвався, немов горлянку йому перекушено; починає Ненаситець і теж: реве-гуде й раптом замовчить, наче йому рота хто заткне. Та отакечки як почнуть, як почнуть... аж сумно тому, хто не знає в чім річ, ну, а як лоцмани

знають, що то на погоду – їм байдуже... Страшно, коли в цім порозі буває аварія з плотом, та ще й на камені Грозі. Пліт рве на шматки, скидаючи на камені один поверх одного. Отакечки насклада купу кільки сажнів, а зверху ще й якоря примосте. Не дримають в цей час лоцмани та робітники, вони збігшись усі на самий зад плота, намагаються звернуть цю частину плота у бік ліворуч. Якщо це їм вдається, вода тоді відтягне пліт від каміння, й той шматок його, що не встигло висадити на Грозу, відривається й випливає з порогу разом з лоцманом і робітниками...» [48, с. 116 – 117].

Наступний, Будиловський поріг (Будило) знаходився за 3,2 км нижче порогу Вовнизького, навпроти гирла лівобережної балки Кисльоцька та урочища Варварівка Вільнянського р-ну Запорізької обл., приблизно на 0,25 км вище від ЛЕП «Донбас-Дніпро» [37, л. 12; 41; 40]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. він має назви Будило [20, с. 111], Budyłow [21], Budik [52], Будилской [53], Budilska Zabora [54] тощо. Ось що розповідав про походження назви цього порога О. С. Девлад: «Колись то давно байдужі собі лоцмани, минувши пороги Ненаситецький та Вовнігівський, полягали та й поснули. Коли це гур-гур, трісь! Пліт попав на камінь Бук та й трощиться. Посхвачувалися лоцмани та й не второпують – де вони й що з ними. А тим часом пліт хоча й поламало, а все ж таки пустило, й він виплив. Ото й став поріг Будило, бо розбудив» [48, с. 117].

Д. І. Яворницький наводить такі розміри Будиловського порогу: довжина з правого боку – 187 (398,3 м), з лівого боку – 102 (217,3 м), падіння води – 0,49 сажнів (1,44 м), фарватер ріки вище порога – 7 (2,1 м), а нижче порога – 9 футів (2,7 м). За Д. О. Свіренком довжина Будила сягала 300 м, а падіння води – 0,57 м. Чи не мається тут на увазі падіння тільки одної з двох лав порогу, що, як

відомо, знаходилися на відстані понад 200 м одна від одної? Вони носили назви Тирина й Созонова – від лоцманів, які свого часу «посадили» на них плоти. Втім, небезпеки для плавання Будило майже не становив, і тому лоцмани часто обминали канал, йдучи просто порогом [10, с. 87; 12, с. 55].

За 17 км від Будиловського порогу, навпроти південної частини сучасного села Привітне Запорізького р-ну та обл., між гирлами правобережних балок Бузкова й Таранова, знаходився поріг Лишний. Він простягався від правого берега Дніпра до середини великого острова Кухаревого [37, л. 13; 41; 42]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. поріг має назви Lirzani [19, с. 247], Lisianka [55], Лычной [56, с. 67], Первый Вольный [32], Личный [51, с. 276] тощо. Лишний був настільки незначним, що не справляв навіть враження порога. Деякі лоцмани, щоб показати свою вправність, проходили його із заплющеними очима. «А таки лишній. Ні се, ні те, ні попові кадило, ні чортові сопілка. Поріг не поріг – забора не така», – зі зневагою казали вони [48, с. 118].

За Д. І. Яворницьким довжина Лишнього порогу з правого боку – 220 (468,6 м), з лівого боку – 87 (185,3 м), падіння води – 0,21 сажнів (0,45 м). Фарватер вище порога – 10 (3 м), а нижче порога – 6 футів (1,8 м). За Д. О. Свіренком його довжина дорівнювала 106,7 м, а падіння води – всього 0,06 м. Складався поріг із двох лав – Плоської та Швайчиної [10, с. 93; 12, с. 66].

Останнім з дев'яти порогів був Вільний. Він знаходився на 4,8 км нижче Лишнього, навпроти правобережного с. Придніпровське Запорізького р-ну та обл. [37, л. 14; 41; 42]. У джерелах кін. XVI – XVIII ст. Вільний фігурує під назвами Wolny [19, с. 247], Welnoi [35], Второй Вольный [32], Вилни [22], Вольный [51, с. 276] тощо. У XIX – XX ст. місцеві лоцмани називали його та-

кож Гадючий та Вовчок. За даними Д. І. Яворницького довжина Вільного з правого боку – 464 (988,3 м), з лівого – 380 (809,4 м), падіння води – 1,35 сажнів (2,87 м), фарватер вище й нижче порога – 12 футів (3,6 м), довжина каналу – 400 сажнів (852 м). За Д. О. Свіренком поріг мав довжину 853 м й падіння води – 1,85 м. Складався вільний із шести лав: Сиренької, Похилої, Радової, Перейми, Вовчого Горла та Шинкаревої з величезною пірамідальною скелею Корабель.

Лівий берег Дніпра на рівні Вільного порога був дуже мальовничий. Тут піднімалися стрімкі скелі, навислі над водою. Під ними, між лівим берегом і дамбою обхідного каналу, утворювалася майже окрема водойма, береги якої заросли вербою, осокою, лозою. Картина ця справляла дуже приємне враження. А там, де крило лівої дамби каналу стикалося з берегом Дніпра, на плоскій поверхні гранітного виходу, стояв пірамідальний обеліск, зведений на честь закінчення будівництва каналів. На поверхні обеліску було вирізьблено або наведено смугами олійної фарби помітки височини перебування води весняної повені за багато років. Згідно цих поміток найвища вода була у 1913 р., коли вона доходила до верхнього каменя обеліска. На пам'ятнику колись була й чавунна дошка з написом: «Судообходные каналы в днепровских порогах сооружены по повелению государя императора Николая I распоряжением главнокомандующего путями сообщения и публичными зданиями генерал-адъютанта Клейнмихеля. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...» [10, с. 106 – 108; 12, с. 73 – 74].

Не менш цікавим був і правий берег. Тут знаходилася місцина, яка робила проходження порогу доволі складним – так зване Вовче Горло. Це – вузька й звивиста протока, де вода шалено мчала

між двома скелястими острівцями – Крячиним, розташованим подалі від берега, й Шкварчівим – ближче до нього. На думку О. С. Афанасьєва-Чужбинського саме ця протока й дала назву порогу. «Прикметник «вільний», – пише він, – походить від дієслова «виляти», тому що фарватер цього порога, єдиний в усіх порогах, іде зигзагом; я би не зважився на таке припущення, якби моя думка не знаходила підтвердження в іншій назві цього порога – Гадючий (змійний), тобто такий, що звивається, неначе змія» [43, с. 169].

Для того, щоб успішно пройти небезпечним Вовчим Горлом, лоцман одразу після Лишнього порогу напружував зір і починав пильнувати ознак. «Наближаючись до острова Похилого, – розповідав О. С. Девлад, – робітники щосили підгрібаються плотом до нього так, що край плота навіть торкається Похилого... Проскочивши між двома каменями Буками, пліт летить прямо на острів Шкварчів. Здається, що наскочивши з великого розгону на той кам'яний острів, пліт розіб'ється на трісочки, на порох, а від людей не залишиться і жадної кісточки. Ті з робітників, що вперше пливуть цим шляхом, часто кидають роботу й щосили плигають з колоди на колоду, тікаючи назад плота. Ніяка команда лоцмана не зупиняє таких перваків. Аж ось ще мить – і прудка течія води, зустрівшись із гранітом острова, і не подолавши перепони, з страшним клекотінням та ревом прудко відскакує від гранітної стіни ліворуч і біжить далі, несучи на собі і пліт... Пліт, обгортаючи й залишаючи острів Крячиний ліворуч, ... зігнувшись у велику дугу, аж тріщить. Найцікавіший момент – коли з передньої голови плота не видно задньої і навпаки. Протягом цього моменту робітники задньої голови плота працюють без команди лоцмана; його не те що не чути – зовсім не видно» [48, с. 118 – 119].

Вовче Горло вважалося справжнім екзаменом для лоцмана. «Не дай Боже на Вовчку зарядить вода, тоді, якщо минеш Вовче Горло, то потрапиш нижче у Собаче Горло – й добре ім'я лоцмана пропало навіки». Собачим Горлом називалася сусідня, засмічена підводним камінням протока між правим берегом Дніпра та острівцем Шкварчівим [57, с. 128 – 129].

Поряд із порогом Вільним, біля правого берега Дніпра, ще у XIX ст. знаходилася пристань під назвою Гадюча. До неї плоти йшли з лоцманами, а судна супроводжувалися лоцманами аж до Кічкаса й навіть до о. Хортиці. Після виходу з порогу здійснювалася коротка молитва за щасливий перехід [43, с. 170]. Але ще не можна було сказати, що всі небезпеки позаду. Нижче знаходилося ще доволі багато забор.

ЗАБОРИ

Забори на Дніпрі починалися значно вище порогів, а закінчувалися значно нижче. Виходи гранітів Українського щита зустрічалися, починаючи з села Табурище, вище м. Кременчуга, при впадінні у Дніпро р. Тясмин. Перша забора – Горілчанська – знаходилася нижче м. Крюкова (сьогодні – правобережний район м. Кременчуга), навпроти села Кам'яні Потоки Полтавської обл. Остання забора – Кам'янська – у районі м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. Всього, як твердив Д. І. Яворницький, існувало 91 забора [34, с. 40 – 43]. Переважна більшість забор знаходилася у порожистій частині ріки. Однак, скільки саме їх тут було, точно невідомо, і в різних авторів щодо цього існують великі розбіжності. Так, Д. І. Яворницький від Архирейської біля острова Монастирського у межах м. Катеринослав (Дніпро) до Бруневої біля Кічкаського перевозу згадує 52 забори [34, с. 41 – 43].

П. Є. Белявський подає цифру «понад 30» [45, с. 799], у О. С. Іловайського їх згадано 37 [9, с. 21 – 31], на «Плані порожистої частини ріки Дніпра» до проекту І. Г. Александрова показано 24 [25], на картосхемі лоцмана О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» – 51 забори [58]. Нарешті, Географічна енциклопедія України подає цифру «понад 60» [59, с. 330], а Історико-топонімічний словник «Порожистий Дніпро» В. А. Чабаненка – 55 забор (та 2 «кам'яні гряди») [60, с. 164 – 165]. Імовірно, в тому випадку, коли називається мала кількість забор, маються на увазі тільки ті з них, знання яких було необхідне лоцманам для сплаву суден. Розбіжності ж у великих цифрах можуть пояснюватися різним рівнем води під час підрахунків. Показовим у цьому плані є приклад однієї забори біля островів Орлів та Таволжаній: влітку, за малої води, – це «примітний камінь» Крячиний, коли ж навесні камінь вкривався водою, місцеві жителі звали його заборою Крячиною [12, с. 60].

Сьогодні на Дніпрі ми можемо спостерігати, на жаль, тільки одну забору. Це так звана лава Скопцева (або каміння Скопцеві) у Новому Дніпрі біля острова Хортиці, в межах м. Запоріжжя. Більшу частину року вона виглядає, як просте скупчення каменів поряд із південним кінцем дамби нижнього шлюзового каналу Дніпрогесу. Однак, навесні, коли через Дніпрогес пропускають повінь, течія підсилюється й вода між камінням йде з шумом і піною. Тоді сюди поспішають запорізькі каякери, щоб використати для своїх тренувань цей слабенький відгомін давньої величі...

В минулому найбільше забор у Надпорожжі зустрічалося між Кодацьким і Вовнизьким порогами. Як правило, вони розташовувалися під правим берегом Дніпра. Забори не тільки лишали вільний прохід в руслі ріки, але й падіння води на них було

значно меншим, ніж на порогах; отже, вони становили значно менше небезпеки для судноплавства [9, с. 18 – 19; 10, с. 56]. Та незважаючи на це, більшість назв забор походить саме від імен та прізвищ лоцманів, які свого часу «посадили» на них плоти: Пундикова, Бажанова, Шерстюкова, Волощинува, Біляєва, Пурисова, Данилеєва, Сухойванова, Петренкова, Кляпина, Карлова, Бруньова, Скопцева тощо. Синельникова забори отримала назву за прізвищем місцевих панів-землевласників, Німецька – від німців сусідньої колонії Ямбург. Часто забори носили назву розташованих поряд островів, скель та інших урочищ: Стрільча, Яцева, Піскувата, Дубова, Таволжанська, Богатирська тощо. Більшість забор являли собою прості невеликі видовжені скупчення брил уперек ріки. Інші виділялися певними особливостями й розміром. Так, у Богатирській заборі, розташованій нижче Лоханського порогу, біля лівого берега Дніпра, крім численних окремих каменів зустрічалися значні ділянки, вщент всипані камінням («кам'яні щітки») і високі виступи суцільного скельного дна. Забори висувалися в Дніпро майже на цілий кілометр, являючи для судноплавців свого роду стіну з двома «ворітьми» – правими та лівими [9, с. 25].

Як було сказано вище, у XVI–XIX ст. деякі, найбільш значні забори вважалися порогами. Цікаво, що перший такий об'єкт знаходився навіть вище Кодацького порогу, а останній – нижче Вільного.

В «Описании городов и уездов Азовской губернии» 1779 р., й тільки там, згадується поріг Тарамський («порог Тарамской») [38, с. 290]. Забори Тарамська відома ще за документами 1688 р. [61, с. 143, 151, 154]. Скоріш за все, це була та сама «густа» Сомівська забор біля правобережного села Таромське, що її свого часу згадав Д. І. Яворницький [34, с. 41]. Не так давно це село було поглинене

Кодацьким районом міста Дніпро. Над колишньою заборою здіймається скеля Висока Гора або Забора, понівечена у 1958 р. «обов'язковим» у таких місцях Таромським гранітним кар'єром [62, с. 67]. Назва забори, імовірно, походить з мови ногайців, кримських татар та їхніх предків – половців, які жили у наших степах у середні віки. Кримсько-татарське слово «taramaq» означає «розчесувати», «чесати», «тріпати», тобто каміння забори чеше дно судна [63].

Нижче порогу Кодацького знаходилася велика Волошинова забора. До числа порогів вона зарахована на карті Миколая Радивіла 1613 р. під назвою «Walkonowa zaboга roгоh» та у «Реєстрі річок і прикмет...» 1697 р. з літопису Самійла Величка [64; 30, с. 565]. Пізніше вона, хоч вже і не називалася порогом, але через свої великі розміри часто згадувалася поряд з порогами, як значна перешкода на Дніпровському шляху. У II пол. XVIII ст. її називали «припора Валошина Пристинь» [32], «Яцкова забора» [22], «забор Яцкой или Волошской» [65], «забора Яцева» [36], «Волошина или Яцкая забора» [51, с. 268 – 269]. На поч. XX ст. забора іменувалася також Любимівською – за назвою села, розташованого поряд, та Синельниковою – за прізвиськом місцевих землевласників [34, с. 41].

Щодо того, де саме знаходилася Волошинова забора, в різних джерелах немає одностайності. На картах Дніпра 1779, 1780 та 1784 рр. її показано біля правого берега ріки [66; 36; 33, с. 89]. Однак, на пізніших, дуже докладних планах Дніпра 1886 та 1913 рр. ця забора позначена поряд з лівим берегом, причому в різних місцях. Д. І. Яворницький ототожнював Волошинову забору із Синельниковою (Любимівською), яка згідно плану 1886 р. знаходилася поряд із с. Любимівка Дніпропетровської обл., у 2 км нижче кінця Кодацького порогу. Про-

стягаючись від лівого берега ріки на 0,53 км, вона перегороджувала її русло наполовину і створювала перепад води 9 дюймів (біля 23 см). Та чи не припустити, що у кін. XVI – XVIII ст. однією великою Волошиною або Яцевою вважалися кілька розташованих поряд забор: Синельникова та Волошинова при лівому березі Дніпра, Пурисова коло правого та Носулина у центрі русла ріки? [37, л. 6; 67; 32, с. 41; 42].

Нижче Лоханського порогу знаходилася велика забора, яку на поч. XX ст. називали Стрільча. У деяких джерелах кін. XVI – XVIII ст. вона входить до реєстру порогів під назвою Strzeley [19, с. 246], Стрельчей [20, с. 111], Стрелецкая забора [38, с. 290], Стрельчая (Стрельчатая, Стрелинская) забора или Стрельчий порог [51, с. 270]. Забора починалася від однойменної Стрільчої скелі. «Цей невеликий, але дуже високий, скелястий острів – писав Д. І. Яворницький – вражає своєю оригінальною красою. Навіть німий, дивлячись на нього, може скрикнути од захоплення» [12, с. 41 – 42]. Верхня частина Стрільчої скелі до нашого часу підіймається над рівнем Дніпровського водосховища, за 600 м нижче (на південний схід) від Волоського гранітного кар'єру та за 40 м від правого берега [42]. До створення водосховища скеля майже з'єднувалася з берегом, а забора, простягаючись з південного заходу на північний схід, перекривала русло ріки на дві третини [37, л. 7].

У 4,5 км нижче Дзвонецького порогу, нижче гирла правобережної балки Довжик, навпроти с. Дзвонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. знаходилася забора Тягинська. У кін. XVI-XVIII ст. вона називалася поріг Княгинин [20, с. 111], Тягинка [68], Княгинской [22], Яснецкой [65], Тягинский [36] тощо. На поч. XX ст. місцеві лоцмани називали її забора Тягинка [69, с. 110].

Існують різні версії походження цієї назви. Татарська виводиться від титулу «князь», або дієслова «можу». Це може бути також поширене ім'я Тигин або Тегине. Слов'янська версія ґрунтується на тожності цього слова з поняттям переправа (від слова «тянути»). Інша слов'янська версія виводить слово «Тягинка» від «стяжати», «стягать». Тобто це – місце стягнення мита, митниця [70]. Забора перетинала Дніпро між його правим берегом та великим, але нині майже повністю затопленим островом Кізлевим [37, л. 8; 42]. «Геометрический план Днепровским порогам» 1771 року повідомляє, що на 100 сажнях (213 м) довжини поріг «Княгинец» має падіння 3 фути 7 дюймів (1,09 м) [32].

Розташована нижче Ненаситецького порогу Воронова забора протягом XVI-XVIII ст. не завжди вважалася порогом, однак, позначалася на картах і згадувалася у документах, як місце, порівнянне з порогом за своєю небезпекою. У джерелах вона відома під назвами *Woronowa Zabor* [19, с. 247], Вороного Забора [20, с. 111], *Woronie Zabori* [71, с. 433], забор Воронов [65], Вороная забора [51, с. 273] тощо. Варіант назви *Woronie Zabori* (у множині), наведений у поемі Самуїла Шимановського «Марс Савроматський...» 1642 р., підтверджували у XX ст. дніпровські лоцмани. За їхніми словами, велика й «рясна» Воронова забора складалася з кількох менших [69, с. 110; 48, с. 116]. За схемою лоцмана О. С. Девлада, це були забори Візірева, Зелена, Колотнеча Крива, Біла та Глуха [58]. Так само довгою показана Воронова забора на триверстовій військово-топографічній карті Російської імперії сер. XIX ст., де довжина її сягає приблизно 1,9 км. Згідно цієї карти забора простягається вздовж правого берега ріки від балки Грущуватої до сучасного меморіалу форсування Дніпра, розташованого на південь від с. Військове Солонян-

ського р-ну Дніпропетровської обл. [41; 42]. По іншому показує Воронову забору карта Дніпровських порогів 1779 р. і плани Дніпра 1886 р. Тут вона позначена у вигляді вузького пасма каміння в районі меморіалу форсування Дніпра [37, л. 10; 66]. Згідно «Геометрическому плану Днепровским порогам» 1771 року, на 250 сажнях (523,5 м) своєї довжини поріг Воронова Забора має падіння 4 фути 2 дюйми (1,27 м) та берег кам'янистий [32].

На деяких картах сер. XVIII ст. зустрічається велика забора, за розмірами наближена до порогу. Вона фігурує під назвами Кречетовская забора [53], Кречетова забора [68], порог Кречетовской [49], забор Крестовской [65]. У XIX – XX ст. ця забора називалася Крячиною [34, с. 42]. Знаходилася вона приблизно за 4,05 км нижче сучасного лівобережного с. Петро-Свистунове Вільнянського р-ну Запорізької обл. та за 0,4 км нижче гирла правобережної балки Демської [37, л. 11; 41]. Імовірно, у XVIII ст. «порогом» називали не тільки цю, а й кілька невеликих забор, розташованих поряд.

На західноєвропейських картах, які висвітлюють події російсько-турецької війни 1735-39 рр. зустрічається загадковий поріг *Sinaluka* [35; 52]. Цілком імовірно, що автори цих карт помилково ототожнили з порогом дніпровське урочище Синя Лука. Точне його розташування допомагає визначити «Карта кордонів Польщі...» Джованні Антоніо Річі Заноні 1772 р. На ній ми бачимо населений пункт *Sinaluka*, розміщений на лівому березі Дніпра, навпроти порогу *Wolniow* (Вовнизького), скоріш за все, у гирлі великої балки Балчанської (Клауса) [54]. Походження назви *Sinaluka* (Синя Лука) пояснюється тим, що саме тут починається крутий вигин ріки в південно-західному напрямку, далі на південь, південний схід і знову на південь [42].

Одне зі значень українського слова «лука» – кризна, вигин річки [72, с. 302]. Її видно навіть і без карти, коли стоїш десь на високому вододілі між балками Таволжанською та Балчанською.

Розташована нижче Будилівського порогу Таволжанська забора у кін. XVI – XVIII ст. входила до числа порогів під назвами Towal Zani [19, с. 247], Tawutzany [64], Товалжаной [20, с. 111], Таволжанной [56, с. 67], Тавалжанской [53], Таволжан [68]. В «Атласі ріки Дніпра» 1784 р. цей поріг перекриває русло Дніпра між островами Таволжанним і Перуном та між Перуном і лівим берегом ріки [33, с. 90]. Це підтверджує й академік А. Х. Лерберг: «...а против южного конца его (Таволжанського о-ву – ред.), там, где между им и левым берегом лежит узкий остров Пернов (Перун – ред.), находится десятый, но не важный порог, который по главному острову называется Таволжанским. Он отстоит от преждеказанного (Будилівського порогу – ред.) 8½ верст. Выше его вода имеет глубины 12, а ниже от 9 до 10 футов» [51, с. 274]. Як не дивно, але ці свідчення не відповідають дійсності, бо, як відомо, між островами Таволжанним та Перуном на шляху суден не було ніяких перешкод, окрім каменю Ревун (Сукновальня). «В тиху літню ніч, перед зміною години, кажуть, шум Ревуна переходить у глухий стогін, іноді в оглушливий рев, у шум з дзвоном, і тоді його чути далеко-далеко. Коли влітку поглянути на його білі вічноклекочучі хвилі, то здається, начеб-то стадо баранів скаче, або руна шерсті, які підкидають угору» [12, с. 63].

Безпосередній свідок – Еріх Лясота, описуючи свій шлях вниз за течією Дніпра, повідомляє: «Одинадцятий поріг, названий Tawol Zani, ми залишили праворуч і обїхали зліва» [19, с. 247]. Іншими словами, поріг знаходився між однойменним островом і правим берегом ріки, у річищі, яке

в XIX – XX ст. називали Смольським. Так само, Таволжанською або Смольською (за назвою сусіднього села Августинівка-Смолща) звали тутешню забору. Навесні протока, завалена брилами й заставлена дрібними острівцями, гула й шуміла, вода здіймала високо вгору піну, й тоді тутешні селяни називали це місце «поріжком» [12, с. 59 – 60]. Цими «чортячими нетрями», як назвав їх лощман О. С. Девлад, проходило одне з відгалужень шляху для сплаву плотів: «Власне цим шляхом з доброї волі не плывуть, хіба що з якої причини, бо це річище до того вцяцьковане рясною Смольською заборою, що доки пропливеш, то смола виступе не тільки з колод плота, а і з самого лощмана і усіх робітників» [48, с. 117]. Довжина нині напівзатопленого водосховищем о. Таволжаного сягала колись 3,5 км. Забора займала майже всю Смольську протоку, ширина якої влітку не перевищувала 100-120 м [10, с. 88 – 89; 37, л. 11 – 12; 67]. Початок забори знаходився приблизно за 4,4 км нижче кінця Будилівського порогу, біля гирла правобережної балки Круглик нижче с. Федорівка Запорізького р-ну та обл. [42].

Нижче Вільного порогу знаходилася велика забора Явлена. Щодо походження цієї назви існував такий переказ: «Колись-то якийсь лощман, а може й простий запорожець, пройшовши всі пороги, заліг спати, коли ось його судно несподівано – штовх об каміння! Він прокинувся, та здивований, питає: відкіля це явився поріг?» Як стверджував Д. І. Яворницький, порогом цю забору називали ще стародавні автори [12, с. 75]. Однак, його слова не знаходить підтвердження у джерелах XVI – XVIII ст. Поріг Явлений бачимо у «Военно-топографо-статистическом описании Екатеринославской губернии» початку 1820-х років, «Атласе части реки Днепра от Кременчуга до

Лимана» 1863 р., «Поверстном перечне реки Днепра...» 1901 р. та «Плане порожистой части р. Днепра...» 1929 р. [73, с. 324; 24, л. 15; 74, с. 96; 25]. «Порогом або заборою» називав цей об'єкт лощман С. Є. Гаркуша [69, с. 111]. Точне місцезнаходження забори Явленої – за 960 м нижче кінця Вільного порогу, між нині затопленими островами Пурисовими та правим берегом Дніпра, навпроти с. Володимирівське Запорізького р-ну та обл. [37, л. 14; 42]. Довжина забори 245 м, загальне падіння 0,41 м. Хід через неї був дуже засмічений камінням, але досить глибокий [75, с. 7].

У щоденнику польського шляхтича Богуслава Машкевича, де описуються події 1640-х рр., згадано поріг Кічкаський [76, с. 413]. Пізніше, вже у сер. XVIII ст., на деяких західноєвропейських картах з'являється загадковий поріг Sternik. Точне його розташування показане на «Новій та акуратній карті Кримської Тартарії, Азовського моря й частин річок Дніпро, Бог та Кубань...», виданій англійцем Джоном Лоджем у 1769 р. Тут поріг Sternick розміщений між маленькими річками Осокорівка (Ossiborofka R.) й Кічкаська (Kutchkasos R.), які впадають у Дніпро з лівого боку, північніше острова Хортиці (Chortitsy Isle) [77].

Перш ніж з'ясувати, звідки ж узявся поріг, нагадаємо, що саме в цих місцях знаходився знаменитий Кічкаський перевіз. Вперше про нього писав імператор Костянтин Багрянородний: «Далі сягають (роси, тобто русичі – ред.) так званого перевозу Крарія (у тексті – Краріон – ред.), яким переправляються херсонити (мешканці візантійського міста Херсон (Херсонес) у Криму – ред.) з Росії (тобто з Русі – ред.) та пачинакіти (печеніги – ред.) на шляху до Херсона. Цей перевіз має ширину іподрому, а довжину з низу до того, де виступають підводні скелі, – наскільки пролетить стріла

того, хто пустив її звідти і доти» [17, с. 47]. Сходинавець Д. Нікольський пов'язував походження назви перевозу з тюркським словом «kög-kög», що значить «проходь, іди далі» [12, с. 65]. Однак, цілком імовірно, що переписувач твору Костянтина припустився помилки, поставивши грецьку літеру «к» замість «β», що траплялося доволі часто. В такому разі замість Краріон треба читати Враріон. Цю назву можна пов'язати з давньошведським словом «Vrår færja», що означає – «переправа біля повороту». Як відомо, інформаторами Костянтина були саме варяги-шведи [17, с. 326].

У сер. XVI ст. дипломат Михалон Литвин вперше згадує живу й дотепер назву дніпровської переправи «Кочкош» (Koczkosz) [18, с. 98]. Вона була відома й Еріху Лясоті: «Звідси до Kuczassow півтори милі. Тут також є татарська переправа, а Дніпро в цьому місці дуже вузький і береги його дуже високі та скелясті, особливо лівий» [19, с. 248]. Зважаючи на те, що назва перевозу з'явилася саме у часи Великого Князівства Литовського, дослідник О. С. Стрижак пов'язував її з литовськими словами kacelas (качалка) та kocioti (качати) [78, с. 97].

Ще більше розповідає Гійом де Боплан: «Кічкас – невелика річка, що з боку Тартарії впадає у Дніпро чи Борисфен. Від неї бере назву коса, що лежить між Борисфеном і двома недосяжними улоговинами, як це бачимо з карти. Сюди можна досягнути лише з одного боку, з поля, досить низинної місцини, яка має приблизно дві тисячі кроків. Досить лише закрити прохід з цього боку, і матимемо гарне укріплене місто. Правда, земля тут нерівна, трапляються вершини і низини, а тому в одному місці татарський берег панує над місцевістю, а в іншому вищій є інший берег. Місцевість тут гориста, ріка повноводна, ніщо не заважає її течії: особливо вузька вона на півдні, що на карті

позначено цяточками. Це, на мій погляд, найвужчі місця. Я бачив, як з одного берега на другий поляки стріляли з лука і стріли їхні падали за сто кроків далі на протилежному березі. Для татар тут основне й найкраще місце для переходу через ріку, бо в цьому місці вода не перевищує і 150 кроків, а береги дуже доступні, місцевість відкрита, тому тут вони не бояться засідок. Цей перевіз також називається Кічкаським перевозом» [29, с. 39 – 40]. Виходячи з цих свідчень, краєзнавець В. Г. Фоменко пов'язував походження назви перевозу з тюркським (половецьким) словом «кискаш», що значить «короткий» [79, с. 135 – 136]. Нарешті, краєзнавці С. Шишков та Ю. А. Вілінов убачають у назві спорідненість із слов'янським словом «кічка», тобто ніс судна. Це теж небезпідставно, якщо зважити на форму Кічкаського мису [80, с. 598].

...Отже, «ріка повноводна, ніщо не заважає її течії». Дійсно – в цьому районі не було ані великої забори, ані порогу. Скоріш за все, його «поява» на картах обумовлена складністю навігації. За 8,5 км від Вільного порогу, біля небезпечних каменів з красномовною назвою Розбійники, Дніпро поступово затискувався прямовисними скелями висотою до понад 30 м. Навпроти правобережної балки Кічкаської ріка робила надзвичайно крутий (до 70°) поворот управо – на південний захід, утворюючи на правому своєму березі так званий Кічкаський мис або шпиль. Наближаючись до нього, здавалося, наче ріка тут раптово закінчується й далі йти нікуди. В цьому районі русло поступово звужувалося, сягаючи нижче балки Кічкаської ширини 171 м – найменшої на Нижньому Дніпрі. Тут, у так званий Кічкаській ущелині, Дніпро справляв враження скоріш скандинавського фіорду, ніж степової ріки [10, с. 110 – 111; 37, л. 15 – 16]. «Вся ця місцевість – пише В. О. Біднов – уявляє дивну

природну красу, якою ніяк не намилиєшся. Коли пливеш посеред ріки, то здається, ніби-то Дніпро, що повернув під Маркусовою на схід, десь зникає в надбережних скелях, і аж тільки тоді, коли ось-ось підійдеш до цього місця, він круто, несподівано повертає на захід» [11, с. 53].

Пройходження цього небезпечного місця потребувало від лоцмана великої майстерності. Тому згаданий поворот отримав характерну назву Школа. Про неї склалася особлива приповідка: «Ще не той лоцман, що пороги пройде, а той що й Школу мине» [9, с. 32]. Отже, є всі підстави вважати, що Школа й Sternick – дві назви того самого урочища. Саме слово «стерник» (з наголосом на «и») в українській мові є архаїчною формою слова «стерновий» – тобто людина, яка керує судном, працює стерном [81, с. 413]. Іншими словами – стерник це той, кого з XVIII ст. ми називаємо голландським словом «лоцман» [72, с. 295]. Саме від його вміння залежало успішне проходження Стерника (пізнішої Школи), який на шляху сплаву суден являв собою не меншу перешкоду, ніж деякі пороги. І, до речі, саме в районі Стерника, біля Кічкаського перевозу, аж до 1931 р. стерник-лоцман закінчував свою небезпечну роботу й отримував за це винагороду. В якості порогу Sternick міг бути розміщений на карті XVIII ст. внаслідок невірного тлумачення західноєвропейським автором даних своїх інформаторів [82, с. 161]. Точне розташування згаданого урочища на сучасній карті – навпроти гирла лівобережної балки Кічкаської, на північний схід від острова Леніна (Маячного або Кічкаського) – частини колишнього правого берега Дніпра [42]. Тут треба згадати, що багато хто називав Кічкаську ущелину Вовчим Горлом. У сер. XIX ст. ця помилка потрапила навіть на триверстову військово-топографічну карту, а згодом – у технічну літературу [41; 83].

У московській Книзі Великому Кресленню 1627 р. згадується поріг Белекова Забора, який знаходився нижче острова Хортиці, фактично вже у плавневій частині Дніпра [20, с. 111]. Мабуть, саме цей об'єкт позначений на кількох західноєвропейських картах I пол. XVIII ст. під назвою «Zaboga» нижче порогу Sternick, про який розказано вище [35; 52]. Можливо також, що він був згаданий Еріхом Лясотою під назвою Велика Забора – «острів і скелясте місце на Дніпрі поблизу руського (правого – ред.) берега, схоже на поріг» [19, с. 251]. У переліку дніпровських забор Д. І. Яворницького за Великою Заборою стоїть Розумівська, розташована при правому березі Дніпра, навпроти с. Розумівки [34, с. 43]. Скоріш за все, дослідник сприйняв дві назви одної забори, як окремі об'єкти. Цю забору Розумівську (вона ж – Велика, вона ж – Белекова) можна бачити на «Схемі-плані території міста Запоріжжя...» 1929 р. Вона являє собою пасмо каменів, що прилягає до великої правобережної скелі та наполовину перетинає русло між правим берегом ріки та о. Білим [84, арк. 26]. Точне місце знаходження забори – навпроти сучасної водоканали, розташованої за 0,55 км на південь від околиці с. Розумівка Запорізького р-ну та обл. [42].

КАМЕНІ ТА СКЕЛІ

Каменів та скель, які окремо стирчали посеред ріки та коло її берегів, була у Надпорожжі неймовірна кількість. Але деякі, що вирізнялися своїми розмірами, формою, красою, чи небезпекою – мали назви. Д. І. Яворницький згадує приблизно 120 таких об'єктів, подаючи у своєму реєстрі як «примітні камені» на лоцманських «ходах», так і великі скелі [34, с. 43 – 46]. А. С. Іловайський згадує 52 каменя [9, с. 115 – 127], В. Г. Чабаненко налічує 95 каменів та 23 скелі [60, с. 166 – 168].

Найбільше примітних каменів – 137 – позначив на своїй схемі «Шляхи Дніпровими порогами» лоцман О. С. Девлад. Це й не дивно: для нього та його колег досконале знання цих орієнтирів на маршруті сплаву суден було життєво необхідним. По-друге, вони становили велику небезпеку, бо часто були зовсім сховані водою, або погано помітні. Ось чому найбільша концентрація каменів та скель з назвами спостерігалася саме поблизу порогів – у відповідальних, найнебезпечніших місцях. У той же час у плесах між порогами таких об'єктів дуже мало [58; 85, с. 235 – 236].

Назви каменів та скель часто відповідають їх природному характеру та небезпеці: Вир, Бук, Рваний, Перейма, Бучок, Потайний, Сцикуха, Шапочка-Різак, Гроза, Млинок, Ревун, Золотий Вир, Буців, Вирки, Моргуни, Розбійник тощо. Інші характеризують форму (Горбатий, Плоський, Копиця, Черепаха, Лисий, Гострий, Рогаті, Широкий, Козирьок, Стіжки), колір (Рябий, Чорний, Сірий, Білий, Червоний, Зелені), а іноді – місцеву фауну (Крячині, Орлиний, Крячок, Ластівиний). Та найбільше тих, що походять від імен та прізвищ: скеля Музичина, камені Байдужев, Амросів, Ярошів, Безів, Морозови, Данилеїв, Гуштин, Драганів, Шереметів, Головки, Федів, Марченків, Кузьмичів, Корнієнкови, Сухойванови, Скопцеви тощо. Все це – лоцмани, які розбили чи пошкодили на каменях свою репутацію разом із хазяйським вантажем і судном, зате – навіки закарбували своє ім'я в географічній назві [58]. Дуже красномовну назву мав камінь Чортів (Дядько) коло північного краю острова Дубового, нижче порогу Ненаситця. Якщо пліт вдало пройде повз нього – тоді його називали Дядьком, а коли зачепиться за камінь – тоді він Чортів [34, с. 44]. А ось що про нього розповідав лоцман О. С. Девлад: «Лоцман Данило Дон любив лягати:

«чортового чортигинського чортячого чорта чорт!» Отак він вилаявся на цім камені, коли зачепився передньою головою плота за Чортову забору» [48, с. 116].

Деякі назви надпорозьких скель пов'язані з давніми легендами. Камені Богатирі нижче с. Волоського отримали назву від двох богатирів – руського й турецького, що змагаючись, жбурнули їх через Дніпро. Турецький кидав з низького лівого берега і потрапив у воду, а руський – з високого правого берега на лівий; кинув свій камінь далі й переміг. «Ну, коли вже так, – каже турецький богатир, – то я піду далі з цієї землі, а заселятимеш цю землю вже ти. І пішов чужий богатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра» [12, с. 43]. Переказ може й дещо примітивний, але в ньому чути відлуння середніх віків: у XV ст. саме по Дніпру проходив кордон Великого Князівства Литовського та Кримської орди у Північному Причорномор'ї. Ще у XVII ст. правий берег ріки називали «руським», а лівий – «татарським». Згодом же в пам'яті народу «татарин» перетворився на «турка».

...Ще й тепер нижче Дніпрогесу, ближче до правого берега Дніпра здіймаються три великі скелі Стовпи. Найбільша носить назву «Диван Цариці» або «Крісло Катерини». Дійсно, коли на неї поглянути з греблі, вона нагадує циклопічне крісло. Проте легенда, пов'язана з ним, має небагато спільного з дійсністю. На тій скелі, буцімто відпочивала цариця Катерина Друга під час знаменитої подорожі у Крим 1787 р. У II пол. XX ст. фантазія міфотворців пішла далі: розповідали, що Катерина була вимушена тут зупинитися, бо запорозькі козаки не пустили її на острів Хортицю [86, с. 194 – 196]. Ще у XIX ст. скеля Диван Цариці була вельми популярною в подорожуючої

публіки. Навіть сьогодні її граніт зберігає рештки давніх автографів «культурних» екскурсантів...

ПЕЧЕРИ

Як відомо, справжні печери у граніті не утворюються. Печерами, або по місцевому «скотами» називали великі щілини та глибокі гроти. В середині переважно вони були холодними, вогкими і дуже тісними. Довжина цих «печер» сягала лише кілька метрів, а висота переважно настільки мала, що треба було стояти зігнувшись. Тим не менше, за місцевими народними переказами, в давнину печери слугували житлом величезних зміїв, а деякі з цих лігв наділялися просто казковими розмірами.

У Надпорожжі було кілька печер, названих Змієвими. Перша з них – у селі Волоському біля Бичкової скелі та Лоханського порогу. «Печера та з дуже вузьким входом, і, щоб пролізти в її середину, треба спершу проповзти два сажні (4,26 м) животом по вогкій землі, витягнувши вперед себе руки, а потім того вже можна стати і йти ногами. Скільки та печера має довжини, напевне невідомо: одні кажуть – не більше, як 25 сажнів (53,25 м), а інші кажуть, що вона тягнеться більше, ніж на верстуву (понад 1 км), і де саме її кінець, ніхто того не знає, бо ніхто не доходив до її краю. В одному місці печери, кажуть, є така глибока ямина, що коли туди кинути камінь, то не чути, як він і на дно падає...» [12, с. 42].

Інша Змієва печера знаходилася на, можливо, найбільш таємничому острові над порогами, варту, щоб розказати про нього поза межами відповідного розділу нашої книги. Це – острів Перун, або, як казали місцеві мешканці – П'єрун чи П'єрен. Він здіймався поряд із лівим берегом Дніпра, навпроти гирла великої балки Таволжанської,

де зараз стоїть село Перун Вільнянського р-ну Запорізької обл. Д. О. Свіренко, слідом за деякими авторами минулого, називав сам острів Зміїним, а Перуном – тільки його верхню, північну високу скелю, де й знаходилася печера. Вчений повідомляє, що довжина острова сягала 0,6 км, ширина – 0,2 км, а висота майже 29 м. Тобто він був одним з найвищих у Надпорожжі. На височинах острову було багато оголень граніту, вкритих лишаем. Серед цих голих скель траплялися галявини цілинного степу. Та найбільше було чагарників з терену, глоду, таволги, шипшини, молодняка дуба й бересту. Великі пні свідчили про колишній віковий ліс. Нижче скелі, на березі, росла густа лоза, а вузький південний хвіст Перуна являв собою голу піщану косу [10, с. 89 – 91].

Надзвичайне враження справив острів на Я. П. Новицького на поч. ХХ ст.: «Перед заходом сонця Перун являв собою мальовничу гранітну громаду, що кидала тінь на східний берег... Удалині гримів Будило, зблизька шуміли забори, шумів Ревун. Скільки принади в цьому шумі, у цій гамі чарівної природи! За відсутності навколо людської душі, вона вам здається первісною та пустельною. Думка переносить вас у віддалений доісторичний світ, в епоху скіфів, таврів та сарматів... Перун здавався чимось диким, фантастичним» [57, с. 68 – 69]. Його краса викликала в уяві образ казкового змія. «Оце, де найвища його частина, це голова – пояснював місцевий мешканець; оце, по середині, де перепояска, це його стан; а оце, де його кінець, це його хвіст» [12, с. 60 – 61].

Відомо, що Перуном звали головного бога давньоруського пантеону Х ст. – бога війни, грому та блискавки. Навіть сама блискавка дотепер деінде в Україні зветься перуном. «Це був колись такий поганський бог у наших предків – казав місцевий

мешканець іще у ХІХ ст., – і стояв він десь у Києві, так київський князь Святославський, як прийняв святий закон Христа, звалив того бога на землю, одтяг його до Дніпра та й шпурнув у воду. То він як поплив, як поплив та опинився аж між порогами та оце тут і перекинувся в острів. Ото так мені казав мій дід...» [12, с. 61]. А ось текст середньовічного літопису: «І, приволікши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир до нього людей, сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили його і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні звать Перунова рінь» [87, с. 66]. Ці слова надзвичайно близькі до переказу! Хіба що Володимир переплутаний з батьком його Святославом, який, до речі, загинув на порогах... Але, щоб народна пам'ять зберігала деталі подій 988 року так довго – це дуже малоімовірно. Скоріш за все, до виникнення місцевих «давніх народних» переказів про бога Перуна доклали рук представники освіченої публіки: романтики-екскурсанти, землевласники, священики. Багато з них були непогано знайомі з літописною історією та життєм Святого рівноапостольного князя Володимира, про що у Російській імперії було досить наукової та популярної літератури. Своїми знаннями панове нерідко ділилися із селянами та лоцманами, даруючи їм сюжети для нових переказів. Згодом деякі з тих самих панів записували ці перекази і вони з'являлися на сторінках етнографічних збірок...

У давні часи печери вважалися сакральними, священними об'єктами, своєрідними входами до іншого світу. Змії, що селилися в печерах, сприймалися, як істоти хтонічні, тобто наближені до потойбічного. Та якщо для язичників змії був

здебільшого твариною священною, шанованим хранителем підземного царства, то за доби християнства ставлення до нього змінилося до навпаки. Тепер він став уособленням зла, що відбилося у надпорозьких легендах: «Скільки в пам'ятку, острів зветься Перуном. На ньому висока скеля, а в ній, від Дніпрового ходу, скоти. До Христового рождення, кажуть, там жив змії; він гарбав під себе жінок і дівок, а мужів пожирав. Як Христос народився, змія прокляв, а потім його звоював якийся богатир. У змія, кажуть, було три голови й крила. Він, як летить, освіщає весь світ, а вогонь так і палає» [12, с. 62 – 63].

Змієва печера на острові Перун знаходилася у скелі його західного схилу. Оскільки хід у печеру розташовувався досить низько, побачити її можна було тільки у липні-серпні, за низького рівня води у Дніпрі. Найбільш таємничою уявляється вона за описом захопленого романтика Андрія Подберезського: «В конце острова вдаётся в Днепр нависшая скала, называемая Змеиною. В этой скале, под уровнем воды, видно узкое отверстие, вход в змеиную нору, засыпанный отчасти песком. Это отверстие внутри расширяется в обширную пещеру, в которой множество человеческих костей; из нея поднимается как бы крутой выход на вершину скалы, но он не был ни кем окончательно исследован» [88, с. 495]. Д. І. Яворницький, однак, зазначав, що ця скота більше схожа на природну нору, ніж на те, що ми зовемо печерою. Вона за його словами мала 8 аршин (5,68 м) довжини, 1,5 аршин (1,06 м) ширини при вході, та висоти, також при вході – до 2 аршин (1,42 м) [39, с. 179]. Я. П. Новицький, відвідавши печеру на поч. ХХ ст., «окрім безлічі комарів та нічних метеликів нічого в ній не знайшов» [57, с. 70, 93]. Д. О. Свіренко, побувавши тут у 1930 р., був дещо розчарований: «Огляд

цієї печери після ознайомлення з описом Яворницького – пише він – не виправдав сподівань. Це досить вузька щілина в скелі завдовжки до 4 м, завширшки 1 м, яка поступово звужувалась догори і в глибину. Дно її вкрите піском» [10, с. 89]. Серед фотоматеріалів Дніпробудівської археологічної експедиції збереглася цікава світлина 1929 р.: біля низького входу у печеру стоїть експедиційний фотограф Е. І. Федорович [12, с. 159].

Нині острів Перун повністю затоплений Дніпровським водосховищем. Рибалки знають місце, де на відстані приблизно 520 м від берега можна стати ногами на дно: вершина Перуна ховається на глибині всього 1,4 м під водою [89].

На скелястому правому схилі балки Вільнянки, якою протікає однойменна річка, менш ніж у 1 км від її гирла, знаходилася печера Чортова Хата. «Над нею – пише Д. І. Яворницький – висить великий навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 саж. (8,5 м), завширшки коло 2 саж. (4,25 м), а заввишки неповних два аршини (1,4 м), через що в печері можна стояти тільки згорблячись. Загалом Чортова Хата схожа на просту українську піч з великими челюстями, через які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та товарячі кістки, тепер нема того нічого, бо в ній в негоду часто спасаються пастухи, які в холодні часи навіть часто розводять в ній вогонь» [12, с. 72].

На лівому березі Дніпра, поряд зі згаданим вище поворотом Школа вище Кічкаського перевозу, вдавалася в ріку гостра, висока та надзвичайно мальовнича скеля Дзвінниця. Кроків за 10 – 15 від неї знаходилася печера Школа. 17 вересня 1879 р. її докладно дослідив Я. П. Новицький.

«Дивлячись на цей отвір, ви зовсім не подумаете про печеру,... та спробувавши потрапити під цей скельний навіс, несподівано для вас над головою відкриється вузька щілина у зріст людини з двома темними ходами. Один з ходів йде праворуч, інший – ліворуч. Лівий хід тягнеться аршин на 6 (4,26 м), поступово звужується та закінчується невеликою щілиною з просвітом; сюди до половини може пролізти людина з великим трудом. Правий хід затісний, продиратися ним треба зігнувшись. Тягнеться він лише на 2 аршини (1,42 м) й, прямуючи дещо ліворуч, виводить вас до головної камери печери. Ця камера має 7 аршин (0,97 м) довжини, від 0,5 до 1 аршин ширини (0,35 – 0,7 м) та 5 аршин (3,55 м) висоти. При освітленні печери вона уявляється вам у вигляді величезної щілини. Вгорі ви бачите 3 пласких, наче навмисне один біля другого покладених каменя. Між ними щілини (на кшталт карнизів, «припічків»); такі ж щілини примічаєте й по кутах. Долівка складалася з доволі грубого шару землі. Наші розкопки нічого не дали: знайдено лише кілька пташиних кісток. Довелося задовольнитися розповідями старожилів, що печера набагато раніше досліджена шукачами скарбів, що, розкопуючи, надібали «маслаки», «черепки» та «креміння» [57, с. 151].

У 1931 р. печера Школа зникла, поглинена водосховищем, і точне місце знаходження її було забуте, здавалося, на завжди. Тільки через 84 роки, у серпні 2015-го, запорізький дайвер Юрій Батаєв нарешті віднайшов печеру в темних, каламутних водах, розповівши про своє відкриття у відеосюжеті [90].

З усіх печер, відомих здавна в Надпорожжі, сьогодні лишилася тільки одна Змієва печера на Хортиці, де у 2008 р. довелося побувати й автору. Вхід до неї розташований у прямовисному урви-

щі скелі Верхня Голова на північному кінці острова, біля 2 м над водою та понад 10 м нижче краю урвища. Потрапити сюди зверху можна тільки за допомогою альпіністського спорядження. Відпочити після спуску можна на скельній «полиці» перед входом до печери. Сама вона являє собою довгу вузьку щілину у скелі, між стінками якої застрягли великі валуни. Я. П. Новицький відвідав печеру 20 вересня 1879 р. «Щілина ця – повідомляє він – у довжину має 5 арш. (3,55 м), ширину від $\frac{3}{4}$ до 1 арш. (0,53 – 0,7 м), висоту понад 5 арш. (3,55 м). Біля входу вона ширша, углиб – вужча... Форма печери являє гострий кут, що розширюється углиб скелі. Довжина 5 арш (3,55 м), ширина від $\frac{3}{4}$ до 1 $\frac{1}{2}$ арш. (0,53 – 1,06 м), висота 3 арш. (2,13 м). По схилу поперечної стіни сочиться вода. Під тонким шаром піску дно застелене дрібним щебенем. У печері прохолодно й вогко, вона слугує прихистком для павуків, комарів та мокриць». Під час досліджень Новицьким тут були знайдене грубе череп'я глиняного посуду, 4 рушничних кремenea та 6 крем'яних скалок.

За переказами місцевих мешканців, записаними етнографом у 1880-і рр., ще за пам'яті їхніх дідів у печеру ніхто не наважувався зазирнути, боячись зустрічі зі Змієм; проте знайшовся рибалка Куниця, який пробрався всередину й витягнув звідти зотліле сукно, сідло та зброю, прикрашену мідними бляшками. Все це було навішане на жердину, закріплену на дерев'яних підпорах. Зберігся також переказ про запорозький скарб у Вищій Голові Хортиці біля Змієвої печери [91, с. 8, 42].

Абсолютною несподіванкою стала знахідка «нової» печери, або, краще сказати, грота, у скелях правого берега Старого Дніпра, навпроти північно-західної частини острова Хортиця, всього у 4,1 км на південний захід від щойно описаної Змієвої.

Дуже символічно, що зробили це відкриття люди, так чи інакше дотичні до теми нашої розповіді: голова одної з неоязичницьких громад міста Запоріжжя – волхв «Руського православного кола» Світовит Пашник та київський філософ, спеціаліст із сакральної географії Юрій Завгородній. Ввечорі 17 березня 2017 року, коли рівень води був значно нижчий звичайного, вони прогулювалися піщаним берегом і звернули увагу на глибоку скельну щілину, надзвичайно схожу на ту, з якої починається всім гарно відома Змієва печера. У кінці щілини вони побачили низький темний вхід, куди цим людям, звісно ж, неможливо було не полізти. Уявіть їхнє здивування, коли всередині виявилася порожнина, де можна стати в повний зріст, пройти кілька кроків і вільно підняти руки вгору!

Маленький піщаний пляж перед цією «печерою» оточений скельними виступами, подібними до контрфорсів. Більшу частину року він ізольований від навколишнього узбережжя водою, тому потрапити сюди посуху неможливо. Незважаючи на те, що поряд, на сусідніх пляжах відпочивають сотні городян, про це місце не було відомо нікому, окрім тутешніх рибалок. Велика щілина у скелі, яка веде до входу в «печеру», утворює своєрідний коридор довжиною близько 5 м та висотою понад 10. Прямокутний вхід «печери» має розміри 80 x 90 см, сама ж вона є ні чим іншим, як забитим величезними брилами продовженням щілини, нахиленої у північний бік під кутом 245°. Зверху, над входом, між брилами є ще дві чималих щілини, крізь які проходить світло, тому всередині не зовсім темно. З верхньої щілини можна вилізти на вкриту травою маленьку площадку, де росте дерево, й далі видертися на верх крутого берегового схилу. З середини назовні вхід «печери» दिється на північний схід, майже у бік давнього

святилища, розташованого на схилі балки Генералки (про нього ми розкажемо у відповідному розділі). Ширина порожнини всередині – 80 – 90 см, висота – до 4,2 м, довжина дещо нахиленої у бік берегу піщаної долівки – близько 3 м, але до неї треба ще додати невеликий підйом по гострих розколотих брилах.

Як бачимо, нововідкритий об'єкт ніяк не поступається своїми розмірами печері на острові Перун, що про неї записано так багато цікавих переказів. Проте, ця печера навіть не має назви! Навіть рибалка, який за його словами, ходить сюди не один десяток років, відповів авторові цих рядків, що ані він, ані будь-хто з його «колег» ніколи й не відчували потреби якось її називати. Тож, вирішив я спочатку, хай це буде печера Рибальська. Проте, «першовідкривачі» об'єкту, люди схильні до романтичного сприйняття дійсності, запропонували інший варіант – печера Волхвова, адже першим побачив її саме волхв Світовит. Мабуть, під цим іменем печера й залишиться в історії. Та все ж таки – чому вона не відома жодному з метрів запорозького історичного краєзнавства, навіть Я. П. Новицькому та Д. І. Яворницькому? Може тому, що в їхні часи всі давні назви тутешніх урочищ та легенди про них вже забулися? Може це узбережжя, яке вже сто років належало менонітам, просто нічим не вабило рибалок-українців? І скільки ж ще таких маленьких таємниць нашого краю забуто, затоплено, втрачено? Скільки чекає на повернення з небуття?

Печери приваблювали людину з найдавніших часів. Уже понад 30 тисяч років тому в них влаштовувалися перші святилища – давні храми, де оточені величними, високохудожніми зображеннями звірів, шамани «вирушали до інших світів». З часом у свідомості людей закріпилося ставлен-

ня до всіх печер, як до сакральних, тобто таємничих, протилежних буденному. Навіть для сучасної людини будь-яка печера, хоч би й штучна, залишається неординарним місцем [92]. Хто знає – можливо, причиною цього є те, що потрапляючи в печеру, ми наче відриваємося від всіх тривог життя. Вітер, звуки, холод і спека – все зникає, від чого з'являється відчуття якогось нереального спокою, зміненої свідомості – навіть без вживання відповідних напоїв. Принаймні такими були мої особисті відчуття, коли я разом із друзями брав участь у ритмі «печери» на схилі степової балки...

ОСТРОВИ

Однією з характерних рис порожистої частини Дніпра була велика кількість островів. Але так само, як і в ситуації з заборами, не відоме точне їх число. По-перше – існували по декілька, іноді – досить багато, островів з тою самою назвою. Найпопулярнішим ім'ям був, певно, Дубовий: нижче впадіння у Дніпро річки Осокорівки, нижче порогу Лишнього, Великий та Малий Дубовий – нижче порогу Вільного, а в районі острова Хортиця – аж 4 Дубових! – Щоправда в останньому випадку ці назви були у вжитку в різний час [34, с. 58, 63 – 64; 93, с. 109].

Багато островів з часом міняли назви, або мали їх одразу по декілька. Ось тільки два яскравих приклади. Найпершому з островів Надпорожжя – Монастирському в місті Дніпро – за радянських часів приліпили-було назву Комсомольський. Він же колись називався Потьомкінський, Рябининський, Буряківський, Богомолівський. Всі останні назви – від прізвищ панів, що володіли ним почергово [34, с. 52]. На іншому ж кінці Надпорожжя, праворуч від Великої Хортиці, є невеличкий острівець, топонімічне багатство якого вражає. Сьогодні він

відомий всім під іменем Байди. Років 40 тому комсомольські діячі намагалися, та безуспішно, поіменувати його островом такої собі Лізи Чайкіної. Крім того, в різні часи він був відомий, як Мала Хортиця, Гадючий, Kleine Kampe, Канцерівський, Малий, Дубовий, Вирва, Верхній Хортицький, Вишніх Хортиць [93, с. 106 – 112].

Не треба також забувати, що Ріка весь час мінялася. Деякі острови під дією сильних повеней міняли обриси, розділялися на частини, зникали, інші знов виникали шляхом наміву піску. Прикладом цього може бути острів з іще одною вельми розповсюдженою в Надпорожжі назвою – Піскуватий. Він знаходився між Дзвонецьким та Ненашитецьким порогами, навпроти впадіння у Дніпро балки Тягинки. Цей острів показаний на триверстовій карті Російської імперії II пол. XIX ст. Однак, на більш докладному плані Дніпра полковника Полікарпова 1880-х рр. Піскуватий відсутній. Тобто на час проведення топозйомки він був укритий водами Дніпра. На пізнішому плані до проекту Ю. Шапної та Г. Гольє 1913 р. острів присутній знову [94, с. 35].

Отже, зовсім не дивно, що автори, які описували Дніпрові острови, уникали рахувати їх. Д. І. Яворницький, наприклад, просто перелічує острови, відомі з усіх доступних йому різночасових джерел, але не ставить за мету показати ситуацію якогось певного періоду. В його роботі, присвяченій географії Запорожжя, між Монастирським і Хортицею згадується майже 90 островів [34, с. 68 – 85]. На плані Дніпра 1929 р. до проекту І. Г. Александрова на тому ж відтинку їх позначено менше 70 [25], на схемі лоцмана О. С. Девлада того ж року – 54 [58], у праці В. Г. Чабаненка – 87 [60].

Всі острови Надпорожжя за будовою можна поділити на декілька груп. Різко виділялися поміж

інших острови Таволжаний та Перун. Їх значна висота, характер гірських порід і рослинності показують, що це були ділянки материка, відмежовані Дніпром від останнього. Друга група – скелясті, іноді позбавлені будь-якого ґрунту й рослинності острови. Деякі з них були настільки малі, що не заслуговували назви островів, і місцеве населення називало їх «камінням» та «скелями». Серед них траплялися й великі та дуже мальовничі, наприклад, згадана вже Стрільча скеля, або Три Стовпи на північ від о. Хортиці. Найбільше ж у Надпорожжі було наносних островів. Вони утворювалися з піску та намулу, який відкладався за скелями та брилами, що стирчали з води. Таким чином, у річці спочатку з'являлася мілина, а потім і острів, у північній частині якого зазвичай були виходи граніту. Зустрічалися й цілком піщані острови типу кіс, але, скоріш за все, в їхній основі теж були скелі. Весною всі наносні острови заливала вода [10, с. 56].

Назви островів найчастіше відповідали їх природним особливостям – характеру ґрунту (Скелястий, Піскуватий, Кам'януватий, Голий), формі (Похилий), рослинності (Муравин, Дубовий, Таволжаний, Кленовий, Лозуватий, Виноградний, Вербовий), фауні (Шуляків, Ткачів, Кізлевий, Бобровий, Орлиний, Гавиний, Крячок). Часто назви зберігали імена місцевих мешканців – козаків, рибалок, лоцманів (Яців, Пурисові, Малишевські, Носулини, Демський, Біляїв, Орлів, Лантухівський, Аврамів, Дмитрів, Данилеїв), або панів-власників (Богомолівський, Воронцовський (Становий), Маркусів, Федоришин). Деякі острови отримували назву по розташованих поряд урочищах – Кодачок, Татарський, Сурський, Лоханський.

Особливо великими розмірами у Надпорожжі виділялися острови Становий, Сурський, Кізлевий, Дубовий (нижче Ненаситця), Таволжаний,

Кухарів, Лантухівський, Маркусів. Сурський – типовий приклад наносного острова. Він, як і сусідній поріг, отримав назву від річки, яка з правого боку впадає у Дніпро поряд із ним. Довжина острова – до 3 км, ширина – до 400 м. Зверху він починався піщаною косою, а знизу закінчувався камінням. Нижня й верхня частина острова були знижені, середня ж – підвищена, з виходами граніту. Рослинність Сурського своїм багатством нагадувала Дніпровські плавні. План 1886 р. свідчить, що тоді острів був цілком укритий пишним лісом. Однак згодом його зелений покрив дуже постраждав через людей. Наприкінці 1920-х рр., як пише Д. О. Свіренко, тут було багато пнів вікових дерев й густа молода парость дубу та бересту. Були також тополі, осокорі, шовковиця, груші та липа. Рясні чагарники з терену, глоду, крушини, шипшини місцями утворювали непрохідні хащі. На галявинах, у розкішній траві, водилося багато куріпок, на яких полювали місцеві мешканці. Тут були також сінокоси й пасовища. У низинах берегів острова кілька місяців по весняній повені зберігалися зарослі водоростями довгі озерця довжиною до кількадесят метрів і глибиною до одного. На берегових пісках густо росла лоза, а у воді вздовж берега – очерети. Особливо густими вони були у мілкій протоці між правим берегом Дніпра та островом, де течія була дуже слабка через дамбу з брил, насипану для водяного млина села Волоського [10, с. 65 – 66; 37, л. 6 – 7].

Нижче Ненаситця, проти впадіння у Дніпро з лівого боку р. Плоської Осокорівки, знаходився острів Піскуватий довжиною понад 1 км. У його верхній частині траплялися маленькі скелі, та сам він більше нагадував велику піщану косу – абсолютно голу по берегах, а всередині – зарослу лозою та поодинокими молодими осокорями. Як і на

багатьох інших островах, тут були невеликі «озерця», прикрашені водоростями та напівзануреними рослинами. Вузенькою протокою Піскуватий відділявся від наступного острова – зовсім голої піщаної коси Прорізної, яка колись була частиною останнього [10, с. 83]. Цікаво, що на острові Піскуватому (а також на Голодаї та Білаях) досить часто знаходили дніпровський бурштин. Іноді, як розповідали місцеві, траплялися шматки понад 10 фунтів (4,1 кг). «Як знайдеш було великий шматок, то понесеш його в шинок та візьмеш 2 – 3 карбованці; як малий шматок, то діти сплять. Він горить і гар'ю пахне» [12, с. 50].

Нижче Піскуватого та коси Прорізної знаходився острів Дубовий довжиною 4,3 км та шириною 0,7 км. Над літнім горизонтом води він підіймався на понад 10 м. Про цей острів ще у ХІХ ст. дід Лук'ян Сотченко розповідав етнографу Я. П. Новицькому, зокрема, таке: «Тут такі були дуби, що як не вчотирьох, то й не обнімеш. Плодилися тут дикі кози, а по той бік острова, де забори, там стільки плавало бакланів, що було ввесь Дніпро чорніє». Сам Новицький серед фауни острова згадував також куріпок, диких голубів, куликів, качок, сичів, пугачів, зайців та водяних пацюків. Д. О. Свіренко повідомляє, що наприкінці 1920-х рр. острів був заповідником. Тут ще росли вікові дуби й осокорі, де гніздилися ворони та орли [10, с. 83; 57, с. 75 – 76].

Острів Таволжаний – чи не найвищій у Надпорожжі – не був повністю затоплений навіть після створення водосховища. Він мав 3,5 км довжини, до 0,9 км ширини, та у найвищому місці підіймався над рівнем Дніпра на 60 м. Північна його частина була завалена брилами; у східній, найбільш підвищеній частині, мальовничо нависали над Дніпром великі скелі – Голубина, Щукувата, Вовча,

Стара Забора; з півдня вдавалося у Дніпро довге піщане охвістя; поперек острова тяглася балка Довга з двома маленькими озерцями. Ще у 1880-і рр. на Таволжаному був розкішний віковий ліс, але до 1920-х рр. від нього лишилися самі пні та парость дубу, клену, в'язу й диких груш. Назву острів отримав від рясних кущів таволги. Більшість площі острова займав степ, де в березні можна було зустріти багато різних квітів: сирітки, крокуси, хохлатки, проліски, фіалки, іриси, дрібноцвіт, тюльпани, сон-траву, барвінок, траву-кузьмич [10, с. 88 – 89; 37, л. 11 – 12; 57, с. 96 – 98]. З утворенням водосховища більшу частину острова було затоплено. Сьогодні його довжина сягає близько 995 м, а ширина – близько 465 м. На деякому відстані від Таволжаного знаходяться ще два маленьких острівці – Пташиний та безіменний, що також є частинами колишнього великого острова [42]. Всі три острови оголошені орнітологічним заказником [95, с. 36 – 38].

Великий, формою подібний до груші, острів Кухарів знаходився біля Лишнього порогу, відмежовуючись від лівого берега Дніпра річищем Явтух – вузькою протокою, засміченою брилами граніту. Довжина острова дорівнювала 2,5 км, ширина – 1,6 км, найвищі дільниці влітку здіймалися над водою на 30 м. По берегах Кухарів був оточений піщаними косами з низкою озерець. Далі вглиб острова буяли чагарникові хащі. На центральній, підвищеній частині, вкритій піщаним черноземом, було багато балок та западин. Тут ріс ліс з дубу, бересту, верби, дикої груші, в'язу, кущів терену, глоду, крушини, шипшини. На галявинах росли проліска, конвалія, пирій, розкішна ковила. У давнину фауна Кухаревого була досить різноманітна: ховрахи, їжаки, лисиці, зайці, тхори, сайгаки, дикі кози, тетерваки, огарі, баклани. Біля острова зна-

ходили багато скам'янілого дерева, яке витягали з води волами [10, с. 92 – 93; 12, с. 69; 37, л. 13].

Вище Вільного порогу знаходився острів Виноградний (він же – Лачинівський, Лантухівський, Дубовий). Довжина його була 2,8 км, ширина – 0,4 км. По всьому острову були розкидані брили граніту, а в нижньому його кінці здіймалась гарна скеля. На поверхні було довге зниження в ґрунті, яке за високого рівня води перетворювалося на низку озерець. Навіть наприкінці 1920-х рр. Виноградний давав добру уяву про те, якими були первісні ліси Надпорожжя. З лівого боку острова аж до води спускалися густі зарості лози, а підвищену частину повністю вкривав ліс: берест, дуб, осокір, шовковиця, верба, осика, чорноклен, дика груша, різні чагарники. У верхній частині ліс місцями був настільки густим і тінявим, що на землі окрім великих дерев не росло нічого – тільки мох. Були й непролазні хащі хмелю, ожини й дикого винограду. Останній, як казали, залишився від виноградників розведених колись місцевим землевласником – генералом Каховським [10, с. 93 – 94; 12, с. 71; 37, л. 14].

У наш час бодай приблизно уявити, яким же було колись Надпорожжя, можна, як не дивно, стоячі на греблі Дніпрогесу, або ж на високих скелях північної частини острова Хортиця. Цей краєвид приваблював чисельних туристів ще до революції 1917 р. Тутешня місцевість, яка вважалася чи не наймальовничішою на Дніпрі, за тодішньою модою була охрещена «Дніпровською Швейцарією».

З-під греблі Дніпрогесу, ближче до лівого берега Дніпра, видніються залишки острівця Чорного (Федоришиного). З 1980-го р., коли завершилося будівництво машинної зали Дніпрогесу-2, тут вже встигли вирости дерева. Ближче ж до правого берегу був ще менший острівець, повністю накритий греблею – Малий Лозуватий. Там, де тепер стоїть

машинна зала Дніпрогес-1, здіймалася колись висока, мальовнича скеля Кохання – один з улюблених екскурсантами минулого оглядових майданчиків. Південніше знаходилася скеля Богатир – теж зруйнована. Проти греблі на висоту до 20 м підіймаються гранітні прямовисні урвища острова Хортиці. Ближче до правого берегу Дніпра височіють величезні окремі скелі Стовпи: згаданий вже Диван Цариці (Крісло Катерини), Середній, та найменший – Похилий. Протоки між ними зветься Воротами. Колись Стовпи, можна сказати, були частиною Хортиці, й саме від них, а не з хортицької скелі Верхня Голова, починалося розділення Дніпра на два рукави. Стовпи з'єднувалися з островом довгою, зарослою кущами та травою, піщаною косою, що затоплювалася тільки в повінь. Ближче до лівого берегу Дніпра розташована скеляста громадина острова Дубового. Коли дивитися на нього з естакади Дніпрогесу, він нагадує єгипетського сфінкса, коли ж із Хортиці – то черепаху. Черепахою його й називають місцеві рибалки. За Дубовим, ще ближче до берега – скелі Два Брати, вони ж – Близнюки, вони ж – Два Стоги чи Стіжки.

«Наскільки південна частина Хортиці приваблива рослинністю – писав у 1917 р. Я. П. Новицький – настільки північна манить диким виглядом скель і картиною Дніпра... Скільки тут посеред ріки та з боків химерних гранітних громад та каменів, що окремо видніються; скільки острівців, що потопають у зелені, піщаних кіс та укосів, яка невимовно чудова, чарівна панорама! В багатій різноманітності картини тої ми бачимо щось таємниче, неосяжне...

Оглядаючи околиці з найвищого Стовпа, серед безлічі скель, ви переноситеся у таємничу історію глибокої давнини, у такий казково-чарівний світ, що його могла створити тільки творча сила при-

роди. Чи заговорите на скелі – відповідь вам луна біля Дніпра під скелею; чи закричите – підхопить і відповідь луною тут і там, і Бозна де за горами й долами» [91, с. 6 – 7; 96].

На Середньому Стовпі, недалеко від краю скелі, знаходяться два природних заглиблення круглої форми, заповнені водою – так звані Ступи, або Козацькі Миски. Однак, Я. П. Новицький писав чомусь тільки про одну. В його часи разом із водою сильні повені приносили до неї різноманітну живність – плавунців, рибок, мушлі тощо, надаючи цьому заглибленню вигляду своєрідного акваріуму [91, с. 7]. Але тепер вода у мисках каламутна і майже безживна через випорожнення сотень бакланів та чайок, які оселилися тут. Примандровавши сюди байдаркою, ви побачите під ногами, просто на каменях, гнізда з яйцями та маленьких пташенят, що з острахом туляться до щілин. Зверху ж вас атакуватимуть їхні батьки, з диким криком бомбардуючи своїми рідкими білими снарядами...

Лівий берег Дніпра поряд з північною частиною Хортиці прикрашало колись мальовниче урочище Сагайдачне, поросле віковими дубами. Тут виділялися величезні скелі Середня, висотою понад 30 м, та Дурна. Остання являла собою своєрідний острів, відділений від берега Дніпра вузькою протокою, засміченою валунами. На Середній, звідки відкривалася вражаюча панорама округи, стояли два химерних каменя оригінальної форми – Ліжко Сагайдака та Люлька. Ще у XIX ст. вони були знищені місцевими невігласами [57, с. 176 – 178]. Пізніше, під час будівництва Дніпрогесу, залишки тутешнього лісу були вирубані, Середня скеля повністю знищена гранітним кар'єром, а через понівечену скелю Дурну прокладена дамба нижнього шлюзового каналу. Гребля також перекрила шлях піску, що його ніс Дніпро, й вода стала розмивати

білі піщані коси. Коли ж у 1958 р. до Запоріжжя дійшов підпор нової, Каховської греблі, залишки кіс зовсім зникли. Дніпрові скелі між Хортицею та Дніпрогесом, що так вражають нас сьогодні, – це тільки тінь колишньої краси. У 1974 р. вони, разом з Хортицею та деякими іншими урочищами, увійшли до складу новоствореного Державного геологічного заказника, наче з якимось злим гумором названого «Дніпровські пороги» [97, с. 3 – 4]...

Треба, однак, сказати, що заповідна справа у Надпорожжі має досить давню історію. Природа деяких островів була взята під охорону ще за козацьких часів. Наприклад, на острові Монастирському «обивателі, не страшась істязанія Божого, вирубали не тільки просте, а навіть і родюче дерево – грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів». Через те у 1765 р. писарю та осавулу Кодацької паланки було вказано слідкувати, «щоб на тому острові Монастирському надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було. Всім обивателям під строгим істязанням притвердити і за тим старанно дивитись, щоб вони на ньому не їздили, аби б той острів деревом, найпаче родючим, хоч мало зраченим та умноженим міг бути для загальної наперед користі» [12, с. 30]. У 1772 р. Запорозький Кош (уряд) наказував старокодацькому жителю Федіру Шаповалу «глядіти острова Демеки, щоб мимо його відома ніхто не дерзав спустошити ріжного дерева, чорного і родючого, через те, що той острів йому, Шаповалу, даний надалі до нашого розгляду з тим, що ба ньому ні він сам не рубав, ні другого кого спустошити яким ні єсть образом не попускав, щоб таким способом привести його до прежнього стану на загальну користь» [12, с. 40].

У XIX ст. природоохоронна справа розвивалася головним чином у високоосвіченому середовищі

місцевих менонітів (про них розкажемо у відповідному розділі). Одним з подвижників екологічного руху був учитель словесності Хортицького центрального училища – українець П. П. Бузук. Отримавши всіляку поміч колоністів, він узявся за створення природоохоронної організації. 18 травня 1910 р. у менонітському селі Хортиця (Верхня Хортиця) відкрилося Хортицьке товариство охоронців природи – перша подібна громадська організація у Європі. У скороминущі часи розквіту вона налічувала 251 члена. Товариство взяло під охорону унікальні природні об'єкти: лісові масиви, скелі та урочища, степові ділянки, окремі дерева, зокрема, загальновідомі багатовікові хортицькі дуби. Більша частина природних пам'яток була обладнана щитами з попереджальними написами: «Охраняется ХООП». Товариство викупило скелясту ділянку узбережжя Дніпра загальною площею в декілька десятин землі, де планувалося влаштувати кар'єри, й тим врятувало скелі від знищення. Ще й зараз на деяких хортицьких скелях можна віднайти ледь помітні літери «ХООП» Велику увагу приділялося також охороні місць гніздувань птахів та лісонасадженню, було створено бібліотеку, проводилася роз'яснювальна робота серед населення тощо. На жаль, товариство проіснувало зовсім недовго. З початком Першої світової війни у Російській імперії завирувала германофобська істерія. В таких умовах організація, переважну частину якої склали «німці-меноніти», була приречена. 28 травня 1915 р. вона припинила діяльність [98, с. 51 – 56].

...Найбільший острів на Дніпрі – Хортиця – може бути віднесений як до порожистої, так і до плавневої частини ріки. Знаходячись на кордоні між порогами й плавнями, він увібрав усе розмаїття цих протилежних ландшафтів. Сьогодні, коли й пороги і плавні знищені водосховищами, Хортиця

набула для нас особливого значення природного меморіалу.

Походження назви «Хортиця» оповите таємницею. Одні вчені вважають, що це – видозмінене ім'я іранського бога сонця Харшида, який, можливо, увійшов до слов'янського пантеону під іменем Хорс. Інші пов'язують ім'я острова з назвою собаки-хорта. Треті виводять його з тюркського слова «орта», що значить «середній» [79, с. 81 – 82]. Є також думка, що літописна назва острова Хъртичь – похідна від річки Хортиця. Навпроти острова з правого боку в Дніпро впадають три малі річки: Верхня, Середня та Нижня Хортиця. У свою чергу назви цих річок походять від слова «хъртъ», що значить «скорий», «швидкий». Тобто річка Хортиця те саме, що й Бистриця [99, с. 171 – 172]. Як місцевий житель, можу підтвердити, що принаймні Верхня та Середня Хортиці навіть сьогодні течуть доволі швидко й місцями утворюють бистрі.

Довжину Хортиці частіше вказують у 12,5 км [100, с. 11], але відстань по прямій лінії між крайніми північною та південною точками – 11,2 км. Найбільша ширина – 2,5 км [42], висота над дзеркалом Дніпра – до 58 м, а над рівнем моря – до 75 м. Острів поділяє течію ріки на два рукави – Старий (правий) та Новий (лівий) Дніпро. Поряд з Хортицею розташовані ще кілька маленьких острівців – Дубовий, Розтьобин, Байди (Канцерівський), зниклі нині Просеред і Корнетівський та кілька згаданих вже скель.

У південному напрямку острів Хортиця поступово знижується й круті схили переходять у плавневу низовину. Різниця між висотою північної та південної частини Хортиці складає понад 40 м. Тому на досить невеликій площі острова (2330 га) зосереджені такі різні природно-територіальні комплекси: плавневі ліси та луки, озера та дюни,

справжні та петрофітні степи, високі гранітні скелі, нагорні діброви, та балки, 29 з яких мають назву. Понад 70 % території Хортиці змінено впливом людини.

Розмаїття ландшафтів Хортиці обумовило надзвичайне багатство її рослинного світу. Майже 1100 видів вищих судинних рослин зафіксовано на острові. Щоправда, багато з них тих, що супроводжують людину. Але й червонокнижних – аж 28. Тваринний світ острова включає 670 видів безхребетних, 34 з яких червонокнижні, близько 50 видів риб, 6 видів земноводних, 9 – плазунів, 221 – птахів, 26 – ссавців. Такі тварини, як заєць, лисиця, дикий вепр, козуля збереглися на острові з давніх часів. Олень, ондатра, білка, єнотоподібний собака, а також фазан – акліматизовані.

Природні особливості Хортиці, її розташування на перехресті важливих шляхів, пояснюють ставлення до неї, як до священного місця у різні епохи. Сьогодні тут відомо понад 60 пам'яток археології, датованих часом від доби давнього каменю до XVIII ст. включно. Надзвичайне багатство хортицької топоніміки, причому більшість назв урочищ походять ще з доби козацтва. З метою вшанування пам'яті Запорозького козацтва 1965 року острів був оголошений Державним історико-культурним заповідником. У 1983-му тут відкрито Музей історії Запорозького козацтва. У 1993-му він, як і заповідник, отримав статус Національного [101, с. 8 – 60].

Заповідник проводить роботу з охорони та вивчення природи, рекультивациі ландшафтів, ре-акліматизациі тварин, дослідження пам'яток минулого. Унікальність і складність його становища полягає в тому, що острів знаходиться в межах потужного індустріального центру. Хортиця – місце відпочинку городян, тут проводяться численні

культурні, екологічні, спортивні та політичні акції. Сьогодні острів перетворився на значний центр українського туризму.

РИБАЛЬСТВО

Літописець Хортиці Я. П. Новицький у 1917 р. наводив реєстр з 22 видів промислових риб, що тоді водилися в Дніпрі біля острова. Серед них є оселедець, чехонь, марина й навіть осетер [92, с. 52 – 53]. Сучасному рибалці тодішнє рибне багатство Дніпра може видатися просто неймовірним. Про те, що й як ловили на порогах перед їх затопленням, вивчала у 1928 – 29 рр. дослідниця В. Ю. Білецька, працюючи у складі Дніпробудівської археологічної експедиції. Всі дані цього невеликого розділу нашої книги взяті з її роботи «Рибальство в Дніпрових порогах».

У 1920-і рр. ще зустрічався стародавній спосіб ловлення риби руками. Траплятися досить цікаві випадки, як от улітку 1928 р., коли жінки села Микільського біля Ненаситця, перучі на березі білизну, впіймали величезного сома, що заплутався в очеретах. Набагато частіше використовували різних типів ручні хватки, «сітки» (тенета), кошелі, сапети, кілмачі, ятери та інші різні приладдя. Кошіль – це плетена з лози пастка у вигляді кошику з вузькою горловиною («устенком»), заввишки до 90 см та обводом найширшої частини до понад 2 м. Рибу, що зайшла до кошеля, не змогла звідти вибратися, витрушували через устенок. Сапет подібний до кошеля. Це круглий пліскуватий кошик з кришкою вгорі. Призначення сапетів – зберігати живою впійману рибу до продажу. Кімлач – велика, до 2,5 м в обводі та 75 см заввишки пастка з трьох обручів, з'єднаних жердинами, що на них натягається сітка. Кімлачі використовували саме на бистрі – у порогах, заборах та каналах. Ятір –

дуже подібни їй до кімлача, але сітка тут тримається лише на обручах.

До 1920-х років уже відійшов у минуле доволі екзотичний прийом риболовлі – «на ості з по́світом». До «чердака» (носу) каюка, прив'язувалася залізна сітка у формі казана, де горіли соснові дрова. Темними осінніми ночами рибалка виходив на тиху воду, просвітлював її до самого дна їй, побачивши крупну сонну рибу, бив її остю – різновидом гарпуна.

Для ловлення великої риби застосовували, зокрема, перемети. Це шнур зі шпагату завдовжки до 200 м, до якого на певній відстані один від одного прив'язують «кіски» довжиною 15 см з великими гаками. Також до шнуру на рівній відстані прив'язувалися кілька цеглин для занурення перемету під воду. Перемет закидався уперек течії ріки.

Найбільшою за розмірами рибою в порогах був сом. Один із засобів його ловити – так званий стоян. Це шнур довжиною відповідно глибині води, до верхнього кінця якого кріпиться куга (він же галаган, він же поплавець), а до нижнього – цегляк (велика каменяка). Посередині шнура прив'язують кіску з великим гаком, на який чіпляють принад-живця – рибу марену. Коли сом схопить гак, то «бігає так, що аж куга поринає».

Ловили сомів і за допомогою «клопи́ла». Це дерев'яне знаряддя, один розширений кінець якого нагадує задню кінську ногу з копитом. Спритний рибалка у невеликому каючку підгрибає помалу до місця над ямою, де може ховатися сом. Одною рукою він працює маленьким веслом, а іншою клопить – вдаряє клопилем об воду, створюючи звуки, подібні до тих, що їх видає самиця-сом, звучи самця. При цьому шнур з гачком і принадою з м'яса черепахи рибалка затискує власними зубами. Як

тільки рибина завудилася, шнур кидають, щоб сом «погуляв», а потім добивають його «підбурком» – довгим гаком. Цей прийом дуже небезпечний. Ю. В. Білецькій розповідали, що в одного рибалки-волоха коло Лоханського порогу сом, смикнувши шнура, вирвав два зуби. У Мар'їнці за Ненаситцем старий Кузьма Макеїв «наклопив» до себе штук двадцять великих сомів, що почали крутитися навколо каюка. Злякавшись, рибалка якнайшвидше забрався з того місця, та соми погналися за ним, і він ледве втік. Після цього випадку старий понад місяць прохворів на нервову хворобу й назавжди покинув клопити.

Взагалі соми були найнебезпечніші з усієї Дніпрової риби. Вони нищили снасті, їли телят і навіть людей. Ними лякали маленьких дітей: «Тікай, он за тобою сом женеться!» Іноді рибалкам доводилося вступати з ними у двобій при різних катастрофах. Наприклад, коло Вільного порогу сом перекинув човна й відкусив рибалці руку. Після цього того чоловіка прозвали «сом'ячим недоїдком»...

Найціннішою рибою в порогах була «красна риба» – осетри, які у XVIII ст. заходили навіть у Прип'ять. Ловленням осетрів займалися спеціалісти «краснорибці», що вміння своє передавали від батька до сина. Осетрів більше ловилося на Вовнизькому порозі та особливо – на Ненаситці, де як казали, була їхня «столиця». По весні, з 25 березня по 1 травня, коли велика вода, їй коли красна риба йшла з моря у Дніпро, для її ловлення застосовували самолови. Так само, як і на переметах, на самолові були кіски, тільки довші. Гаки – до 33 штук – особливо великі. Через кожні три кіски в'язалися малі каменяки по 2 кг та по кінцях самолова – великі, до 35 кг. Самолови кидали здебільшого на ніч, в обмідях, куди осетри заходили відпочити від бистрі. Нагода відвезти пійманого осетра до міста

на продаж траплялася не одразу. Тому рибу намагалися кілька день протримати живою у воді на прив'язі: мотузку продівали через рота й попід щелепи, та прив'язували до коріння лози або до каменя. Ловити осетра було справою іноді надзвичайно важкою й навіть небезпечною. Бувало, коли трапиться рибина пудів у п'ять вагою (80 кг), то може потягнути човен, як мотором, а то й перекинути його. Недарма всі рибалки ставилися до краснорибців з великою пошаною.

Рибалки в порогах найчастіше організовувалися у так звані каюки – дрібніші об'єднання, та курені – більші. Каюк складали двоє рибалок, які ловили, звичайно, кошелями та переметом. Курінь складали три-чотири каюки. У 1920-і рр. рибалки об'єднувалися в курені найбільше для того, щоб спільно сплатити оренду й мати змогу заорендувати найкращу ділянку з тих, що на них поділено Дніпро. «Кожен старається наввипередки один перед одним – розповідав рибалка з Чапель Олекса Курінний, – а раніше курінь, в якому було до десяти рибалок, жив, як одна сім'я. Де-небудь на косі або на острові робили курінь уютний, тут було все, що треба, навіть і собака й кішка, додому рідко коли й показувались, хіба раз на тиждень».

Курінь рибальський нагадував первісне житло напівсферичної форми. Подібне побачила В. Ю. Білецька на косі Звонецького порогу. Основу куреня зроблено з тонкого гнучкого дерева, а зверху він вкритий соломною. Вхід завішено рядном від комарів. Часто також траплялися й рибальські землянки, викопані вище на березі. Така була, наприклад, коло каменя Богатиря за Лоханським порогом. Вона викопана в землі й зверху вкрита гіллям. Усередині, в стінах, зроблено пічурки, куди поставлені пляшки, каганець тощо. По стінах на-

вішені куги зі стоянами для сомів та інше знаряддя; за дерев'яну сошку в кутку землянки заткнуто старий серп різати траву й оситняг на підстилку для снання. Вхід завішено рядном. Вдень у курені знаходилися лише два хлопці, а батьки, що були на молотбі, з'являлися лише на ніч.

Майже всі рибалки Надпорожжя були одночасно й селянами, рибальство для більшості з них було лише допоміжний до хліборобства засіб існування. Дехто узимку ще й заробляв з ткацтва – ткали по лотно й рядна для своєї родини та родичів, іноді приймали й сторонні замовлення. Рибалки були далеко розвиненіші за інших селян. Вони, як і лоцмани, чудово знали Дніпро, кожний надводний і підводний камінь і ходи між ними. Своїми легкими каюками вони безбоязно забиралися між каміння порогів, де ставили знаряддя. У різних нещасних випадках вони виявляли дива спритності, рятуючись самі та рятуючи інших. Дуже ревно ставилися рибалки до своїх знарядь і здобичі. Розповідали випадок, коли за часів громадянської війни, руйни та голоду в селі Чаплях за крадіжку риби утопили чоловіка й жінку, залишивши троє дітей сиротами. Після того більше вже ніхто не крав і сапети з рибою скрізь кидали вільно.

Зазвичай рибу ловили для себе й своєї родини. Тільки на Вовницькому порозі рибальство було промисловим. Тут за сезон ловили до 20 тисяч пудів (320 тон) різної риби. Навесні ловили багато оселедців та осетрів. Спійману рибу солили «на канаві» біля порогу. Починаючи з Вовнига рибу возили на продаж до Дніпропетровська, а нижче – до Запоріжжя. Що не продали – коптили. Для цього будували копильні – високі, до чотирьох метрів споруди у формі зрізаного конуса на кшталт звичайного димаря. Під ними – кабиця, яку топили кізяком і прілою соломною.

...Будівництво Дніпрогесу, розпочате навесні 1927 р., швидко позначилося на рибних багатствах Дніпра. Рибалки дуже скаржилися на ще незбудовану греблю, яка вже заважала йти рибі низу до порогів. Якщо у 1922 р. у Вовнизі впіймали 95 осетрів, то у 1927-му, у Вовнизі й Ненаситці – щонайбільше два десятки. Вище ж Ненаситця про осетрів навіть і не чули. З 1928 р. осетри зникли й з Ненаситця. Люди, що не отримали зиску від дрібної риболовлі, наймалися сторожами біля порогів – допомагати в разі нещасних випадків. «От ви про все списуєте – казали вони В. Ю. Білецькій, – а списали б про нашу жисть, як дорибальчилися, що й без штанів осталися. Прийшлося сюди на плоти йти»...

У 1927 р. рибальство на Дніпровських порогах вивчала Херсонська Державна дослідна іхтіологічна станція. За підрахунками фахівців у цьому районі тоді щорічно виловлювалося щонайменше 50000 пудів (800 тон) риби. Тому Порожистий Дніпро було запропоновано внести до районів, що мають державне значення, а у греблі Дніпрогесу рекомендовано влаштувати спеціальні рибоходи [102, с. 158 – 191]. Пропозиція, як відомо, залишилася без уваги.

ДОПЛИВИ ДНІПРА

Дніпро у порожистій частині приймає низку невеликих допливів. З лівого боку, вище Кодацького порогу, впадає найзначніший з них – Самара, або Самарь. Сучасні дослідники пов'язують походження цієї назви зі словами з тюркських мов: чагатайським «samar» – мішок, киргизьким «samar» – таз, глечик, давньотюркським «sāmār», «семер» – мішок, сідло, ярмо – за формою вигину річки у її нижній течії [99, с. 129]. Ось що повідомляє про неї Гійом де Боплан: «Річка Самара разом

із своїми берегами дуже значна не лише тому, що в ній водиться багато риби; тут є віск, мед, дичина і будівельний ліс, його тут більше, ніж у будь-якій іншій місцевості. Саме звідси брали весь ліс, який використовувався для спорудження Кодацької фортеці, про яку незадовго розповім. Течія цієї річки дуже повільна через її постійні звивини. Козаки називають її «святою річкою», мабуть, через тутешні багатства. Я бачив, як тут навесні ловили оселедців і осетрів, а в іншу пору року цієї риби тут немає» [29, с. 36]. Біля річки багато озер і стариць, оточених «знатними», «несходимими» самарськими лісами. Це була колись головна заповідна діброва запорожців. Навіть сьогодні тут збереглися значні лісові масиви. Складаються вони з ясену, клену, бересту, липи, сосни, яблунь, груші, дубу. В не таку вже далеку давнину окрім диких кабанів тут водилися дикі кози, лосі, бобри, тури [39, с. 87 – 88]. Після побудови Дніпрогеу при впадінні Самари у Дніпро утворилася велика мілководна затока. Але розташовані вище за течією самарські ліси й тепер тішать своєю дикістю численних туристів та грибників...

Нижче Кодацького порогу, біля с. Любимівки, з лівого боку Дніпра до нього впадає велика балка Татарка, або як її тепер називають – Попова [42]. У наші часи струмок цієї балки влітку повністю пересихає, але ще наприкінці 1920-х рр. він вважався річкою Татаркою. Д. І. Яворницький повідомляв, що назва Татарка пояснюється тим, що через неї свого часу переправлялися татари для наскоків на Запорожжя [12, с. 21].

Біля сіл Дніпрове та Волоське Дніпропетровської області, навпроти того місця, де колись стояв острів Сурський та шумів однойменний поріг, з правого боку в Дніпро впадає річка Сура, або Мокра Сура. Точніше, тепер колишнє гирло Сури

являє собою початок надзвичайно довгої – біля 9 км – затоки Дніпровського водосховища [42]. До його створення Сура була типовою степовою річкою: на лівому, більш крутому схилі Сурської балки траплялися гарні скелясті оголення, а сама річка влітку настільки пересихала, що течія в ній припинялась. У цей період вона перетворювалася на низку окремих видовжених водойм у мулистому рівчастому руслі, що в'ється по дну Сурської балки. Наприклад, на початку серпня 1927 р. гирло Сури являло собою 80-метрову затоку Дніпра, за якою в руслі річки зовсім не було води, а перше плесо траплялося тільки на відстані 0,5 км. «Береги» Сури були зарослі бур'янами, осокою, лозою. Глибина плес зазвичай зовсім незначна, але якщо плесо знаходилося біля скелі – то до кількох метрів. У вологий 1932 рік Сура сильно змінилася: тоді вода, причому проточна, в Сурі була на відстані 20 км від гирла, а ширина річки дорівнювала аж цілих 1,5 м [10, с. 67 – 69]! Як стверджував Д. І. Яворницький, «назва р. Сури вийшла з тюрксько-татарського слова «сарик» – висихати» [12, с. 92].

Біля с. Вороне Дніпропетровської області з лівого боку в Дніпро впадає річка Ворона. Вірніше сказати, зараз тут знаходиться дуже широке гирло довгої затоки Дніпровського водосховища. Затока ця поглинула всю нижню течію Вороної [42]. У додніпрогесівські часи гирло річки знаходилося навпроти середини правобережного села Дзвонецьке. Ворона була набагато коротшою за Суру – всього 25 км. Незважаючи на це, вона доволі відрізнялася від останньої. Влітку окремі плеса у верхній течії Вороної були набагато довгими – до декількох сотень м, ширшими – до понад 20 м та глибшими – іноді й до 10 м. Русло річки було дуже покрученим. На дні широкої долини були сінокоши й пасовища, на схилах траплялися зарості ча-

гарників, старі дерева й цілі ліски. У районі мосту біля села Вороне річка раптом дуже змінювалася: її русло різко розширювалося до 100 м, і, за такої ширини вилося далі до Дніпра ще понад 2 км [10, с. 76 – 79]. Назва річки походить від її вороненої, темної води [12, с. 44].

Межею Дніпропетровської та Запорізької областей з лівого боку Дніпра є сьогодні величезна – 11 км довжиною та до понад 1 км шириною – затока водосховища, утворена на місці колишньої нижньої течії річки Плосьька Осокорівка [42]. На карті Дніпра Гійома де Боплана (1630-і рр.) вона названа *Woronowa flu.* (річка Воронова) – так само, як і розташований поряд з її гирлом восьмий Дніпровий поріг на цій карті – Воронова Забора [21]. Колись, у 1920-і рр., гирло річки, а краще сказати – Дніпрова затока довжиною до 200 м – знаходилося одразу за лівобережним селом Олексііка, навпроти острова Піскуватого. Недалеко від Дніпра долина річки була вузька, а схили круті, з виходами граніту. Далі ж у материк долина дуже розширювалася й півметрової глибини річка-струмок виписувала по її плоскому, зарослому осоками дну круті коліна, час від часу утворюючи порівняно глибокі, широкі видовжені плеса. Цим і пояснюється назва Плосьька Осокорівка. Ще через кілька км вгору за течією схили долини Осокорівки знов крутішали. На них з'являлися ділянки цілинного степу, поодинокі берести й груші, хащі чагарників терену, глоду, шипшини, ожини і навіть дуже мальовничі скелі [10, с. 84 – 86].

Межею сучасних Вільнянського та Запорізького районів Запорізької області є лівий доплив Дніпра – річка Вільнянка. Водосховище перетворило її нижню течію на вузьку затоку довжиною 10 км [42]. До затоплення гирло Вільнянки знаходилося якраз перед Вільним порогом, чим, певно, і пояснюється її назва. У свою пригирлову затоку

Вільнянка впадала маленьким струмочком, однак вище за течією вона вражала яскравою своєрідністю. Поступово схили балки ставали все крутіші й вищі, на них з'являлися спочатку невеликі гранітні виходи, а потім значні оголення, й нарешті – справжні скелі й цілі прямовисні урвища висотою до 20 м і більше! Вони надавали балці вигляду дикої гірської ущелини. По її кам'яному дну, серед хаосу величезних брил, звивався вузький струмок. Часом шлях йому перегороджували гранітні завали, й тоді він утворював надзвичайної краси озерця-плеса, що в них зривалися маленькі, але неймовірно мальовничі водоспадики, наповнюючи краєвид дзвінкою луною. Доповнювали цю картину густі зарослі бересту, дубу, терену й глоду [10, с. 101 – 104].

Навпроти острова Хортиця з правого боку в Дніпро впадають три річки Хортиці – Верхня, Середня й Нижня, про походження назв яких було вже сказано вище. Перша з Хортиць – Верхня – має кілька дуже цікавих особливостей. По-перше, колись в неї було аж два гирла. Північніше, в урочищі Царська Пристань, впадає у Старий Дніпро так зване Річище, що його після потужної повені 1845 р. місцеві меноніти перегородили дамбою. Зараз воно сухе. Південніше, в урочищі Вирва, коло згаданого вже острівця Байди, знаходиться єдине тепер гирло річки. Обидві цілком зарослі очеретом долини у минулому затоплювалися повенями й, разом зі Старим Дніпром, оточували великий острів трикутної форми. Його називали Мала Хортиця, Хортицький Степок, або Shweinskopf (Швайнкгопф, Свиняча Голова). З усіх річок в околицях острова Хортиці, Верхня Хортиця має найбільш розгалужену балкову систему. Найбільших балок три. Балка Березнегувата названа так, мабуть, від берестів, що тут росли. Кайдацька, імовірно, збе-

регла прізвисько місцевого козака-сидня Кайдака. Канцерівська – безперечно носить ім'я запорожця Канцири-Гурченка, що мешкав тут наприкінці XVIII ст. [42; 103, с. 190 – 192].

У балці Кайдацькій знаходиться визначна пам'ятка природи, нащадок первісних Дніпрових лісів – 700-річний Запорозький дуб. Дерево, на жаль, вже давно тяжко хворе, й мабуть, доживає свої останні роки. Тим не менш, у 2010 р. воно отримало перше місце в історичній номінації конкурсу «Національне дерево України». Років 50 тому старий наглядач дубу Нечіпор Дейкун розповідав про нього багато легенд: Богдан Хмельницький під дубом збирав своє військо, козаки Івана Сірка писали відповідь турецькому султану, а Тарас Шевченко декламував вірші... Прикро, але ці та інші перекази не мають під собою жодної підстави. Натомість було інше: протягом всього перебування на Запорозжжі – від 1789 і до 1943 року – Хортицький, Великий або Віковий (Hunder-jährige Eiche) дуб мав сакральне значення, був майже священним для менонітів. «Великий дуб – писала Клара Классен – це живий доказ і справжній свідок нашого славного минулого. Він протистояв посухам і повеням, урятувався від злої гусіні й сокири людей – гірших ворогів природи. Кожен, хто стояв біля кремезного стовбура під могутнім гіллям, яке владно притягає погляд вгору, не в змозі був здолати почуття пошани й заспокоєння, схожого на те, що виникає під склепінням найвеличніших європейських соборів. Столітнім дубом нарекли цього гіганта наші найперші поселенці. Та багато радянських вчених сьогодні дають йому 500-700 років. Не те, щоб наші предки не могли точніше визначити його вік. Скоріш це прояв менонітського консерватизму». Зазнавши гонінь, меноніти України розпорошилися по цілому світові, але й сорок років тому, і тепер, їхні нащад-

ки приїздить на Верхню Хортицю. Багато хто з них звідси віз додому жолуді, з яких за океаном вирости сини Хортицького дуба [104].

За 6,5 км нижче гирла Верхньої Хортиці впадає у Дніпро Хортиця Середня, вона ж Бабурка [42]. Остання назва – по прізвищу козака Івана Бабури, який жив тут наприкінці XVIII ст. «Там, кажуть, колись і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки, було звіра і птиці багато» – розповідав Я. П. Новицькому у 1890 р. дід Степан Власенко з Вознесенки [1, с. 19]. Що стосується річки, можу сказати, що й на початку XXI ст. вона така ж вузька й очеретувата, а от глибина, мабуть, менша. Приблизно на 9,5 км від гирла спостерігається течія, а круті схили долини в пониззі вкриті густим лісом – краєвид доволі мальовничий. Селянину 1920-х років він здався б чарівним, неймовірним. Бо ще наприкінці XIX ст. й без того скромні лісові багатства краю були знищені. На багатьох світлинах 90-річної давнини ви не побачите ані лісистих балок, ані захисних лісосмуг на ланах, а дрова в тодішніх хатах були рідкістю – більше топили кураєм, кізяком, очеретом. Як же відродилися наші байрачні ліси?

Піонерами лісорозведення Півдня України були меноніти Молочанської Колонії, які на новій батьківщині стикнулися з катастрофічною нестачею будівельного лісу. Щоб якось зарадити цьому, уряд зобов'язав менонітів розводити по 0,5 десятин лісу на кожний земельний наділ. Вивченню можливостей розведення штучного лісу в степу присвятив себе впливовий колоніст Іоган Корніс. За його ініціативи у 1831 р. було засновано громадську організацію «Спілку правильного та методичного лісорозведення», яка об'єднала більшість молочанських господарств. Досвід колоністів виявився надзвичайно успішним: вже 1840-і рр. було засно-

вано перші великі степові лісництва, які існують і понині. В 1874 р., коли на менонітів наклали військову повинність, їм було запропоновано проходити альтернативну військову службу в державних лісництвах Півдня України. На цій ниві вони набули величезних успіхів [98, с. 46 – 48].

Під час революції та наступної руїни ліси Півдня зазнали величезних втрат, а стара проблема ще більш загострилася. Радикально взятися за її вирішення примусила страшна посуха, неврожай та черговий катастрофічний голод 1946 – 47 рр. У квітні 1948 р. Уряд Української РСР прийняв постанову про заходи щодо полезахисного лісонасадження. Незабаром на її основі дуже схожа постанова була розроблена й ухвалена вже загальносоюзним урядом. З подачі партійних підлабузників ці заходи увійшли в історію під назвою «Сталінський план перетворення природи». Цей безпрецедентний за своїми масштабами план передбачав, зокрема, створення багатьох величезних водосховищ на ріках. Це, як буде розказано в кінці нашої книги, жажливо позначилося на екології. Однак, треба сказати, що був у ньому й один позитивний момент – наші лани були захищені тисячами кілометрів лісосмуг, а долини річок і схили балок знов укрилися лісами [105, с. 25 – 27]. Збереженню цих лісів сприяло й те, що після Німецько-радянської війни у селах України широко розвинулися електричні мережі, завозилося багато вугілля та з'явився газ. Сьогодні ж, на жаль, ми бачимо, як створені десятками років ліси в степу поступово зникають...

Та повернемося до річок. На відстані 3,7 км на південний схід від гирла Середньої Хортиці, якраз проти кінця однойменного острова, у Дніпро впадає річка Нижня Хортиця [42]. На поч. XX ст. Я. П. Новицький розповідав про неї: «При впадінні у

Дніпро вона глибока й рибна протягом менше версти (біля 1 км), далі ж у степ, у літню пору майже пересихає. У весняну повінь широка, при гирлі, долина річки заливається версти на дві (понад 2 км) й отримує назву лиману; в цей час із Дніпра заходить багато риби, переважно коропів та лящів для нересту, тому тут буває великий улов» [1, с. 23 – 24]. У 1950-і рр. через Каховську греблю рівень Дніпра в цьому районі піднявся на 1,5 м. Тепер затока Лиман не зникає ніколи, хоча риби в ній не так багато, як колись. А ось річка, перетворена на ланцюг ставків, пересихає не тільки влітку...

З лівого боку навпроти Хортиці у Дніпро впадають річки Суха й Мокра Московки. Перша сьогодні являє собою доволі сумне видовище навіть на тлі інших сусідніх малих річок. Вона перетворена на канал, по якому з величезного смердючого відстійника Запорізького промкомбінату в Дніпро йде червона вода. Йде кожної секунди, безупинно, вже 80 років... Місцеві вже давно забули назву «Суха Московка» – вона для них навіть не річка, а «Червона вода». За 2,5 км на південь від брудно-іржавого шлейфу, що його побачиш навіть з космосу, в Дніпро вливається Мокра Московка. За кілька кілометрів від гирла її береги колись були прикрашені потужними мальовничими скелями, але вже у ХІХ ст. їх почали розробляти. І тепер пам'ятниками минулої краси у небо дивляться блакитні очі затоплених глибоких кар'єрів та гори гранітного щебеню.

З першою частиною назви згаданих річок все зрозуміло: Сухими на Півдні України називають річки, які зазвичай пересихають влітку, Мокрими, відповідно, ті, що не пересихають. Друга частина назви, м'яко кажучи, незвична для наших земель. Особливо, коли врахувати, що вперше ці назви зафіксовані Еріхом Лясотою аж у 1594 році, коли до кордонів Московії звідси було кількасот кіло-

метрів. Можливо, походження назви «Московка» пов'язане з подіями середини ХVІ ст., коли князь Дмитро Вишневецький у союзі з московськими військами діяв у районі Хортиці проти Кримського ханства [78, с. 138]. На іншу версію наштотує напис на «Карті кордонів Польщі» Джованні-Антоніо Річчі-Занноні 1772 р. Тут, поряд із польською назвою «Moskowka R.», бачимо тюркський напис, який за словами херсонського історика С. Дяченка читається, як «Мок», і може бути перекладений, як «збільшуватися». Відомо, що тюркські назви річок часто мають частку «су» або «сув», що значить «вода». Можливо, козаки-українці додали до тюрккої назви Мок-Сув суфікс «ка»: вийшла спочатку «Мок-Сув-ка», яку згодом переробили на більш зрозумілу «Московку» [106].

БАЛКИ

З обох боків Дніпра до нього впадає велика кількість балок. Проте, як завжди, точна їх кількість не відома, й навіть у приблизних цифрах у різних дослідників відсутня однаковість. Зокрема, Д. І. Яворницький в переліку балок між Катеринославом і Кічкасом згадує їх біля 80 [34, с. 88 – 93]. І. Г. Александров наводить цифру «біля 40» [13, с. 20]. За порівняно сучасним «Атласом Днепродзержинського и Днепровского водохранилищ» їх біля 70 (якщо не рахувати численні відгалуження балкових систем) [107, с. 32 – 42]. В давнину розрізняли власне балки, а також яри та байраки. Всі ці три слова, як не дивно, походять з тюркських мов. Отже, балки – це вкриті рослинністю долини з більш-менш крутими схилами. Українське слово «балка» споріднене з турецьким «bulak» – «джерело» та казахським «балкаш» – «болотисте місце» [108, с. 127 – 128]. Яри – це балки, в яких процеси ерозії ще не скінчилися, тому схили їх являють собою

оголені глинясті урвища. Українське слово «яр» походить від тюркського «jar», що значить «розсікати» [109, с. 548 – 549]. Байраки – ті самі балки, але порослі лісом. Слово «байрак» споріднене з тюркським «bayır», що означає «пагорб, або схил, порослий деревами» [108, с. 117 – 118].

Балки мали величезне значення в житті степових мешканців, особливо козаків, – як джерела дефіцитного лісу та питної води, бо майже кожна з них мала постійний або тимчасовий струмок. Тому саме в балках та байраках засновувалися численні козацькі зимівники. Існувала навіть приповідка: «Де байрак – там і козак» [110, с. 25].

У назвах балок Надпорожжя часто відбиваються їхні природні особливості: топографія (Широка, Мілка, Розсошка, Розсохувата, Довгенька, Кругла, Глиняна, Кам'янувата, Скелювата, Грузька, Сухенька, Мокра, Кринична), рослинність та фауна (Липова, Тернувата, Байрачна, Грушева, Грушувата, Скотувата, Дубова, Калинова, Бузинувата, Лісна, Осогорова, Капустянка, Березнегувата, Вовча). Дуже багато назв балок зберігають пам'ять про козаків, що жили там колись у зимівниках та бурдюгах: Демська, Яцова, Жуча, Біляєва, Гаджиюєєва, Квітяна, Орлова, Донова, Канцюрова, Балчанська, Єретична та інші. Частина балок носить назву сусідніх урочищ та населених пунктів: Лоханська, Майорова, Дзвонецька, Тягинка, Військова, Будилка, Таволжанська, Лишня, Виноградна, Віла, Кронцвейд, Бетанія, Кічкаська тощо.

Чимало місцевих народних переказів, записаних ще наприкінці XIX ст., пов'язані саме з балками. «Балка Осогорова з балкою Багатиревою колись вся була вкрита лісом; по ній росли осоки та такі величезні дуби, що було три чоловіка не обхоплять дуба. Гущина була! Тут колись і глибока

річка була; риба, раки так і кишили. В тій балці жили колись запорожці куренями, там і досі ямки єсть. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою. Потім того густий діс пани сплюндрували, а річка висохла. Воно й тепер трохи єсть дубів, та вже не те, що було колись» [12, с. 80].

Слова переказів ілюструються старими картами. Варто хоча б порівняти «План реки Днепра...» Стора Арапова 1780 р. з триверстовою військово-топографічною картою сер. XIX ст., щоб зрозуміти, як сильно зменшилася площа надпорозьких лісів за кілька десятків років [36; 41]. Поглянувши ж на німецьку військову карту 1943 р., ми вже побачимо балки з майже цілком безлісими схилами [111]. У 1929 р. такою була, наприклад, правобережна балка Канцірка у Дніпропетровській області, зображена на світлині з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка [12, с. 153]. Більше «пощастило» балці Вільній (відома також під назвою Віла), що впадає у Дніпро з правого боку вище Вільного порогу. Докладний опис балки залишив Д. О. Свіренко, який побував там у 1931 р. Ближче до гирла її круті, зі скельними оголеннями схили були вкриті густими заростями терену й глоду, місцями траплялися маленькі гайки з береста, осока, дикої груші та яблуні з підліском чорноклену й бузини. Зі скель точилися чисті струмки. По вологому дні росли густі лози. У висохлому рівчастому руслі де-не-де стояли маленькі видовжені водоймища, мулісті, затягнені водоростями береги яких розливали слабкий запах сірководню. Тут навіть водилася риба й чимало черепах. Біля самого Дніпра, там, де в балку заходила вузька затока довжиною кілька метрів, був справжній ліс з дубу, бересту, верби й осока [10, с. 98 – 100].

З різних джерел XVII – XVIII ст. ми знаємо, що в ті часи у Надпорожжі було набагато більше річок,

ніж сьогодні. У тіні густих байрачних лісів, оточені крутими схилами, повноводними струмками текли вони по кам'янистому дну найбільших балок. Звісно, ці річки, або краще сказати «річки», були неймовірно вузькі та короткі (максимум 15 км), влітку іноді й пересихали, але їхній річковий статус говорить про ту величезну роль, яку грали вони у житті людей. З часом, коли ліси були вирубані, схили розорані, а дно балок затоптане худобою, зникли й «малі річки Надпорожжя».

Чимало таких річок показані, між іншим, на карті Гійома де Боплана 1630-х років. З лівого боку навпроти Кодацького порогу в Дніпро впадає Kudaczsk flu. – Кодацька річка. Це, імовірно, сучасна балка Шиянка. Навпроти порогу Лишнього показано непоіменовану річку, яка, безперечно є сучасною балкою Лишньою. Північніше острова Хортиці бачимо вже згадані вище Osihorowka flu. та Kuczkasow flu. (Осокорівка й Кічкаська). З правого боку навпроти Вовнизького порогу у Дніпро впадає Wolniow flu. (р. Вовніжка) – сучасні балки Легкого або Гайбеєва. Біля Будилівського порогу бачимо Budyłow flu. (р. Будилка) – сучасна балка Будилка. Нижче Вільного порогу позначено непоіменовану річку, що відповідає, імовірно, сучасній балці Малишевіці [21; 42]. У літописі Самійла Величка під 1697 роком, крім того, згадуються річка Таволжанка, що тоді текла по однойменній лівобережній балці, та правий доплив Дніпра – річка Вільна. Остання текла або по балці Вільній, або по Малишевіці [31, с. 564]. На «Плане реки Днепра...» Єгора Арапова 1780 р. можна бачити, зокрема, річку Кам'янку, що впадає у Дніпро з правого боку біля однойменної слободи – пізнішого села Лоцманська Кам'янка. Починалася ця річка, певно, з балки Широкої. З лівого боку Дніпра, нижче річки Плоської Осокорівки, на цій карті показана

Осокорівка Суха. Тепер це балка Дубова у межах с. Петро-Свистунове [36; 42].

Степові балки зі своїми непридатними до землеробства, крутими та кам'янистими схилами найбільш стійко пручаються руйнівному впливу людей. Тому не дивно, що саме вони навіть сьогодні можуть дати нам певну уяву про те, якою була природа Надпорожжя століття тому. Фахівець заповідної справи В. В. Манюк стверджує, що територія по берегах сучасного Дніпровського водосховища значною мірою зберегла свою неповторну мальовничість та біорозмаїття, й навіть варта того, щоб організувати тут національний природний парк. На дніпропетровській частині Надпорожжя, зокрема, зустрічаються 15 видів рослин з Червоної книги України, 4 видами Європейського Червоного списку, та 67 видами Червоного списку Дніпропетровщини. Тут трапляється різнокольорова ящірка та чотири види плазунів, занесених до Червоної книги – жовточеревий та чотирисмутий полози, мідянка і гадюка степова, гніздяться канюк, великий та малий яструб, чорний шуліка, боривітер, лунь, орлан-білохвіст, орел-карлик тощо. Із ссавців відомо шість видів, занесених до Червоної книги України: борсук, видра річкова, тхір степовий, горностай, мишівка степова, тушканчик великий. Надпорожжя – справжнє ентомологічне «Ельдорадо»: тут зафіксовані такі цікаві види комах, як дибка степова, мнемозина, махаон, поліксена, ірис плямистий, скарабей священний, вусач великий дубовий та зелений таврійський, сколія гігантська, дубовий бражник і багато інших [112].

Серед розташованих у Дніпропетровській області красою особливо виділяються великі балки Яцова, Лоханська, Майорка, Звонецька, Тягинка, Військова, Скубова, Легкого, Башмачка.

У верхів'ях деяких із них в оточенні густого лісу до цих пір де-не-де височіють величезні вікові дуби, у чому на власні очі впевнився сам автор цих рядків. Не менш цікаві речі зустрічаються й на півдні. У Вільнянському районі Запорізької області є балки-пам'ятки природи загальнодержавного значення – Розсохувата й Балчанська, а також пам'ятки природи місцевого значення – балки Губинська, Крилівська, Кринична, Таволжанська [113]. А навпроти острова Хортиці, в одній з безіменних балок – недовгій, та вельми крутій – ви знайдете прямовисний гранітний уступ висотою до трьох метрів. У зливу чи зимову відлигу він перетворюється на справжній невеличкий водоспад. Які ж іще дива сховалися у каламутних хвилях водосховища?...

ЖИТТЯ НА ПОРОГАХ ДНІПРА

З ЛОПАТОЮ КРІЗЬ ЧАС

Щедра природа Дніпровського Надпорожжя у всі часи приваблювала до себе людей. Не дивно, що цей порівняно невеликий регіон настільки багатий пам'ятками археології. На сьогодні тут відомо понад 300 давніх стоянок, поселень, святилищ, могильників, скарбів. Чимало з них виділяються оригінальністю й особливим значенням для пізнання минулого Півдня України. Неможливо та й не варто робити вичерпний, енциклопедичний огляд всіх пам'яток давнини Надпорожжя у нашій невеликій книзі – це тема окремого ґрунтового дослідження. Тому ми зупинимося на описі тільки деяких – найбільш характерних та яскравих пам'яток. Але, мабуть, доведеться відійти від хронологічного принципу й спочатку розповісти про те, хто, як і коли відкрив для нас давнє минуле порогів Дніпра.

Першим з відомих нам авторів, хто згадує археологічні пам'ятки Надпорожжя, був академік Василь Зуєв. У 1781 році він писав про знахідки хрестиків з червоного шиферу між каменями Не-

наситецького порогу. Тут же, на поверхні скелі Монастирко, він бачив штучні заглибини, що їх місцеве населення вважало за сліди стоп Андрія Первозванного. Імовірно, це було не що інше, як «шліфувадла», або, як їх ще називають науковці – «полісуари» – місця, де за доби неоліту оброблялися кам'яні шліфовані знаряддя. Крім того, Зуєв описував численні кургани у навколишньому степу та половецькі скульптури на них – кам'яні баби [23, с. 255, 261]. Граф Олексій Уваров, подорожуючи по Південній Україні у 1848 – 49 рр., від будівельників каналів на порогах дізнався про часті знахідки залізної зброї, кам'яних сокир, давніх монет різного часу. Уваров також описував кургани, зокрема, цілком облицьовані кам'яними плитами. За його словами, колоністи-меноніти Кічкасу «много рассчитывали на богатства, зарытые в этих курганах, и потому раскопали их почти все, но надежды их не увенчались успехом; в курганах они нашли только железные вещи, но какие именно, я не мог узнать». [114, с. 12 – 19]. Саме з курганами пов'язані перші відомі нам археологічні розкопки у Надпорожжі. У 1853 р. колезький радник Пісарев дослідив курган Рябу Могилу в околицях села Волоського. Проте, скромні знахідки з поховання мідної доби не привернули великої уваги наукових кіл. Час від часу «розкопки» та збір підйомного матеріалу для поповнення своїх колекцій проводили окремі любителі старовини. Так, меценат О. М. Поль поклав своє велике зібрання в основу колекції Катеринославського музею, а знахідки з любительських розкопок А. А. Карцевої поповнили колекцію землевласника М. М. Миклашевського з села Вороне. У 1884 р. Д. Я. Самоквасов у курганах на Вороній досліджував середньовічні поховання, а пізніше там працював Д. І. Яворницький. Він же у 1903 – 1905 рр., під час підготовки до

XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі, розкопав понад 100 курганів! На жаль, ці дослідження не відповідали навіть тодішньому не надто високому науковому рівню, й більше нагадували звичайне скарбошукацтво.

Набагато менше, ніж кургани, перших археологів цікавили давні поселення. У 1883 р. Д. І. Яворницький відкрив неолітичну стоянку біля скелі Дзвіниця, П. О. Бурачков у 1888-му повідомив про знахідки крем'яного знаряддя та кісток мамонта біля Кодацького та Ненаситецького порогів, а Є. І. Мельник дослідила стоянку енеолітичну на Стрільчій Скелі. Нарешті, у 1901 р. В. Б. Антонович провів розкопки у Потьомкінському саду в Катеринославі, а пізніше В. В. Хвойко розкопував середньовічне поселення у селі Петро-Свистунове. Загалом треба сказати, що дореволюційними дослідниками було тільки встановлено, що густо заселений у давнину район Дніпрових порогів є надзвичайно багатим на унікальні археологічні пам'ятки. Розкрити ж таємниці давно забутих народів було справою майбутнього [115, с. 12 – 18].

Справжній прорив у цій царині стався перед самим знищенням країни Дніпрових порогів – у часи будівництва Дніпрогесу та діяльності пов'язаної з ним першої новобудовної Дніпрогесівської експедиції. Ці часи дніпровська дослідниця І. Ф. Ковальова назвала «героїчними часами в історії української археології, коли на перший план виходили особистості, спроможні повести за собою інших на подолання труднощів суспільного устрою, політичної системи чи рутини у самій нації» [116, с. 113].

Порогам Дніпра взагалі надзвичайно «пощастило»: робота над проектом Дніпрогесу та його втілення збіглися з періодом українізації, «золотого віку» української гуманітаристики. В цей швид-

копийний час національного піднесення Всеукраїнська Академія Наук організувала цілу низку наукових комісій, які займалися дослідженнями в галузі української етнографії, фольклористики, лінгвістики, історії, археології, музейної справи та краєзнавства [117, с. 30 – 34].

Питання про всебічне наукове вивчення Надпорожжя було підняте тодішнім директором Катеринославського краєвого музею Д. І. Яворницьким вже у середині 1920-х років. Однак тільки 27 березня 1927 р. його, «як найкращого знавця археології та історії Запорожжя», було призначено відповідальним керівником «постійного археологічного нагляду та археологічних розкопок на території Дніпровського Будівництва» [118, с. 16]. Будівельні роботи тривали вже 12 днів...

Серед напрямків роботи комплексної Дніпробудівської експедиції Наркомосу УСРР були етнографія та музеєзнавство, геологія та зоологія, але найголовнішим завданням було вивчення археологічної спадщини. За надзвичайно короткий термін, при катастрофічній нестачі наукових кадрів, робочої сили, фінансування, найнеобхідніших матеріалів було здійснено велетенський обсяг робіт. Досліджено сотні унікальних пам'яток, здійснено низку видатних відкриттів, накопичено безцінний досвід, встановлено порядок проведення й фінансування новобудовних експедицій [119, с. 197].

Першу попередню подорож порогами археологи здійснили за вісім днів липня 1927 р. «Та й одному з учасників експедиції, – розповідав М. Я. Рудинський, – не було на гадці, що цей побіжний огляд островів протягом тижня може збагатити наші відомості на цілу низку нових категорій пам'яток, про які до цього часу навіть і не згадувалося». Слова вченого сповнені смутку: «Перетворення частини Дніпрової течії у довге на сто кілометрів озеро (...),

що матиме місце р. 1931, – цей простий і зрозумілий після пояснень рядового робітника Дніпрельстану факт, устає перед нами, як справжня катастрофа, новий катаклізм, коли думаєш, що після нього буде понято водою величезну просторінь Дніпрового узбережжя, незрівнянно багату на пам'ятки доісторичні й сливе зовсім не досліджену з археологічного боку» [120, с. 45 – 46].

Імовірно, саме під час згаданої подорожі були зроблені світлини, які незабаром прикрасили чудовий фотоальбом з географічно-історичним нарисом Д. І. Яворницького «Дніпрові пороги», що вийшов друком наступного, 1928-го року. Ця книга, яку багато хто сьогодні вважає справжньою енциклопедією первісного Надпорожжя, була написана доволі швидко. Автор, як видно зі змісту, використав у ній свої багаторічні напрацювання, додавши свідчення про нові відкриття археологів, як-от стоянка на скелі Середній Стовп або поселення в урочищі Кічкас. Немає сумніву, що якби Д. І. Яворницький узявся за перо пізніше, то він згадав би ще багато інших унікальних пам'яток, які змінили й надзвичайно збагатили наші знання про давнину Надпорожжя [12, с. 12].

...Коли оглядова експедиція прибула до Кічкасу, руйнація пам'яток давнини внаслідок будівництва там вже почалася. Тому було вирішено затриматися й дослідити бодай кілька тутешніх курганів. Згодом у Кічкас відрядили молодого археолога Аркадія Добровольського. Прибувши на місце у липні, той побачив, як разом із земляними роботами повним ходом розгорнулося й нищення пам'яток. Руйнували курганні могильники, руйнували селище з землянок, з усіх боків було чути про випадкові археологічні знахідки. Отримавши від адміністрації Дніпробуду п'ять землекопів, Добровольський заходився досліджувати перш за все ті

об'єкти, які вже руйнувалися, або їм це загрожує вало. Працював у надзвичайно важких умовах, під гуркіт машин, спростовуючи прислів'я «Один у полі не воїн». На розкопі – протягом двох тижнів без вихідних, з четвертої години ранку. Навколо збираються сотні робітників, кожен цікавиться, питає про скарби, відповідаючи затуляє роботу. Необхідно в той же день розчистити, замалювати й розібрати всі знахідки, інакше вночі все розберуть цікаві «аматори». Помічників, між тим, після закінчення робочого дня нізащо не вмовиш затриматися – тому доводиться закінчувати все самому. Ночівля – на квартирі у місцевого краєзнавця Генріха Мартенса. Там же – впорядкування записів, розборка й промивання речей, запис і пакування знахідок – іноді до десятої вечора. «Одна була думка – як би не заплутатись, як би все записати, запакувати, накреслити та нанести на план своєчасно» [121, с. 61 – 62].

Звісно, Дніпропетровський краєвий музей – головний штаб експедиції – був абсолютно не у змозі виконати весь величезний об'єм роботи самостійно. На заклик про допомогу відгукнулися багато науковців зі всієї України й не тільки. У дослідженнях взяли участь С. С. Гамченко та І. Ф. Левицький з Житомира, В. А. Грінченко, що переїхав у Дніпропетровськ з Полтави, А. В. Добровольський з Херсону, полтавець М. Я. Рудинський, що тоді вже працював у Києві, П. І. Смолічев з Чернігова, П. А. Козар та Т. Т. Тесля з Дніпропетровська, М. О. Міллер з Таганрогу, О. К. Тахтаї з Полтави, Т. М. Кіранов з Нікополя, Г. Г. Мартенс із Кічкаса, В. С. Соляник з Петриківки, Е. Й. Федорович з Вільнюсу та багато інших. Для вивчення пам'яток кам'яної доби багато зробили геологи І. А. Лепікаш з Кам'янця-Подільського та І. Г. Підоплічко з Києва [118, с. 16 – 23]. Дуже своєрідною була орга-

нізація експедиції. Офіційний голова – професор (згодом – академік) Д. І. Яворницький багато робив для збирання людей, здобування грошей, відстоювання інтересів експедиції в органах влади. Проте за своїм похилим віком він не міг довго перебувати на розкопках, жив у Дніпропетровську й лише 2 – 3 рази на сезон виїздив на кілька днів «у поле». Тому фактично роботою керували так звані «наради» на які скликалися всі науковці. Вони збиралися у штабі експедиції – на місці головних робіт – один чи два рази на місяць. Кожен звітував за роботу на своїй ділянці, всі обговорювали методи досліджень, гуртом вирішували, кому й куди слід пересуватися далі, виявляли всі поточні проблеми та потреби, які доводилися до відома Д. І. Яворницького. Експедиція, звичайно, була розбита на кілька загонів, що працювали одночасно в різних місцях. На чолі загонів стояли старші археологи, біля них знаходилися асистенти, практиканти та допоміжний персонал. Молодші археологи робили попередні розвідки, відшукуючи пам'ятки, що підлягали дослідженню, іноді ж, з доручення наради, і самі досліджували деякі з них [122, с. 151].

Матеріальне забезпечення експедиції було надзвичайно слабким. З часом знижували й без того невеликі ставки науковців. У квітні 1930 р. циркулярним листом «зверху» рекомендувалося не надто розгортати дослідження й витрачати кошти «як можливо економніше». У листі Д. І. Яворницькому Добровольський писав: «...умови праці в експедиції по 16 – 18 годин за добу при надзвичайній дороговизні в напівпустих селах дуже тяжкі» [119, с. 113]. Як згадував М. О. Міллер, компаси та рулетки в археологів були свої власні. Зовсім не було ніяких інструментів для зйомки та нівелювання місцевості, були тільки двометрові саморобні штанги та ватерпаси, за допомогою яких робили

окомірні плани. За словами вченого, жоден, навіть старший археолог не мав свого фотоапарату, бо ще під час революції всі вони були конфісковані, а свої в СРСР ще не вироблялися. Тільки в експедиційного фотографа Е. Й. Федоровича був старовинний апарат з міхом і скляними платівками. Але ж роботи велися в багатьох місцях одночасно і не було можливості всюди поспіти. Мало розуміючись на технічній зйомці, Федорович, однак робив чудові художні фото краєвидів. З понад сотні його найкращих світлин зробили дорогий альбом і подарували його начальнику Дніпробуду О. В. Вінтеру.

У 1930 р. трапився випадок, який гарно показав ставлення комуністичної держави до української археології. Фото-кіно-лабораторія Дніпробуду зняла цікавий документальний фільм про роботу експедиції. Але, за словами М. О. Міллера, він не був надрукований в позитиві. Плівку-негатив передали до щойно створеного Музею Дніпробуду в Запоріжжі, а згодом, цілком можливо, вона була назавжди втрачена. У фільмі не було нічого «партийного», і тому, очевидно, вище керівництво не вважало за потрібне його демонструвати. А може і помстилося за те, що абсолютно неполітична виставка археологічних знахідок, яка відбулась нещодавно, мала небажано-приголомшливий успіх [122, с. 152].

Не менш гострим, ніж кошти та наукові кадри було питання забезпечення експедиції робилою – землекопами. Попервах, коли у 1927 – 30 рр. досліди велися в околицях Кічкасу, робітників постачав Дніпробуд. Платню вони спочатку отримували на загальних засадах – від кубатури вийнятої землі. Таким чином, землекоп на розкопках не міг заробити достатньо грошей, адже археологічні досліди передбачають обережне, а значить – повільне зняття шарів ґрунту й докладну фіксацію знайде-

ного. Тож, бачачи, як їхні «колеги» у котлованах Дніпробуду отримують «великі» гроші за десятки кубометрів, працівники розкопів часом здійснювали великі скандали. Так тривало, доки відрядну форму оплати праці не замінили погодинною. Згодом, у 1931 – 32 рр., коли досліди перемістилися вище по Дніпру, робітників до експедиції постачали місцеві сільради. При цьому суворо дотримувалися «класового принципу», приймаючи на роботу виключно незаможних селян. Це ілюструє характерний документ: «Посвідчення. Дано гр. Шуліка Олександрю Мусійовичу, хутора Привільного Ново-Олександрівської сільради в тому, що він є незаможник».

...З початком утворення Дніпровського водосховища темпи робіт прискорилися. Дослідження, які велися широким фронтом від Кічкасу до гирла Самари, іноді набували гарячкватості й нервозності. Яскраво ілюструє тодішню ситуацію телеграма Д. І. Яворницького у Народний комісаріат (по сучасному – міністерство) освіти: «Знайдено 10 стоянок, працює один археолог. Негайно відрядіть людей». Не минули археологи й нових віянь у політичному житті Радянського Союзу: з подачі компартійного керівництва науковцям довелося агітувати місцевих селян за «Позику індустріалізації» й навіть викликати Ольвійську експедицію... на «соціалістичне змагання»! [115, с. 29, 30, 40].

В результаті робіт експедиції до Дніпропетровського краєвого музею потрапили понад 40000 речей, коло 5000 негативів, коло 200 планів, перекроїв і таблиць, кілька десятків звітів. Для скринь зі знахідками біля музею побудували спеціальний склеп. Там зберігалися й вісім величезних вирізок ґрунту вагою до півтони: одні – з палеолітичними вогнищами та знаряддям біля них, інші – так звані «моноліти», що показували послідовність геологічних шарів. Крім того, були три вирізки з по-

хованнями – доби неоліту, бронзи та татарське, а також вирізки граніту з неолітичними шліфувадлами. Для Кічкаського скарбу придбали спеціальний сейф [122, с. 152].

Серед іншого, працями експедиції були відкриті невідомі до того часу в Надпорожжі палеолітичні стоянки, досліджені І. Ф. Левицьким та Т. Т. Теслею, неолітичні поселення, розкопані А. В. Добровольським. Досліджено також численні поселення, святилища й кургани з кромлехами та кам'яними ящиками доби енеоліту-бронзи (IV – II тис. до н. е.). Це спонукало Д. І. Яворницького наполягати на включенні до планів Всеукраїнського Археологічного Комітету теми «Мегаліт України». Дослідження скіфських поховань VI – III ст. до н. е. дало підстави виділити серед них так званий «надпорожський варіант» з характерними для нього кам'яними спорудами. Вперше в порожистій частині Дніпра були відкриті пам'ятки черняхівської культури III – V ст. н. е. та алано-болгарські – салтово-маяцької культури VII – IX ст. Серед останніх – знамениті керамічні майстерні у балці Канцирка, досліджені М. О. Міллером та «Вознесенівський скарб» VII – VIII ст., розкопаний А. В. Грінченком. «Надзвичайно цікавим явищем в археологічній дійсності нашого Півдня» назвав А. В. Добровольський численні слов'янські селища XI – XII ст. Серед козацьких пам'яток розкопувалася невелика кількість поховань, а також Кодацька фортеця та Усть-Самарський ретраншемент [116, с. 114]. Безперечно, коли в нетрях штучного потопу сховався останній поріг, минуле берегів Дніпра уявлялося зовсім по іншому, ніж усього за п'ять років до того.

У 1946 – 47 рр. справа, почата в роки Дніпробуду, була продовжена А. В. Добровольським, В. А. Грінченком, В. М. Даниленком, О. В. Бодяньським та іншими дослідниками, що працювали у

складі Днугої Дніпробудівської експедиції. Пізніше багато зробили для вивчення далекого минулого Надпорожжя Д. Я. Телегін, А. Т. Сміленко, І. Ф. Ковальова. Завдяки самовідданій праці всіх згаданих і багатьох інших науковців, землі над Дніпровими порогами сьогодні є одним з найбільш докладно вивчених регіонів України.

МИСЛИВЦІ СКУБОВОЇ БАЛКИ

Як твердять сучасні археологи, перші люди прийшли на територію України, у Закарпаття, з боку Балканського півострова біля 1 млн. років тому. Вже у так званий ашельський період раннього палеоліту («давнього каменю»), який закінчився 150 тис. років тому, люди жили у Криму й на Донбасі, про що свідчать їхні численні стоянки [123, с. 48 – 50]. Цілком імовірно, що вони відвідували й береги Дніпра біля порогів, однак найдавніші тутешні крем'яні знаряддя датуються вже «мустьєрським» періодом (150 – 35 тис. р. т.). Серед знахідок біля скелі Орел, у с. Вовніги, у гирлі Самари та інших місцях є так звані «нуклеуси» (ядрища, від яких відбивали пластини для виробництва знарядь), скребла, гостроконечники, ножі, прості відщепи з гострими краями, які теж використовували для різних потреб [124, с. 46].

Всі ці невеликі знаряддя були виготовлені дещо несхожими на нас людьми, яких вчені називають неандертальцями – по місцю першої знахідки їхніх решток у долині Неандерталь, що в Німеччині. Найближчі до Надпорожжя знахідки решток цих людей походять із Криму. Сильно висунуте уперед лице, потужні надбрівні дуги й нижня щелепа, тільки злегка намічене підборіддя – одразу звернули б нашу увагу на неандертальця, з'явився б він серед нас. Короткий тулуб, середній зріст, масивні кінцівки та потужні м'язи видавали в цій людині

надзвичайну фізичну силу й витривалість, а великі зуби без ознак карієсу свідчили як про здорове харчування, так і про недовгий вік у суворих умовах льодовикового періоду [125, с. 31].

150 – 100 тис. р. т. льодовик, що просувався по Європі зі Скандинавського півострову, сягнув свого максимуму. В той час, як твердять більшість дослідників, природні умови Півдня України, і Надпорожжя зокрема, дещо нагадували дуже холодний, сухий і різко континентальний клімат внутрішніх районів Чукотки. Льодовик скував у своєму тілі величезні маси води, внаслідок чого рівень світового океану понизився на 130 м. Не існувало Одеської затоки та Азовського моря. Степи Північного Причорномор'я простягалися на 150 – 200 км південніше, бо північний берег Чорного моря проходив на широті гирла Дунаю, південного берега Криму та Керченської протоки. Неозорі степи були вкриті густим трав'яним килимом, який приваблював незліченні стада трав'яних, а за ними – хижаків та маленькі юрби мисливців [123, с. 55]. Про те, хто оточував наших давніх попередників, ми знаємо завдяки місцезнаходженню в балці Сажавці біля Кодацького порогу. Тут ще за часів Першої дніпробудівської експедиції було знайдено кістки семи особин мамонтів, п'яти носорогів, п'яти коней, восьми бізонів, а також велетенських, північних та звичайних оленів, левів, ведмедів, «червоних» та звичайних вовків, лисиць, зайців, бабаків та водяних пацюків – усього 50 особин різних тварин [126, с. 43].

Одне з небагатьох у Надпорожжі місцезнаходжень крем'яних знарядь віком менше 100 тис. р. т. було відкрите у 1954 р. О. В. Бодянським у правобережній балці Скубовій, що на південь від с. Військового. Серед знахідок, зібраних дослідником на березі, є нуклеус, досить небагато плас-

тин-напівфабрикатів, відщепів, простих дрібних уламків – відходів виробництва. Та найбільше – так званих «ножів з обушком», якими дуже зручно було, наприклад, розрізати туші впольованих звірів. Всі вони були зроблені у передовій для того часу техніці, що її називають «леваллуазською» – за назвою французького міста Леваллуа-Перре, де такі знаряддя вперше були знайдені. Майстер леваллуазської техніки спочатку оббивав луски кременю по краях камінця, утворюючи заготовку, що формою нагадувала панцир черепахи, а потім з неї сколював одну або кілька рівних пластин для знарядь.

Зовсім не характерно для звичайної стоянки те, що у Скубовій балці готових знарядь – аж понад 50 відсотків, тобто вони були, як кажуть археологи, «відсортовані», їх принесли на стоянку вже готовими, виробивши десь в іншому місці. Характерно, що більшість згаданих ножів мають спрацьовані робочі краї, отже, ними довго користувалися. Цікаво й те, що кістки тварин, знайдених на стоянці, гарно збережені, але їх дуже мало. Таким чином, археологи роблять висновок, що перед нами не звичайний «населений пункт», де люди мешкали, майстрували знаряддя та харчувалися. Скубова балка – це мисливський табір, де чоловіки оббілювали свою здобич, перед тим, як нести м'ясо додому [126, с. 49 – 54].

СВІДКИ ДОБИ КАТАСТРОФ

Близько 40 тис. р. т. у Європі почалася нова епоха – верхній палеоліт. Саме в той час з Близького Сходу на наш континент прибули люди сучасного типу, яких вчені умовно називають «кроманьонцями» – за першою знахідкою їхніх решток у французькому скельному гроті Кро-Маньон. Ці високорослі, широкоплечі, відносно вилицюваті, з

добре сформованим підборіддям люди вже нічим не відрізнялися від нас [127, с. 26 – 27].

Цікаво, що досить довгий час, кілька тисяч років, кроманьонці співіснували зі своїми попередниками-неандертальцями на тих самих землях. Один з доказів цього віднайдено поза межами країни порогів, за 20 км на південь від греблі Дніпрогесу, в селі Канівське Запорізького району. Тут, на правому березі Дніпра, у 1995 р. любитель археології Ігор Пісарев назбирав кілька крем'яних знарядь, які надзвичайно зацікавили дослідників. На стоянці, яку назвали Мира – по імені дружини першовідкривача – роботи велися протягом дванадцяти років. З'ясовано, що стоянка заселялася людьми двічі, й було це біля 27 – 28 тис. р. т. Тоді тут шумів молодий сосновий ліс, де іноді траплялися пожежі, а навкруги простягалися неозорі різно-травні степи. Мисливці більше полювали на бізона, коня, а також дрібних хижаків – песця, лисицю звичайну й корсака. Траплялося вполювати й мамонта, благородного, північного та гігантського оленів, зайця, барсука й бабака. У верхньому шарі стоянки вдалося простежити ямки від каркасу легкого конічного житла – найдавнішого з відомих поки що в Україні. В середині його трапився маленький уламок коронки людського зуба. Навіть по такій дрібниці визначено, що належав він людині сучасного виду. Найбільше ж зацікавили дослідників крем'яні вироби верхнього, тобто молодшого шару: великі пластини та знаряддя з двобічною обробкою. Вони більш характерні для давніх неандертальців, ніж для сучасних людей, які – робить висновок археолог В. М. Степанчук – зупинялися на цьому місці «всього» років за 100 – 200 до неандертальців [128, с. 141 – 146].

...Сьогодні в Надпорожжі відомо понад п'ятдесят пам'яток доби пізнього палеоліту. Чи

не найцікавішою серед них є поселення на річці Осокорівка у Вільнянському р-ні Запорізької області. Ця пам'ятка, досліджена у 1931 та 1946 роках, дала назву виділеній пізніше Осокорівській археологічній культурі. Щоправда, належить вона до заключного етапу найдовшої в історії людства доби, до часів, коли у природі відбулися неймовірні події епічних масштабів. Після найлютіших холодів 20 – 17 тис. р. т., близько 14 тис. р. т. льодовик, нарешті, почав танути, покинувши Південну Прибалтику. Цим ознаменувався початок так званого «фінального палеоліту», коли на півдні Східної Європи зникли мамонти, а їх місце в якості основної мисливської здобичі заступили незчисленні стада бізонів та північних оленів. Тому цю епоху нерідко називають «добою північного оленя», або ж дріасовим періодом – за назвою невеликої чагарникової рослини *Dryas octopetala* (дріада восьмипелюсткова), якої особливо багато було у тодішніх холодних степах [129, с. 19]. Як вже йшлося на початку нашої книги, приблизно 13 тис. р. т. внаслідок танення льодовика й прориву моренної дамби на Дніпрі відбулася грандіозна катастрофічна повінь, коли рештки Поліського льодовикового озера витекли у Чорне море. Точніше – ця водойма тоді ще була не морем, а прісноводним озером. Зв'язку зі світовим океаном вона тоді не мала, бо рівень останнього був нижчий за сучасний на десятки метрів, адже воду скував льодовик. Одні вчені твердять, що наповнення Чорного озера талими водами й перетворення його на море було поступовим. Інші ж, як американські дослідники У. Раєн та У. Пітмен, висувають захопливу гіпотезу раптового Чорноморського потопу, який стався 7600 років тому. Тоді, на думку цих вчених, солоне Середземне море пододало Боспорську сідловину й гігантським водо-

спадом понеслося у Чорне озеро, вбиваючи його прісноводних мешканців. Рівень озера піднімався на 15 см щоденно, за 2 – 3 роки утворивши Азовське море й зрівнявшись із світовим океаном [5, с. 104 – 107].

Та повернемося на береги Дніпра, точніше Осокорівки. За 200 м від її гирла, на північ від с. Петро-Свистунове, знаходиться цікава нам пам'ятка, де у 1946 р. було досліджено понад 900 м² площі, до того ж – на глибину до 9,5 м, де трапилися найдавніші кремені. Благо – розкоп знаходився на схилі, й можна було просто відкидати землю вбік. Але, досягши «культурного шару» зі знахідками, весь ґрунт ретельно просівали – щоб не пропустити жодної луски кременю або дрібної намистини! Найцікавіше зустрілося на глибині біля 4 м, у так званому «горизонті 3-в» віком біля 12600 років. На земляній долівці розкопу виявилися великі нерівні плями із заокругленими кутами. Сліди вогнищ по центру, темні ямки від стовпів і світлі смуги глини по краях – залишки жител. Все поселення складалося з шести округлих у плані наземних осель, які стояли по колу, входами до центру своєрідного майданчику. Площа будинків – від 12 – 14-ти до 30-ти м². Стіни їх, як при пускає автор розкопок І. Ф. Левицький, спиралися на стовпи, були сплетені з жердин, хмизу й очерету, обмазані глиною, навіть побілені крейдою та прикрашені червоною фарбою. Дах, імовірно, був конічний, з очерету, двері зачинялися шкірою. Обігрівалася хижа відкритим вогнищем. Ані вікон, ані димаря, мабуть, не було. Тому люди, яких на поселенні жило до сотні, ховалися в хату тільки в негоду й на ніч, більше часу проводячи «на дворі».

Дуже подібні до описаних жила Натуфійської культури були досліджені в далекому Леванті, на східних берегах Середземного моря. Схожі будівлі

можна побачити й сьогодні, тільки дуже далеко – у деяких народів Тропічної Африки, на південь від Сахари. Але тут, на Осокорівці, ми бачимо найдавніші у нашій державі, віком понад 12,5 тис. років мазанки – житла, які згодом стануть одним із символів України.

...На поселенні було знайдено кістки бізона, північного оленя, дикого бика й коня, бабака, бобра, зайця, сома й собаки – першої свійської тварини. Серед близько 8000 крем'яних «виробів» лише кілька сот знярядь праці – гостроконечників, різців, скребків, пластинок і трапецій. Останні слугували наконечниками стріл і вставками до кістяних основ, які можна було міняти у разі зламу. Дослідивши традиції обробки кременю, археологи зрозуміли, що творці перших мазанок були нащадками людей, які жили тут ще за доби льодовика. А ось сировину – темно-сірий кремень – їм доводилося приносити з Донбасу: своєї на Дніпрі нема [126, с. 126 – 128; 130, с. 75 – 78, 187, 193; 131, с. 12].

Про те, якими були ці люди, розповіли їхні могили. У 1952 році археолог О. В. Бодяньський здійснив одне з сотень своїх відкриттів. Біля села Волоське він знайшов могильник. Як виявилось згодом – найдавніший в Україні! У 1955 р. тут провів розкопки В. М. Даниленко.

На Волоському могильнику було досліджено 19 поховань. Це «дуже багато» у порівнянні з кладовищами часів льодовика. Такий цвинтар міг утворитися лише за відносно малорухливого способу життя людей, які мали змогу користуватися великими багатствами країни Дніпровських порогів: ловити вдосталь риби та на переправах через Ріку забивати стадних трав'янистих під час їхніх сезонних міграцій. Про надзвичайний вік могил свідчить те, що під час розкопок так і не вдалося простежити слідів поховальних ям. Тобто в ті часи ще навіть не

встиг сформуватися сучасний ґрунт. Померлі були покладені переважно головою на південний схід – до життєдайного Сонця. Вони лежали на правому боці, у дуже зібганому стані, з долонями перед обличчям – наче в материнській утробі. За визначенням антропологів ці люди належали до так званого «давньосередземноморського» типу з виразними південноєвропейськими рисами: видовженим чепом, вузьким лицем та грацильністю, тобто порівняно струнким скелетом. На жаль, у них не було звички, як у багатьох давніх народів, прикрашати себе різного роду намистом. Серед знахідок – лише крем'яні вістря стріла. І все це – ворожі «дарунки»: вони лежать або серед кісток, або стирчать у них. Причому стріли знаходяться під таким кутом, наче вороги пускали їх із засідки – ззаду і збоку [129, с. 199 – 202]. Отже, перед нами свідчення справжньої війни – «допотопної», можливо, найдавнішої на землях України...

"НАШ ЧАС" ПРИЙШОВ...

...коли одного літнього дня 8213 р. до н. е. за 1800 км від порогів Дніпра, поблизу гори Белінген у Південній Швеції сталася велика катастрофа. Теплі промені сонця розтопили частину крижаної дамби, що відгороджувала тоді холодне прісноводне Балтійське льодовикове озеро від Атлантичного океану. Швидко утворивши величезну промоїну, помітну й сьогодні, шалений потік понісся в океан, і протягом лише одного року рівень озера знизився на цілих 30 метрів! Після цього солоня вода океану потрапила в озеро та зіграла його, наблизивши до того, що відоме нам тепер, як Балтійське море. Зникнення холодної крижаної водойми спричинило різке потепління й незабаром у всій Європі встановився сучасний клімат. Закінчилася льодовикова доба, почалося геологічне сьогоднішнє,

а разом з ним і мезоліт – доба середнього каменю [123, с. 74 – 76].

Мінялося життя й на Дніпрі: долини річок і балки заростали широколистими лісами, куди на зміну бізонам та північним оленям приходили олені благородні, тури, кабани, косулі. Тепла вода наповнилася планктоном – їжею для безлічі риби та їстівних молюсків. Склалися винятково сприятливі умови для життя людей, які харчувалися дарами Дніпра [129, с. 94]. З багатьох залишених цими людьми пам'яток найбільш яскравим, певно, є поселення Ігрень-8, досліджене під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1974 – 78 рр.

Отже, перенесемось на 8 тисяч років тому, на північ країни Дніпрових порогів. Тут, на лівому березі Самарі, недалеко від її гирла на початку VI тис. до н. е. стояло селище мисливців та рибалок. На ньому археологам вдалося простежити залишки десяти великих жител, розташованих кількома групами, протягом близько 600 м вздовж краю піщаної тераси. Не відомо, чи існували вони всі одночасно. Скоріш за все, люди кілька разів поверталися на те саме зручне місце, розташовуючи свою нову довготривалу стоянку осторонь від попередньої. Житла – круглі у плані, заглиблені на метр у пісок напівземлянки – доволі великі. Наприклад, розміри житла № 5 – 8,2 x 7,3 м. Певно, його викопували, розпушуючи ґрунт кістяною мотикою та вигрібаючи землю тонкими граніто-гнейсовими дисками, знайденими тут же. Дуже схожі до ігреньських «зимові» житла відомі у народів північно-східної Євразії, мешканців тихоокеанських узбереж – коряків, ітельменів, нівхів, ескімосів XVII – XIX ст. У подібних оселях могли жити до 30 мешканців, дорослих та дітей. Така громада, як правило, користувалася угіддями діаметром до 35 км [129, с. 57, 95; 130, с. 191 – 192].

Більшість осель на Ігрени несуть сліди пожежі: рештки спалених перехрещених жердин, що тримали високий конічний очеретяний дах, долівка, вкрита слідами обвугленого очерету, вуглистий пісок. Далеко не у кожному житлі було вогнище, адже розводити багаття під очеретяним дахом вельми небезпечно. Замість вогнища грілися, імовірно, принесеним знадвору вугіллям і теплом своїх власних тіл – так само, як ескімоси 200 років тому [130, с. 188 – 190].

Серед побутових решток у заповненні ігреньських жител найбільше, звісно, кременю: скребки, ножеподібні пластини і «ножі-серпи», резці, свердла і проколки (шила), трапеції, сегменти і кінцівки стріл... Найбільш характерні – так звані «кукрецькі» вкладені для кістяних знарядь, що виготовлялися з пластин, у яких відламувалися кінці й таким чином робився рівний прямокутник. Вперше такі були знайдені на стоянці Кукрек у центральному Криму, дала назву виділеній згодом кукрецькій археологічній культурі. До неї належить і поселення Ігрень-8 [130, с. 98, 106 – 107].

Крім кременю в житлах знайдено досить багато кістяних знарядь, збереженню яких сприяло їх глибоке залягання. Виготовленими з великих трубчастих кісток теслами, певно, майстрували дерев'яні човни однодревки, схожі та ті, що й сьогодні можна побачити на хвилях Амазонки. Із загострених, тонких уламків розколотих уздовж трубчастих кісток виготовляли шила та кінцівки стріл. Більш складними були кінцівки дротиків – металевих списів. Товстіші, круглі у перетині, подібні до олівців, вони мали з боків один, два, чи навіть чотири поздовжніх пази для крем'яних вкладенів. Крім того, знайдена рибальська блешня зі стулки річкового молюска, кам'яний важок для вудки та багато перепалених «каменів-кип'ятильників», за

допомогою яких готували варені страви до винайдення глиняного посуду. Розпікши такий камінь у вогні, господиня вихоплювала його з багаття дерев'яними щипцями й кидала у шкіряний мішок із «супом» [129, с. 95; 130, с. 110, 198].

У котлованах житлах знайдено величезну кількість маленьких черепашок річкового молюска-прудянки. Точно не відомо, чи харчувалися ним. Упевнено можна сказати, що їли великих щук, сомів, коропів, різних водяних птахів та черепах. Біля 4 % раціону жителів Ігрени-8 складало м'ясо степових стадних – коня й віслюка. Більше 90 % м'яса давали лісові нестатні – тур, олень, косуля, кабан. На турів полювали восени і взимку, коли вони збиралися у прирічкових лісах. Отвори, що розміром своїм відповідають крем'яним вкладенням з ігреньських дротиків, помітні в деяких турячих кістках [129, с. 96].

...І не тільки в них. Уламок схожого двопазового дротика стирчав у хребці одного з небіжчиків, похованих на так званому Василівському третьому могильнику, знайденому О. В. Бодяньським у селі Василівка-на-Дніпрі. Всього тут було досліджено аж 45 поховань, однак з урахуванням тих, що знищені невеличким ярком, їх могло бути до 60 – 70. Отже, це найбільший з відомих у Європі цвинтар настільки далекого часу, який до того ж зберігає свідчення високого розвитку первісної медицини. Це сліди прижиттєвого видалення зубів, правильного зростання кісток після переломів і навіть успішної трепанації черепа! – В лівій тем'яній кістці одного з небіжчиків був штучний отвір у формі трапеції з виразними ознаками заростання. Так само, як на згаданому вже Волоському могильнику, більшість померлих з Василівки III були покладені на боці в зібганому стані, іноді посипані червоною фарбою-вохрою, що символізує життя.

Та на відміну від волоських, їхні черепа ширші, а кістки масивніші й більші. Людей цього антропологічного типу дослідники називають протоєвропейцями. Вони пов'язані з мешканцями Середньої Європи доби льодовика, які поступово витісняли умовних «південноєвропейців». А знахідка у Василівці сімох покладених випростано на спині «метисів» свідчить, що між північчю й півднем траплялися не тільки війни [129, с. 199 – 203].

"ДОБА РИБАЛЬСТВА"

Коли природа, нарешті, залікувала рани останніх катастроф післяльодовикової доби, у Європу прийшла благодатна пора «кліматичного оптимуму». Цей період, який почався біля 7500 років тому й тривав близько півтора тисячоліття, ще називають Атлантичним. Завдяки океану клімат у нас тоді був більш вологий, теплий та м'який ніж тепер. Ліси по долинах річок спускалися аж до Чорного моря, по схилах балок піднімалися значно вище у степ, хоч він і не зник остаточно. Дніпровське Надпорожжя в той час, мабуть, являло собою суцільну широку смугу лісу. Тут, як свідчать спорово-пилкові аналізи ґрунтів з околиць Кодацького порогу, росли дуб, в'яз, липа, клен, граб, береза, верба, вільха та ліщина, а також папороті й мохоподібні. Близьке сусідство степу й лісу надавало можливість вполювати будь яку дичину: тур, косуля та кулан, вовк, лисиця та лісовий кіт, дикий кінь, лось та осел, бобер, барсук та бабак, заєць, куниця та кабан – кістки всіх цих тварин знайдені на надпорожських поселеннях доби «нового каменю» – неоліту. Щодо місцевого тура – саме від нього походить свійський бик – перша окрім собаки домашня тварина на берегах Порожистого Дніпра. Серед водоплавних птахів до рук мисливця потрапляли крижень, свищ, попелюх, шилохвіст,

чирок та інші. Полювати на них людям допомагали собаки – маленька й велика довгонога. Їхні кістки також трапляються під час розкопок. У Дніпрі ловили більше сома, щуку, судака та коропа, не рахуючи дрібної риби [132, с. 40 – 43].

Взагалі, порівняно з попередніми часами, рибальство в неоліті набуває величезного значення. «Вже сама природа Надпоріжжя з його скелястими узбережжями – писав у 1928 р. М. Я. Рудинський – з його численними островами, що високо підносять над водою свої неприступні голови і витягуються у довгі затишні прохвістя, з його порогами, заборами й окремим камінням, що утворюють численні «бистрі», ці найспожиточніші місця для рибальства, свідчать про те, що вигоди місцевості не могли не бути використані якнайширше саме за доби рибальства. Це перше враження від природи місцевості, підтвержене тими матеріалами, які зібрано з Надпоріжжя давніше, відразу ж стає переконанням, бо раз у раз знаходить нові докази у численних знахідках, що трапляються мало не на кожному кроці» [133, с. 144].

Як підтвердженням цих слів виступає унікальна пам'ятка первісного мистецтва – широко вже відомий «Чорний камінь» з острова Хортиці. Перенесений у 2002 р. у двір музею, до того він лежав недалеко від північного берега острова. На тлі суцільного граніту цей чорний габроїд дуже вирізнявся своїм кольором і матеріалом. За твердженням геологів найближче від Хортиці родовище цього каменю знаходиться за сотні кілометрів північніше – на Черкащині. Не відомо – принесла його сюди величезна крижина чи катастрофічна повінь, а може привезли люди на плотах. Так чи інакше, вони звернули на нього увагу. На поверхні 4,5-тонної брили глибокими борознами вони викарбували схематичне зображення риби, імовірно,

коропа. Можна розібрати рот, зяброву покришку, луску, а також сліди колючих ударів списом чи гарпуном. Отже, ця примітивна «скульптура» могла використовуватися у рибальських магічних обрядах. Та коли саме? – Можливо, за доби міді-бронзи, у IV – II тис. до н. е. – припускає першовідкривач пам'ятки історик Г. І. Шаповалов. А можливо й раніше – в неоліті, за «доби рибальства» [134, с. 261 – 262].

Першим «народом» цієї доби, людьми, які зіпили перші горщики на берегах Дніпра, були носії так званої сурсько-дніпровської археологічної культури. Цей маленький народ жив майже виключно по берегах і островах Порожистого Дніпра. Складався він, як припускає дослідник В. М. Даниленко, із шести родоплемінних груп. Кожна з них займала свою, обмежену великими балками, окрему територію, мешкаючи у кількох маленьких селищах, розташованих поряд [135, с. 25].

Назву свою сурська культура отримала по однойменному острову, який знов з'явився з-під води після підриву Дніпрогесу у 1943 р. Тут у 1946 р., під час Другої Дніпробудівської експедиції, були розкопані аж чотири поселення. Їхніми ознаками були дуже характерні для тогочасних пам'яток купи кухонних покидьків, які в науці прийнято називати мудреним данським словом *køkkenmødding* (кйоккенмьоддінг), що значить «кухонна купа». Вона, як правило, складається із суміші черепашок їстівних молюсків *Unio* (перловиці) та *Poludinae* (прудянки), кісток і крем'яних знарядь. Найцікавішим із сурських об'єктів був так званий пункт II, адже тут вперше у Східній Європі вдалося дослідити залишки житла доби раннього неоліту кін. VI – поч. V тис. до н. е. Поселення, а точніше – сезонна рибальська стоянка, де жили тільки у теплу пору року, знаходилося на бе-

резі невеликої давньої затоки у південній частині острова. Це був цілий комплекс пов'язаних між собою тимчасових споруд. Посередині знаходилася майже круглий втоптаний майданчик діаметром 11 – 12 м, у самому центрі якого було вогнище, де готували їжу. Недалеко від нього, певно, займалися обробкою кременю – тут знайдено багато дрібних пластинок, скребачок, різців тощо. До круглого майданчику з боків прилучалися три злегка заглиблені овальні споруди довжиною до 3 м. Вони, мабуть, зовсім не відрізнялись від тих простих, вкритих очеретом рибальських куренів, що стояли на берегах Дніпра всього сто років тому. Північний курінь слугував за комору з припасами, де у невеликих ямах знайшли черепашки молюсків, кістки тварин і риб. У західному курені в'ялили сомів та коропів: знайдено їхні кістки в анатомічній послідовності та кістяну голку для нанизування риби, а також рибальський гачок та уламок голки для плетіння сіток. У південному курені обробляли дерево, про що свідчать кістяні та рогові долота, гранітні диски-скребла та кам'яні сокири-тесла [132, с. 44 – 45; 136, с. 121 – 126].

Зазначимо, що в неоліті вже широко розповсюдилися нові прийоми обробки каменю некрем'яних порід, який пиляли, тесали, шліфували та свердлили. Виробів з каменю на поселеннях сурської культури доволі багато й вони різноманітні. Це, наприклад, талькові важки для вудок, гранітні диски, кулі-розтиральники, прямокутні шліфовані леза тесел та сокир для обробки дерева [137, с. 196 – 197]. Ще зовсім недавно, наприкінці 1970-х років, шведський дослідник Ян Ліндبلاد спостерігав за тим, як виробляються такі знаряддя. У хащах південноамериканського Суринаму він бачив, як індіанець-акурію за пару днів перетворює плаский камінь потрібної форми на гостре лезо. Підсипа-

ючи під заготовку мокрий пісок-абразив, майстер обточував її на великій брилі при березі річки. Закінчивши роботу, він перевіряв гостроту леза власним язиком, виготовляв товстий дерев'яний держак із наскрізним пазом, вставляв туди лезо, закріплював його мотузкою та йшов рубати дерево. На тому самому місці робилося багато сокир і від довгого тертя на брилі утворювалася характерне заглиблення [138, с. 123 – 127]. Такі самі можна було бачити й на Дніпрових скелях до затоплення порогів, особливо багато – на острові Лоханському. Науковці називають їх полісуарами або шліфувадалами.

...Одне з характерних кам'яних знарядь сурської культури – таємничі «човники», яких на Сурському острові знайдено три. Відомі вони й на Південному Уралі, й на Волзі, але найбільше їх саме на Порожистому Дніпрі. Це опуклі в перетині виробу видовжено-овальної чи ромбоподібної форми. Нижній їх бік найчастіше рівний. Через центр верхнього, опуклого боку проходить глибокий поперечний жолобок. Довжина човників становить у середньому 12 – 16 см. Човники виготовлялися з м'яких порід каменю, часто прикрашалися врізаним візерунком у вигляді різноманітних прямих і хвилястих ліній, зигзагів та сіток. Десятки років вчені ламають голову над тим, що це таке й для чого воно, адже в побуті історичних народів ця річ не відома. Гладилка й полірувальник, списовипрямлювач і амулет – яких тільки версій не висловлено! Найбільш вірогідно, що ця річ була нічим іншим, як важком для списометалки – «атлатля», подібного до тих, що використовувалися індіанцями степів США та Північної Мексики ще менше тисячі років тому. За допомогою мотузки, що трималася в жолобку, до середини спідньої частини атлатля кріпився більший камінь, а ближче до

руків'я – менший. Важки не впливали на дальність польоту списа, проте суттєво збільшували його прицільність, що, можливо, сприймалося, як дія надприродна. Звідси, певно, й магічні орнаменти на поверхні «човників» [139].

На Сурському острові знайдено кілька фрагментів кам'яного посуду. Це – суто «сурські» виробу, які зникають вже у V тис. до н. е. й надалі вже ніде й ніколи не трапляються. Виготовлені вони з місцевого надпорозького м'якого талькового магнетиту. Було два типи таких посудин: присадкуваті «жаровні» та високі тюльпаноподібні горщики. Останні з внутрішнього боку мають такий профіль, як перші глиняні горщики, та несуть на собі сліди тривалого впливу вогню. Звідси з'являється цікава думка: чи не використовували ці кам'яні посудини, як форми для перших, найпримітивніших посудин глиняних [140, с. 87 – 88]?

Глиняний або керамічний посуд – один з визначних винаходів людства, за наявності або відсутності якого більшість вчених відрізняє пам'ятки неоліту від попередніх мезолітичних. Але на Сурському острові на межі VI – V тис. до н. е. глиняних горщиків було ще надзвичайно мало, а знайдені фрагменти такі незначні, що форму посудини по них ледь можна відновити. Та й до досконалості цим першим примітивним виробам було ще неймовірно далеко. Це були гостродонні, глибокі, з ледве відігнутих назовні вінцем горщики, які зручно було ставити у прибережний пісок або між камінням. Ліпилися вони, звісно, руками, без гончарного кола. Майстер, а швидше – майстриня – спочатку виготовляла із сирової глини довгі «ковбаски», а потім закручувала їх по спіралі, заглажуючи товсті, завгрубшки до 1 см стінки посудини пальцями й пучком трави. Для того, щоб при висиханні глина не тріскалася, в неї додавали

різні домішки. У сурських горщиках це – несортований пісок, рослинні стебла, товчені мушлі. Коли горщик висихав, його опалювали у простому великому вогнищі, навіть без ями, так само, як ще й зараз роблять деякі племена папуасів Нової Гвінеї. У багатті весь час мінялася температура й тиск, а через це виріб виходив надзвичайно неякісним: опал поганий та нерівномірний, поверхня горщику плямиста, глиняна маса крихка, майже сипка, гігроскопічна, порувата. Але навіть настільки недосконалі вироби ще до опалу, по сирій глині прикрашалися візерунком. Штампом, мушлею або паличкою робилися ритмічні смуги відбитків навколо вінець або ж лінійні косо-сідчасті композиції майже по всій поверхні горщика [136, с. 130]. Кожний народ у певний проміжок часу тримався власних традицій прикрашання посуду, тому кераміка має величезне значення для датування давніх пам'яток і навіть виділення окремих археологічних культур.

Серед знахідок на острові Сурському є такі, що, можливо, свідчать про початок землеробства – ще одного надважливого нововведення доби неоліту. Це мотики, виготовлені з рогу благородного оленя. Є також пряма кістяна оправа дволезового знаряддя – чи то кинджалу, чи то ножа для косіння з пазами для прямих крем'яних пластин. Вона прикрашена візерунком, який нагадав археологу В. М. Даниленку складний рибальський пристрій, скомпонований з примітивної сіткової огорожі та ятерів [136, с. 132]. Простий геометричний орнамент з трикутників, заповнених лініями, можна побачити й на кістяних пластинках з отворами (можливо – амулетах?) з поселення на острові Кизлевому, що досліджував у 1942 р., під час німецької окупації, невтомний О. В. Бодяньський [141, с. 38]. Щось дуже схоже – стрічки, сітка, ромби, ламаний

зигзаг – ми бачимо на браслетах з поховань так званого Василівського другого могильника коло балки Біляєвої. Небіжчики тут лежать в овальних ямах, головою на північ-обличчям на південь, на їхніх кістках знайдено зуби карпових риб, якими було прикрашено одяг. Могили сурської культури мало чим відрізняються від десятків інших, більш пізніх і надзвичайно цікавих поховань, що про них ми розкажемо далі [142, с. 44 – 45; 143, с. 40].

КРИВАВА ЗЕМЛЯ

Невпинно розмиває Дніпровське водосховище свої береги, час від часу ненадовго відкриваючи нам сліди минулого для того, щоб незабаром їх назавжди знищити. Ще років сорок тому на жовтому тлі прибережного урвища, на глибині 1 – 2 м від поверхні землі, можна було іноді побачити дивні сліди досить великих ям – довгі горизонтальні смуги червоного ґрунту, з яких стирчать людські кістки. Під час обвалів ця фарбована земля падала на берег, на десятки метрів надаючи воді червоного кольору вохри. Важкі криваві хвилі полоскали кістки кінцівок, ребра й черепи, викликаючи в уяві перехожого зловісні картини. «То козацька кров» – казали місцеві рибалки [144, с. 84].

Зовсім іншої думки були археологи, в яких ці криваві ознаки викликали своєрідне піднесення, дослідницький запал. Адже саме так виглядають сліди могильнику маріупольського типу – одної з найцікавіших груп пам'яток неолітичної доби. Свою умовну назву вони отримали по могильнику, дослідженому М. О. Макаренком у 1933 р., під час будівництва заводу Азовсталь у місті Маріуполь. Тоді це був найбільший з відомих, найбагатший за кількістю поховального інвентарю могильник у Східній Європі, де понад 120 небіжчиків лежали у кількох колективних могилах-траншеях. Сьогод-

ні найбільше подібних могиль-ників відомо саме у Дніпровському Надпорожжі. Серед них – Вовницькі, Василівські, Мар'ївський, Чаплинський, Вільнянський, Ясинуватський, Микільський біля Ненаситця тощо [142, с. 3 – 4]. Ці могильники залишили по собі скотарі та землероби, рибалки та мисливці – носії азово-дніпровської культури V – I пол. IV тис. до н. е. Вчені відносять її до великої дніпродонецької спільноти, що займала широкі простори Подніпров'я, Подонців'я та Полісся. Невеликі поселення азово-дніпровської культури відомі в урочищах Собачки та Вовчок, на скелі Середній Стовп та біля Вовницького порогу. Та найбільш яскравими пам'ятками є все ж таки могильники, особливо найбільший з них – микільський, досліджений Д. Я. Телегіним у 1959 та 1967 рр. Добуті тут знахідки побували у Голандії, Швейцарії, Італії та інших країнах у складі пересувної виставки «Археологія в СРСР», що відбулася 1963 року, а 1967-го на місці визначної пам'ятки археологи встановили меморіальну дошку з відповідним написом [143, с. 103].

Могильник, датований другою чвертю IV тис. до н. е., знаходився на краю високого правого берега Дніпра, за 1 км на південь від села Микільське. Безперечно, колись ці місця мали для місцевих мешканців особливе, сакральне значення. Адже зовсім недалеко знаходились інші давні некрополі кам'яної доби, де ховали предків протягом тисяч років. Поряд – страшний Ненаситець – як поріг потойбічного світу, а сама Ріка – велика, повноводна, небезпечна – як священна дорога, що нею душі померлих батьків вирушали у вічність.

...На глибині 0,3 м від сучасної поверхні перед дослідниками чітко проступили яскраво-червоні від вохри, близькі до прямокутних контури великої заглибини розміром 12 x 17 м. У її «кривавому» заповненні товщиною 0,6 – 0,7 м виявлено вели-

чезну кількість розрізнених людських кісток, іноді цілими купами, а серед них – понад 3000 усяких знахідок: кам'яне намисто, дрібне крем'яне знаряддя... Найбільше знайдено посуду – понад 60 горщиків, іноді досить великих, до 50 см висотою. Але всі вони були в уламках – або розкидані навсібіч, або лежали цілими розвалами, які вдалося повністю зібрати. Причому всі ті горщики в давнину були спеціально розбиті ударом каменя об денце – наче відправлені на той світ разом із хазяїном. Тутешній посуд був набагато досконаліший за той, що вироблявся у часи сурсько-дніпровської культури. Горщики вже мали пласке дно, отже, їх можна було ставити на тверду поверхню. Як дно, так і решта поверхні посудин прикрашалися складним орнаментом: борозни, лінії, насічки, штампи утворювали пояси, ялинки та зигзаги.

Під вохристим шаром виявилися обриси чотирьох могильних ям, і ще п'ятьох – збоку від основної заглибини. У всіх цих ямах знайшли рештки аж 137 небіжчиків, серед яких найбільше було дорослих чоловіків, а також 13 підлітків та 9 дітей. Але кістки тільки деяких знаходилися в анатомічному порядку – випростано на спині, притиснуті один до одного, густо посипані вохрою. Переважна ж більшість були представлені одними черепами, до того ж без нижніх щелеп. Деякі ями слугували, мабуть, саме для того, щоб звалювати туди непотрібні кістки без черепів, в інших самі черепи акуратно склалися купами. У найбільшій «ямі З» не порушено лежали тільки два скелети парного поховання. Це були мати й маленька дівчинка, покладені туди останніми. Вони лежали на спеціально вирівняній поверхні, на підсипці з глини й вуглисто-му шарі очищувального вогню. Під цим похованням були тільки безладні кістки й обвуглені черепи тих, що поховані раніше. Головна «яма Б», повністю заси-

пана червоною вохрою, знаходилася у центрі. На дно її вів пологий спуск. Тут також верхній шар з трьома випростаними небіжчиками був насичений вугликами й навіть маленькими недопаленими колодами священного дубу. Нижче, серед розрізнених людських кісток, у дальньому кутку, лежали 15 черепів. Серед найцікавіших знахідок у ямі Б – речі, які вказують на самий початок нової доби в історії Надпорожжя: кілька маленьких мідних і одна золота підвіски. Мідь, як вважають дослідники, скоріш за все потрапила на Дніпро з Карпато-Дунайського регіону через носіїв трипільської культури. Від останніх прийшов і маленький «імпортний» горщик. Золото ж, разом з гешировим та сердоліковим намистом, прийшло зі сходу – з Кавказу. Звідти ж, можливо, походить і шліфована та свердлена кам'яна булава кулястої форми з перехватом у нижній частині. Ця річ, яка, безперечно, була знаком влади могутнього вождя, дуже нагадує численні знахідки V – IV тис. до н. е. з Іраку [142, с. 51 – 59; 145, с. 150 – 151, 156 – 157].

Як показали розкопки кількох «маріупольських» могильників, за розташуванням прикрас на кістках можна відновити зовнішній вигляд поховального одягу, який, імовірно, дуже нагадував повсякденний. Намистом з перламутру, кістки та каменю, нашивками з зубів риб та пластинами з розщепленого ікла кабана прикрашали шапочки та наголовні стрічки, комір, рукави, пояси, поділ сорочки та сукні, чоботи. Чоловіки азово-дніпровської культури могли носити ноговиці, довгу сорочку, шкіряне взуття і шкіряні та вовняні штани. Одяг жінок міг включати плаття чи сорочку та сукню, а також невисокі ноговиці та шкіряне взуття [146, с. 24 – 31].

Зазначимо, що за похованнями микільського могильника деталі одягу відновити неможливо,

адже більшість кісток тут були у цілковитому безладі. Одна велика поховальна яма використовувалася близькими родичами протягом довгого часу й наповнювалася поступово. Зверху, скоріш за все, вона була накрита чимось подібним до куреня. Коли приходив час поховати наступного родича, курінь прибирали, розпалювали очищувальний вогонь, потім спускалися до могили, розкопували її та звільняли місце для щойно померлого, відгрибаючи старі кістки убік, або зовсім викидаючи їх. І тільки черепи, як вмістилище душі шановного предка, обережно складали, засипаючи вохрою. Культ черепів побутує в багатьох народів світу ще й тепер. Достатньо згадати дивне болівійське свято День черепів або Натігас. Щороку 8 листопада люди приносять на кладовища черепи своїх родичів, що зазвичай зберігаються вдома. Прикрасивши їх квітами, вінками та намистом, черепи освячують та просять в них помочі у життєвих справах. Можливо, беручі до рук викопані з могили черепи, шість тисяч років тому люди на берегах Дніпра віддавалися думкам про вічність так само, як сьогодні це роблять православні монахи у «костницях», або, як мешканці австрійського Гальштату в склепі Святого Михайла, показували їх своїм дітям, долучаючи молодь до історії роду [147].

Кістки з микільського могильника свідчать про те, що поховані там люди визначалися гармонійністю тілесної будови й неабиякою фізичною силою. Вони були довгоногішими за будь який сучасний народ, а кістки їхніх жінок навіть грубіші, ніж кістки сучасних розпечених чоловіків-міщан. Вага пересічного чоловіка з поховань азово-дніпровської культури, навіть без урахування жирового прошарку, становила 75,5 кг, а зріст – 172 – 174 см. Ще одним достоїнством цих атлетів давнини є винятково гарні зуби. При тому, що через

постійне вживання грубої їжі зуби дуже стерті, не помічено ані випадків прижиттєвого їх випадіння, ані карієсу, який у Західній Європі та Північній Америці відомий ще з мезолітичної доби. Більшість вчених відносять носіїв азово-дніпровської культури до особливого вонизького варіанту протоєвропейського типу людей. Їх батьківщину слід шукати на півночі Європи, у Західній Балтії, звідки вони почали мігрувати приблизно 8 тисяч років тому. У Подніпров'ї вони зустрілися з місцевими мезолітичними племенами, яких поступово витіснили та асимілювали [148].

ХТО ПЕРШИМ ОСІДЛАВ КОНЯ?

Перебуваючи на квартирі у свого приятеля Генріха Мартенса під час робіт у Кічкасі 1927 року, археолог Аркадій Добровольський одразу звернув увагу на планшети з чудовим крем'яним знаряддям та керамікою, що висіли на стіні. Ці знахідки, як пояснив хазяїн, походять зі скелі Середній Стовп, яка й нині височить ближче до правого берега Дніпра на північ від острова Хортиці. «Я одразу ж зацікавився особливим, невідомим у нас на Півдні характером цих залишків – писав А. В. Добровольський. – Ця стація не давала мені спокою. Хотілося як можна скоріше її дослідити, але руйнація пам'яток на материку весь час тут приковувала мою роботу, і лише наприкінці перебування в Кічкасі мені пощастило, нарешті, під час відносної тиші, приступити й до розкопу цієї стації». Скеля, яку в своєму звіті дослідник помилково назвав Середнім Стогом, виявилася на диво зручною для розташування стоянки доби рибальства – неоліту. «По периферії скелі граніти мають великі поглиблення, в яких крайки, після спаду води восени виходять з води, а в декількох місцях залишаються вільні виходи у Дніпро. У ці вибоїни заходить

риба грітисся на сонці, і от тоді ми закривали вихід і виловлювали всю рибу, з якої можна було зварити добру юшку. Треба гадати, що й стародавній мешканець цієї скелі так само використовував ці вибоїни, щоб ловити рибу так само, як це робили й ми зараз» [121, с. 106 – 109].

На дослідженій стоянці Добровольський виявив сховані наносним піском два культурних шари один над одним. Нижній дійсно мав неолітичний вік, а верхній, як з'ясувалося згодом, належав до наступної доби – енеоліту, або мідно-кам'яного віку. Стоянка, яка в науці відома під назвою «Середній Стіг-2», дала назву виділеній вже після Німецько-радянської війни Середньостогівській археологічній культурі кін. V – IV тис. до н. е. Отже, завдяки маленькій помилці першовідкривача у назву культури закралася топонімічна помилка, яка так і закріпилася назавжди.

У другому шарі стоянки Середній Стіг було знайдено рештки загалом 45 дуже характерних гостродонних горщиків з високим горлом, виліплених з глини з домішкою товченої мушлі. На горлі й у верхній частині тулубу цей посуд за допомогою відбитків гребінчастого штампуну орнаментований трикутниками, горизонтальними смугами, та зигзагами. Деякі, хай і зовсім незначні уламки посуду зберегли дорогоцінні свідчення розвитку землеробства у ті давні часи. У глиняне тісто середньостогівських горщиків час від часу цілком випадково потрапляло й залишало свої чіткі відбитки насіння культурних рослин – пшениці-двозернянки, ячменю, проса, сочевиці, гороху. Як і раніше, люди різноманітнили свій раціон м'ясом диких тварин, про що свідчать кістки благородного оленя, тура, дикого віслюка, сайгака, борсука, видри та зайця. Проте свійських тварин було вже набагато більше – мабуть, через зміни клімату,

який став тоді навіть сухішим, ніж зараз. Зменшення опадів та розширення степів примусило більше уваги приділяти тваринництву. Тримали собак, розводили биків, овець, кіз, свиней та – вперше у світі – коней.

Деякі поховання середньостогівських часів належать людям, які займали особливий статус у тодішньому суспільстві. Це вже були не просто лідери первісних громад, а справжні вожді чи торговці, які вимінювали у сусідів різні престижні товари, наприклад, коштовну мідь. Ховали таких людей вже не у колективних ямах, як колись, а окремо. Кілька подібних поховань були досліджені О. В. Бодяньським у 1962 р. на мису балки Кайстрової біля с. Петро-Свистунове. Поряд з кістьми він знайшов чудової роботи крем'яні клиноподібні сокири, кінцівки стріл, довгі ножові пластини й мушлеве намисто. Крім того, щедрі одноплемінники не пожалкували покласти у могили шановних осіб чимало мідного намиста, пронизки з тонкої бляхи, браслети з витого дроту, мідний молоток з орнаментом і навіть просто металевий брукт. Як показали аналізи, все це мідне багатство походить з Балкано-карпатського регіону й могло потрапити у Степ через носіїв трипільської культури [149, с. 23 – 156].

Серед пам'яток середньостогівської культури особливе значення має поселення й могильник у селі Деріївка, яке щоправда, не входить у географічні межі нашої книги, бо знаходиться набагато північніше – при впадінні у Дніпро річки Омельник у Кропивницькій області. Але не згадати про нього не можна, бо саме тут вперше були отримані свідчення особливої ролі коня у житті людей. Дикий кінь-тарпан мешкав у наших степах з льодовикової доби аж до XIX ст., коли був знищений людьми. Невеликого зросту, до 1,5 м заввишки,

він мав велику голову з короткою мордою, гострі вуха, коротку товсту шию; масті був мишастої, з темною або чорною смугою вздовж хребта, чорною ж гривною і хвостом. Тисячоліттями кінь був тільки мисливською здобиччю, доки біля 6000 тисяч років тому саме у нас, в Україні, він не був приручений та осідланий. На Деріївському поселенні кісток коня найбільше серед всіх свійських тварин. Тут знайдено також ритуальне поховання кінського черепа, а головне – псалії. Це – видовжений, дещо зігнутий роговий виріб з одним загостреним і другим потовщеним кінцем, довжиною 15-20 см, та з одним у центрі, або двома з кінців отворами. Два псалії кріпилися з обох боків морди коня до шкіряних вудил, які проходили через кінській рот. До верхньої і нижньої частини псалій прив'язувались паски кінського оголів'я та віжки [150, с. 34]. Вправляючи конем, люди, яких сьогодні ми цілком умовно називаємо «середньостогівцями», відганяли свої стада далеко від річок, освоєючи степ, перемагали ворогів, розповсюджуючи свою культуру на схід і на захід та споруджували над могилами своїх переможних вождів перші кургани.

ЗВІДКИ ВЗЯЛИСЯ МОГИЛИ?

– На це питання Якова Новицького дід Грицько Усатий із села Маркусова (Павло-Кічкас) у 1882 році відповів словами давнього переказу: «Господь создал землю, а потім людей, і вони довго жили без сонця. Зжалився Господь над миром і послав святе сонечко. Інчі люди радовались, а інчі не злюбили сонця, – почали насипать високі могили, тобто до неба, – почали з тих могил плювать на праведне сонце. Розгнівався Господь, і хто з людей плював, той на могилі й окаменів». Інший дід казав: «Могили високі – це перед пото-

пом люди насипали, рятуючись від води; могили менші – насипали ті ж люди, та не встигли, їх потопила вода». Мабуть, найбільш «науково обґрунтованою» була точка зору дев'яностосемирічного Андрія Нагірного: «Ще до запорожців жив тут народ не нашої віри. Було як уб'ють їхнього князя, або умре, то ховали і насипали високі могили. На таких могилах ставляли кам'яні баби. Кажуть, як розкопать високу могилу, то там можна найти людські й кінські маслаки» [1, с. 12 – 14].

«Негде нет такого количества могил самого разнообразного размера и конструкции, как на пространстве, которое окружает Днепровские пороги верст на 200 или 300 в квадрате» – писав у 1860-і роки І. Є. Забелін. Вже у ХХ ст. його слова підтверджував відомий український археолог М. О. Макаренко: «Рідко де трапляються степи, так рясно та густо всіяні могильними насипами, як понад шляхом з Катеринослава на Олександрівське (Запоріжжя) та Никопіль, уподовж ґрунтового шляху на правому високому березі Дніпра. Увесь той шлях без кінця всипаний груповими та поодинокими могилами різних часів» [122, с. 147]. Скільки ж точно було курганів у степах над порогами? – Цього напевне не знає ніхто. Ми, звісно, можемо спробувати порахувати їх, скориставшись інтернет-ресурсом «Вікімапія». Та отримана кількість буде лише краплею у морі, якщо порівняти сучасні космічні знімки з триверстовою військово-топографічною картою сер. ХІХ ст. Курганів тут позначено так багато, що місцями вони ліпляться один до одного. І це, до речі, далеко (дуже далеко!) не все. Адже якщо на острові Хортиці карта показує 31 курган, то згідно даних Я. П. Новицького на 1904 рік їх тут було аж 129! Ось і гадайте – скільки давніх могил стояло тоді у всьому Надпорожжі... [41; 151; 91, с. 17].

Сьогодні замість українського слова «могила» частіше вживають тюркське – «курган». Але поява цих споруд у нашому степу пов'язана зовсім не з тюрками-половцями чи печенігами, й навіть не з давніми скіфами, як вважає більшість сучасників. Перші кургани постали набагато раніше – за доби енеоліту, коли зменшення вологості клімату примусило мешканців Причорномор'я більше уваги приділяти розвитку скотарства та у пошуках нових пасовищ освоювати відкриті степові простори. Причому, звичної нам форми земляного насипу могили у степу набули не одразу. На тій же Хортиці не так давно були досліджені поховальні споруди другої чверті ІV тис. до н. е., з яких, висловлюючись образно, пізніше «виросли» кургани. Це – унікальний могильник квітчанської археологічної культури, яка останнім часом виділена з великої середньостогівської. Знаходиться він на високому північно-східному схилі Хортиці, звідки відкривається чудовий краєвид на вже відомі нам скелі Стовпи. Ніяких насипів над могилами тут не було, проте були дуже характерні, нові для наших земель споруди: каїрні, або кам'яні закладки на поверхні землі, та кромлехи – кам'яні кола з поставлених на ребро плит. Обидва згадані терміни взяті науковцями з кельтської бретонської мови, адже саме на півострові Бретань, що на заході Франції, подібних споруд найбільше й вони найзначніші за розміром. Із сотень давніх кромлехів, розсипаних по всій Європі, найбільш відомий – англійський Стоунхендж. Та ми повернемося до наших.

Отже, на Хортиці досліджено 8 окремих пар споруд: закладка з пласких каменів із похованням під нею та розташоване на південь від закладки кам'яне коло діаметром від 1 до 5 м – символ Сонця. Ці пари утворюють спрямовані по ходу Сонця, по лінії схід-захід, два паралельних ряди

з доволі широким простором між ними. Цікаво, що всі поховані тут були дітьми або немовлятами. Через особливості ґрунту їхні кістки не збереглися, й тільки у двох випадках залишки черепів свідчили, що мерці були покладені на спині, головою на північ. При них же знайдено намисто з маленьких мідних пронизок, глиняна чарочка та кулястий шматок фарби-вохри. У кількох кром'яхах були маленькі купки камінців – якісь не відомі нам ритуальні знаки. Крім того, біля могил та між плитами знайдено багато дрібних уламків горщиків – залишки поминальної тризни. А розташовані поряд із цими могилами пізніші кургани свідчили, що й тисячі років по тому це місце залишалося святим [152, с. 148 – 157].

Вже у IV тис. до н. е. у Надпорожжі з'явилися не просто кургани, а справжні витвори первісної архітектури, наскрізь просякнуті глибоким релігійним смислом. Розташована подалі від поселення, далеко у степу, високо на вододілі могила наче відділяє світ мертвих від світу живих, порушує одноманітність краєвиду, слугує знаком володіння територією та межею пасовищ, спостережним пунктом, прекрасним орієнтиром на шляху у світі, де ще немає доріг у нашому розумінні. Якщо поглянути на курган зверху, він нагадує Сонце. Так само, дивлячись на курган, що стоїть на горизонті, що ми бачимо? – Сонце, що сходить! А якщо з за кургану, який закриває собою справжнє вранішнє світило, виглядатимуть тільки його промені, матимемо вже давньоєгипетський ієрогліф, що означає «з'явитися у славі», а також «первісний пагорб творення». За віруваннями єгиптян цей пагорб з мулистій родючої землі з'явився з вод первісного хаосу, на ньому постав бог Сонця, який створив усе живе. Із цим первісним пагорбом єгиптяни ототожнювали гробни-

ці своїх царів – мастраби та піраміди. Так само сприймали свої «степові піраміди» й наші предки: щороку навесні, коли природа наче відроджується для нового життя, першим від снігу звільняється саме курган, і саме на ньому проростає перша зелена трава. В цьому сенсі кожен курган символізує центр Всесвіту, родючість землі й разом з тим – творчу силу людини.

Доба енеоліту – час коли починаються війни за землю й худобу, коли племена й роди об'єднуються в союзи під проводом військових вождів. Тільки вожді та жерці попервах мали право бути похованими під високим могильним насипом, що величчю своєю був уособленням їхньої влади. Вважалося, що поховання в кургані забезпечувало правителям вічне блаженство на небесах, решту ж людей чекало переродження для нового життя на землі. Проте, вони вірили, що віддають свої сили й час на зведення монументальної споруди не дарма: вождь, похований в кургані, сам перетворюється на бога й перед верховними богами замовляє слово за свій народ на небесах [153, с. 47 – 59].

Певно, одним з таких «володарів-богів» був похований у кургані № 6 біля села Новоолександрівка у долині річки Мокра Сура. Ця могила висотою 5,1 та діаметром 50 м домінувала у так званій першій курганній групі з 5 насипів. Треба сказати, що у другій половині IV тис. до н. е., коли цей курган тільки з'явився, він був набагато меншим, набувши своїх сучасних розмірів завдяки звичаю багатьох народів давнини ховати померлих у старих насипах. Справа в тому, що первісний курган в очах давніх людей був не просто могилою, а сакральним об'єктом, з яким пов'язані легенди та перекази про славного вождя, на честь якого цей курган споруджено. Поховані тут отримували честь прилучитися до святості місця, од-

ночасно «підсиливши» його. За звичаєм кожного разу, коли в давній курган «підселяли» нового небіжчика, насип збільшували, й разом зі святістю зростав його розмір. Так і Новоолександрівський курган за кілька тисяч років зріс від 2,7 до 5,1 м, прийнявши при цьому в себе 15 пізніших «впускних» поховань.

Розкопки допомогли відновити складний процес спорудження первісного кургану, довівши, що він аж ніяк не є простою купою землі над мерцем. Отже, спочатку на місці майбутнього насипу видалили всю рослинність та підготували круглий майданчик діаметром 17 м, який вкрили п'ятисантиметровим шаром ґрунтової обмазки з домішкою дрібно рубленої трави. По периметру цього майданчика викопали рівчак глибиною до 0,4 м для встановлення у ньому колоподібного кромлеху. Цей кромлех складався з 44 масивних, підібраних за розмірами й ретельно підігнаних плит, під які, якщо це було треба, де-не-де були підставлені чимало дрібних каменів для вирівнювання до висоти 1,2 м. Одна з плит кромлеху мала антропоморфні (людиноподібні) обриси, з ледь наміченим зверху виступом-головою. Перед нею було насипано крейдяну пляму, що її білий колір, певно, символізував жалобу за покійником. На цьому жалобному тлі лежали залишки тризни – уламки великого сірого горщика, символічно розбитого після того, як було спожито його вміст – п'яний обрядовий напій. Горщик гостродонний, у верхній частині прикрашений смугами ромбів, ідентичний знайденим на поселенні Стрільча Скеля. Він і допоміг визначити час спорудження кургану.

...У північно-східній частині кромлеху було залишено прохід шириною 3 м, у центрі якого встановили окремих менгіроподібний камінь. Менгір, як і кромлех, слово бретонське, й означає постав-

лений сторч високий, подібний до обеліску камінь, який міг бути символом фалосу, тобто родючості, або ж замінити собою скульптуру божества чи предка.

Місце поховання у центрі кромлеху очистили від скверни священним вогнем. На цьому майданчику, на відстані 1,35 м одна від одної, зробили дві довгих паралельних канавки. У кожену з канавок поклали по дві обчищені від кори, щільно притиснуті одна до одної жердини. Між ними закріпили кінці сімох тонких планок дугоподібного каркасу висотою 0,8 м. Каркас перекрили наборним пологом з дощок, з'єднаних рослинною мотузкою за принципом сучасних жалюзі й обклали все це охайними дерновими вальками. Таким чином, було створено гробницю з відкритими торцевими боками. Незважаючи на те, що коліс у похованні не було, дослідниця кургану І. Ф. Ковальова звертає увагу, що вся конструкція дуже схожа на переkritтя возу. Запряжений волами віз був елітним видом поховального транспорту, в якому вождь здійснював свою космічну подорож.

Небіжчик лежав випростано на спині, головою на північний схід та обличчям уверх, на багатошаровій підстилці з кори, крейди, вохри та вугликів. Це був чоловік 30-35 років, тіло якого вкривав рівномірний шар блідо-рожевої вохри. З речей при ньому були тільки крем'яне знаряддя та наконечник списа і намисто на шії з дванадцяти (священне число) дрібних насинин. Крім того, поряд із похованим знайшли загадкові предмети, формовані з яскраво-червоної вохри: два циліндри та кулька, що лежала перед обличчям. Що це – обрядова косметика, хлібці-символи посмертного причастя або вмістилища життєвих сил?

...Після здійснення поховання весь простір усередині кромлеху заповнили блоками дерну, взяти-

ми з навколишнього степу. Вони символізували пасовища, якими володів померлий за життя, й ті вічнозелені луки, по яких він кочуватиме на небесах. По спорудженню цоколя могили вздовж краю кромлеха поклали кільце з пласких плит, які виділяли курган на місцевості й попереджали його розповзання. Після цього, нарешті, створили верхню частину насипу з утоптаного чорнозему [154, с. 31 – 37]. Висота 2,7 при діаметрі 17,4 м – наче зовсім небагато. Та не оцінюйте цю споруду за мірками нашого часу! Спробуйте подивитися на неї очима людей давнини: можливо, ніхто з них ніколи не бачив нічого подібного. Як міг сприйматися курган з кам'яною основою у степовому світі, де руки людей ще не будували нічого вищого й міцнішого за глиняні хати? – Певно, як неймовірно-величний монумент, що стоятиме вічно.

СВЯТИНІ КРАЇНИ АРІЇВ

У кін. XVIII ст. англійський філолог Уільям Джонс, вивчаючи тексти священної книги індусів Ригведи, звернув увагу на те, що давня мова санскрит, якою та була написана, має багато спільного з мовами народів Європи – грецькою, латиною, кельтськими, германськими тощо. Зразу ж після цього відкриття почалися напружені пошуки батьківщини аріїв – згаданого у Ригведі давнього народу, від якого, як вважалося, походять всі сучасні європейські народи й мови. Застосовуючи «лінгвістичну палеонтологію», тобто реконструкцію зниклої прамови на основі існуючих, вчені XIX – XX ст. з'ясували, де могла знаходитися ця таємнича батьківщина.

Праїндоевропейський словник свідчить, що носії мови жили в регіоні з холодними зимами та теплим літом, на рівнинах, серед озер, боліт, лісів та степів, де водилися вовк, ведмідь, рись, лисиця,

шакал, кабан, олень, дикий бик, барс тощо. Розводили собак, свиней, коней, биків, корів, кіз та овець. Взагалі скотарство в житті цих людей відігравало більшу роль, ніж землеробство, хоча й воно досягло доволі високого рівня: землю орали сохою за допомогою пари волів, вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Знали гончарство, металургію міді, срібла, золота, колісний транспорт. У візки запрягали коней та биків, культ яких посідав важливе місце. У сім'ї домінував чоловік – пастух та воїн-вершник. Просякнуте войовничістю суспільство ділилося на три прошарки: жерців, військову аристократію та простих громадян. Будували фортеці, вклонялися зброї, коню, бойовій колісниці, вогню, сонцю-колесу, символом якого була свастика, верховному богу війни.

Всі перелічені риси прекрасно відповідають ознакам степових «курганних» археологічних культур України IV – III тис. до н. е. – середньостогівської та наступних ямної та катакомбної. Тому сьогодні більшість вчених твердять: предки «аріїв», найдавніші індоевропейці, постали на півдні України й розселилися звідси внаслідок розвитку скотарства, поширення колісного транспорту й вершництва. Вони залишили мало поселень, але безліч курганів з похованнями, де небіжчик покладений у простій ямі та посипаний вохрою. До могили клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави), глиняні горщики, а нерідко й ставили колеса, які символізували поховальний віз. У курганах знаходять кам'яні антропоморфні стели, що зображують родового патріарха з атрибутами вождя воїнів та пастухів [155, с. 217 – 238].

Отже, якщо дійсно правда, що Південь України – це батьківщина аріїв, то Дніпро – це священна ріка, а її береги – земля святинь. І це підтверджують не тільки тисячі курганів, але й велика

кількість мало відомих у інших місцях України мегалітичних пам'яток. Термін «мегаліт» походить від грецьких слів μέγας – великий та λίθος – камінь, й означає давні культові споруди з величезних і не дуже кам'яних брил, розповсюджені у IV – II тис. до н. е. у Європі, Азії та Африці. До мегалітів належать дольмени (від бретонського *taol maen* – кам'яний стіл; підняті на кам'яних опорах плити), менгіри (від бретонського *men hir* – довгий камінь; примітивні обеліски, поставлені сторч брили, вертикальні розміри яких помітно перевищують горизонтальні), кромлехи (від бретонського *stom* – вигин та *lesch* – кам'яна вимостка), кам'яні ящики або цисти (прямокутні поховальні споруди з великих плит) та прості кам'яні закладки. Певно, на створення подібних споруд надихала сама природа Надпорожжя – згадаємо хоча б скелю Дзвіниця на Кічкасі, розташовані недалеко Ліжко та Люльку Сагайдака на скелі Середній, або кам'яні Миски на Середньому Стовпі. Здається, зовсім не випадково біля кожної з цих скель існували давні поселення.

Вчені звернули увагу на мегаліти Надпорожжя ще на поч. XX ст. Про кам'яні закладки Кічкасу Я. П. Новицький писав: «Название курганов для них далеко не подходит. Наружность всех их, однако, точно отмечена кладкой камней на поверхности» [91, с.29]. Краєзнавець Л. В. Падалка, за його словами, бачив дольмени коло Ненаситця та у селі Волоському біля Бичкової скелі. Останній – у вигляді великого каменя, що лежав на восьми менших. Також він стверджував, що на Стрільчій скелі є мовби вироблені з каменю примітивні фігури та сідала. Пізніше, у сер. 1920-х рр., катеринославський археолог-аматор В. Бушуев з цього приводу писав: «Коли я, не знаючи ще за цю статтю Падалки, був на цій скелі, й лагідненько сівши в кам'яне крісло

на вершині скелі, їв кавуна з «вертутою» (солодкий хліб селянського виробу), милуючися з краєвиду в напрямку Лоханського порогу, мені весь час здавалося, що біля мене стоять і на мене дивляться кам'яні постаті. І тоді я запитав себе – чи не штучні то, хоч і дуже грубо зроблені постаті? Однак, добренько роздивившись, прийшов до висновку, що й крісла та лави, і постаті з каменю – ніщо інше, як гра природи». Подібне враження справляв лівий берег Дніпра вище гирла річки Вороної: «...на ньому багато каменів і скель, найрізноманітніших і чудернацьких на вигляд... Де-які камені скидаються на менгіри, і в багатьох місцях важко вирішити – чи це природний камінь, чи дольмен» [156, с. 151 – 152]. Значну кількість кам'яних споруд було досліджено Дніпробудівською експедицією 1927 – 1932 рр. Її учасник М. Я. Рудинський писав: «...нез'ясовані поки що ритуальні спорудження, позначені на поверхні землі колами битого каменю (о. Тавілжаний) – досягнення незвичайні, несподіванні» [120, с. 46]. Величезний обсяг унікальної інформації про мегаліти було отримано О. В. Бодяньським під час його розвідок та розкопок у 1942 – 1943 та 1945 – 1949 рр., коли внаслідок підриву греблі Дніпрогесу чимало пам'яток звільнилися не тільки від води, але й від верхніх шарів ґрунту [157, с. 159].

Перші сакральні кам'яні споруди – прості закладки над похованнями – з'явилися у Надпорожжі за доби пізнього неоліту. Як приклад, можна назвати могили, досліджені на острові Сурському. Небіжчики тут були покладені випростано на спині у дуже вузьких ямах. Кістки їх знаходилися у такому стані, наче вони були зв'язані мотузками, з чого можна зробити висновок, що живі одноплемінники боялися своїх померлих родичів. Недалеко від цих поховань було розкопано об'єкт, який свідчить про

те, що ті самі культові місця могли використовуватися протягом дуже довгого часу. Під закладкою № 2 не було поховання. Тут знайдено лише обкладену з боків плитами невелику яму, в якій на різній глибині під стінкою стояли три посудини: зверху – реберчастий горщик, імовірно, доби пізньої бронзи, тобто II тис. до н. е., нижче – яйцеподібний горщик ямної культури III тис. до н. е., а найнижче – чаша з пласким дном і фігурним держачком. Дно ями було посипане вохрою [157, с. 168 – 174]. Отже, перед нами жертovníк, який використовувався, можливо, протягом сотень років, за що промовляє залишений у ньому посуд. Глиняний горщик у релігійних обрядах давнини обіймав безліч значень. Це й жертovníк і жертва, символ небесних світил, самого неба, простору, Всесвіту і його окремих елементів: землі (гончарна глина), води, повітря й вогню. З'єднуючи ці елементи, майстер-гончар ніби здійснював магічний обряд, символічно повторював акт світотворення, сам виступаючи у ролі шамана-служителя культу [153, с. 63 – 67].

Поховання, досліджене А. В. Добровольським біля хутора Орлів навпроти острова Перуна, показує, що в давнину ставлення до могил попередників не завжди було шанобливим. Тут перша закладка була споруджена над могилою ямної культури IV – III тис. до н. е. Пізніше над нею поховали небіжчика у зібганому стані, ще пізніше поставили тут же кам'яний ящик, накритий плитою, а в ньому – третього небіжчика з горщиком. І наостанок, згодом з ящика зняли верхню плиту, відкинули її вбік, повикидали кістки разом з горщиком та й поховали четвертого [158, с. 182 – 185].

Надзвичайно велика кількість сакральних об'єктів доби міді-бронзи на одиницю площі спостерігається на Хортиці, яка вже в ті далекі часи стала священним місцем для навколишніх племен.

«А чи не забагато уваги ми приділяємо одному, хай і великому острову?» – слушно питає читач. І буде, мабуть, правий. Але на превеликий жаль тільки Хортиця зберегла у порівняно повному обсязі свої археологічні скарби. І коли на одному тільки острові їх так багато, то чи можна тоді уявити – скільки ж було по всій країні Дніпрових порогів?

Всі відомі Хортицікі мегалітичні споруди розташовані у північній – підвищеній частині острова, котра, як тепер, так і тоді, особливо вражає людей красою своїх краєвидів. На схилі балки Молодняга, що спускається до Нового Дніпра, були досліджені три закладки III – II тис. до н. е., що формою своєю нагадують яйце. Перша являє собою охайну опуклу викладку еліпсоподібної форми, розмірами 3,5 x 2,8 м, з невеликих каменів. Її круглий, вільний від каменів центр зображує «жовток». Тут була яма глибиною понад 1 м, на дні якої стояла маленька обрядова чаша-вівтарик прямокутної форми, зорієнтована за сторонами світу. За 50 м від описаної знаходилася схожа за формою, але дещо більша за розмірами кругла закладка. Тут у ямі-жовтку виявлено поховання людини у зібганому стані, без речей, а серед каменів – дрібні уламки навмисне розбитого посуду. Поряд – третя закладка розмірами 4,2 x 4,4 м, у вигляді двох маленьких, вписаних один в один кромлехів, теж із ямою-жовтком. У ямі знайдені чотири довгих кістки кінцівок людини, які перед похованням, певно, довго варили, через що їхня поверхня набула волокнистої структури. Отже, перед нами сліди кривавого жертвоприношення, а в останньому випадку – можливо, ще й ритуального канібалізму. Похований цілком міг бути жерцем, наділеним таємними знаннями. Життя і смерть його для нього самого ставало одним суцільним жертвоприношенням, в якому він був і

основним учасником, діючим жерцем, і замовником в одній особі.

Яйце, в якому похований жрець, є одним з найголовніших міфологічних символів свіотворення у багатьох народів світу на різних континентах. Так, у давньоіндійській міфології Всесвіт бога Брахми виник з космічного яйця, яке плавало у водах первісного хаосу. Брахма, що його, можливо, символізує сам похований, провів у яйці рік, а потім силою думки розділив яйце на дві половини; з однієї утворилось небо, з іншої – земля, а між ними виник повітряний простір. Цей міф ілюструє і наш сучасний звичай прикрашання пасхальних яєць, і давні хотрицькі споруди. Тисячі років вони знаходилися на денній поверхні, тим не менш, дішли до нас у незруйнованому стані [159].

На відстані 0,5 км від описаних споруд, на висоті Брагарня, між балками Совутина та Велика Молодняга у північно-східній частині Хортиці, у 1990-і роки було досліджене одне з найбільших відомих сьогодні на острові святилище доби бронзи. Ця споруда була орієнтована з північного сходу на південний захід і складалася з трьох кромлехів із проходами та сімох закладок. Серед них, головним чином, навколо закладок, стояли 15 менгіроподібних каменів, утворюючи таким чином, своєрідні алтарі. Знайдені на святилищі різні типи посуду свідчать, що весь цей великий єдиний комплекс безперервно діяв, відвідувався та постійно доповнювався протягом біля тисячі років – з кінця III тис. до н. е. – часів ямної культури до XIII – XII ст. до н. е. – періоду так званої сабатинівської культури. «Прихожани» святилища жили зовсім недалеко – найближче поселення доби бронзи знаходилося на відстані всього 300 м, на березі Дніпра.

Кола кромлехів, розташування кам'яних стел, орієнтація всієї споруди й окремих її частин по

важливих напрямках горизонту, – все вказує на те, що святилище призначалося для проведення астрономічних спостережень та обрядів. Стели могли бути фалічним символом плодючості, або ж примітивними зображеннями небесних божеств, що надсилають життєдайний дощ та сонячне тепло. Такими ж символами бога-громовержця були й два майстерно зроблених крем'яних наконечники, знайдені у різних місцях святилища. Під кожною закладкою виявилася яма зі слідами ритуальних вогнищ. У ямах, часто на підсипці з вохри, стояв один або декілька жертвних горщиків, чи їх уламків. У глину деяких із них були домішані зерна. Все це – елементи культу плодючості й добробуту [160, с. 74 – 93].

...Після проведення розкопок святилище «Брагарня» було відновлене на поверхні землі таким, яким побачили його первісний вигляд археологи. Вже багато років воно є не тільки надзвичайно популярним екскурсійним об'єктом, але й слугує справжнім «храмом» рідновірів – сучасних язичників, де ті щотижня проводять свої богослужіння.

Тепер перенесемося за 2,7 км на південний захід. Тут, на правому схилі балки Генералки, на мисі з прекрасним краєвидом на Старий Дніпро, вже понад півтори десятки років досліджується найбільше на Хортиці святилище – «Генералка-2». Наприкінці III тис. до н. е. його спорудили носії ямної культури. Призначався цей об'єкт для спостереження за світилами та поклоніння ним. Він являє собою велике коло діаметром понад 50, складене з неглибоких дугоподібних переривчастих каналів. Широкий «парадний» вхід до цієї споруди розташований з півночі. У каналах простежені ями від дерев'яних стовпів, що були зорієнтовані на точки сходу сонця в святкові для язичників дні рівнодень та сонцестоянь – 21-го березня, червня, вересня та грудня.

За типом споруда з Генералки схожа на так звані «рондели» Центральної Європи та «хенджі» Британії. До речі, знаменитий Стоунхендж починався з такого самого земляного кола, як на Хортиці, а свій монументальний силует отримав набагато пізніше.

На початку II тис. до н. е., коли у наших степах поряд із ямною вже з'явилася нова – катакомбна культура, рови святилища були закидані землею, камінням, кістками, битим посудом, відходами виробництва кам'яних знарядь праці тощо. Серед знахідок – крем'яні знаряддя праці, наконечники стріл, кам'яні молоти, уламки кам'яних сокир, бронзовий широкий листоподібний ніж тощо. А величезна кількість кісток та кераміки (десятки й сотні розбитих горщиків!) місцями утворює щільні скупчення, незрозумілий безлад, який, однак, несе великий обсяг інформації. Кістки належать собаці, свійському бику, вівці, кози, коню, туру, оленю, зайцю, вовку, бобру. На бобра, до речі, полювали взимку – коли в нього найгустіше хутро та найбільше жиру. Отже, роблять висновок дослідники, на святилище приходили саме взимку. Люди, скоріш за все, клали принесений посуд просто неба, він наповнювався дощовою водою, а коли вона замерзала, лід ламав неміцні ліпні горщики зсередини на черепки. Так і залишилися вони лежати купками – на радість археологам. У лабораторіях Берліну, Києва та Лондона з різних уламків посуду були виділені мікроскопічні частки органіки. За цими зразками було визначено не тільки їхній вік – 2100 та 1900 р. до н. е., але й склад. Виявилося, що «істинні арійці» споживали молоко та гастрономічний символ України – свиняче сало!

Крім описаних ровів на об'єкті знайшли кілька поховань під кам'яними закладками пізнішої – зрубної культури сер. II тис. до н. е. Хоч до самого святилища вони й не належали, та чи не свідчить

їх наявність про давню традицію вшанування цього намоленого місця? [161, с. 95 – 100; 162].

ПЕРША ФОРТЕЦЯ

На відстані 1,5 км від святилища Генералка-2, у руслі Старого Дніпра, знаходиться унікальна пам'ятка археології Півдня України – острівець Байди (Мала Хортиця). Північна його частина являє собою підвищене плато площею біля 2 га. Це місце, з трьох боків оточене скелями висотою до 12 – 14 м, надзвичайно зручне для розташування на ньому маленької фортеці. Тому зовсім не дивно, що коли прийшов час, ця фортеця не забарилася з'явитися.

Поява укріплених городищ – одна з ознак початку становлення державності. Розвиток скотарства й землеробства, металургії бронзи та торгівлі призвів до накопичення багатств, боротьби за природні ресурси, спричинив появу професійних воїнів, піднесення вождів, тягнув за собою розвиток зброї та оборонних споруд. Серед давніх народів нашого Степу чи не першими, хто досяг такого «високого» рівня, були носії так званої катакомбної археологічної культури XXI – XVIII ст. до н. е. Культура отримала назву за характерною формою підкурганних поховальних споруд. Вона являла собою глибокий, іноді понад 5 м, колодязь, з одного боку якого на дні викопувалася камера у вигляді своєрідної катакомби – будинок мерця, що символізував лоно матері-землі. За даними дослідників люди раннього та пізнього етапів катакомбної культури досить різнилися між собою. Перші характеризувалися високим зростом, видовженою формою черепа, порівняно вузьким і високим лицем; другим же були властиві дещо нижчий зріст, середньоширока форма черепа та широке обличчя з «квадратними» щелепами. Вважається, що остан-

ні є вихідцями зі степів Калмикії та Передкавказзя. Просунувшись на терени України, вони витіснили або асимілювали місцеву людність, принісши з собою новий, дуже цікавий звичай моделювання черепа. По смерті голову вождя відділяли, чекали поки внаслідок розкладання м'якої тканини обличчя починали відділятися від кістки, потім видаляли їх, а натомість формували глиняну маску з великою домішкою вохри – іноді повну, іноді тільки таку, що закривала лиш очі та рот. Цю голову деякий час використовували у різних обрядах, після чого клали «на місце» й тільки тоді зачиняли поховальну камеру. У могилах вождів серед іншого знаходять обрядові глиняні курильниці на ніжках та високохудожні кам'яні скіпетри у вигляді бойових сокир-молотів, що більш нагадують не зброю, а витвір мистецтва, скульптуру. В посмертну подорож вождь вирушав на дерев'яній колісниці з легкими колесами. Це вже не простий візок, а грізна наступальна техніка, що на полі бою дозволяла тараном вриватися у натовп ворогів [123, с. 157 – 164; 148].

Мабуть, саме такий вождь мешкав на початку II тис. до н. е. на острові Байди, у першій з відомих нам справжніх фортець на землях України. Знаходилася вона, як вже сказано, на північному підвищеному плато острівця. З півдня її захищали двори та дві кам'яні стіни з невеликим ровом між ними. Здається, ці ешелоновані укріплення утворювали своєрідний звивистий хід, лабіринт, який треба було подолати ворогам для того, щоб потрапити всередину фортеці. Крім того, на південно-східному та південно-західному її кутках досліджені кільцеві підмурки, які, можливо, є залишками башт або великих жител, включених до оборонних поясів. Зі східного та західного боку теж були порівняно широкі та високі мури, а на півночі, де скелі мають найбільшу висоту, – лиш невеликий

вал. Нарешті, в межах самої фортеці виділяється найвище місце, що також було додатково оточене муром. Самі мури являли собою земляні вали, облицьовані кам'яним панциром з великих гранітних брил. Вони були покладені на материкову скелю упоперек стіни й дещо піднімалися над валом. Отже, твердиня була, як на той час, вельми потужна. На той же випадок, коли її таки не можна було втримати, захисники приготували потаємний хід: з північного боку, серед скель, до карнизу над водою круто спускалася захищена кам'яним щитом, вузька стежина зі східцями.

Чи брали приступом фортецю у «катакомбні» часи, нам поки не відомо. Знаємо тільки, що намагалися. З південного боку укріплень, у ровах та між брилами стін знайдено сліди штурму: крем'яні вістря стріл та дротиків переважно з відбитим кінцем, численні уламки кам'яних сокир, пращові камені, в тому числі й розбиті. Побутових речей мало: кам'яні відбійники, товкач, розтирач, абразив, вивертка з отвору провушної сокири тощо. Так само, порівняно небагато кераміки. Це уламки характерних для катакомбної культури курильниці, горщиків та чаш з розчесами на поверхні. Вони то й допомогли визначити час побудови фортеці. А кераміка доби пізньої бронзи, так само, як і безліч матеріалів набагато пізніших часів, свідчать: острівець Байди ще дуже довго привертав увагу військових людей і навіть був ареною відомих подій української історії. Однак, про це згодом [163, с. 67 – 73; 164, с. 164 – 167].

НАРОДИ МОРЯ НА ДНІПРІ?

У період між 1700 та 1200 рр. до н. е. у житті населення Надпорожжя, як і всього Півдня України, сталися великі зміни, спричинені, як вже часто бувало до того, коливаннями клімату. Він стає більш

теплим та вологим, внаслідок чого складаються дуже сприятливі умови для розвитку землеробства та скотарства. В ці часи у Подніпров'ї розвиваються археологічні культури багатопружкової кераміки (вона ж – бабинська; XVII – XV ст. до н. е.) та сабатинівська (XIV – XII ст. до н. е.). Вони, так само, як і наступна білозерська культура XII – X ст. до н. е. мали багато спільних рис у господарстві, домобудівництві, кераміці та знаряддях праці. Певно, найхарактернішою рисою було широке застосування в будівництві каменю та значний розвиток бронзолivarного мистецтва. На поселеннях, часто на тому самому місці, згадані культури по чергово змінювали одна одну. Отже, можна припустити, що їхніми носіями були здебільшого представники тих самих народів, матеріальна культура яких змінювалася протягом століть [165, с. 388 – 419].

Унікальний комплекс мегалітичних споруд того часу було досліджено Дніпробудівською експедицією на захід від нині затопленої менонітської колонії Айнлаге-Кічкас поряд із Кічкаським перевозом. Одна з них – комплекс кургану № 9 могильника Кічкас 2, зведення якого почалося у III тис. до н. е. з великого кам'яного ящика розмірами 2 x 2,3 м з похованням. Він був оточений кромлехом діаметром 15 м, який складено з поставлених на ребро пласких брил висотою від 0,5 до 1,5 м та накритий невисоким насипом кургану. Згодом сюди «підселили» ще двох небіжчиків, а у II пол. II тис. до н. е. на поверхні могили спорудили круглу площадку-майданчик з дрібного граніту діаметром 9,5 м. На ній поставили маленький кам'яний ящик розмірами 1x1 м з жертвним горщиком всередині.

У кургані № 7 діаметром 28 м було три концентричних кола кромлехів з невеликих брил, а у самому центрі – поховання у кам'яному ящику. Згодом у давній насип «підселилися» аж 18 пізні-

ших поховань різних часів. Поряд знаходився курган 7а з кромлехом діаметром 10 м, брили якого мали висоту до 0,5 м. У його центральній частині був кам'яний насип, над яким розташовано два поховання, й ще одне – дитяче – поза кромлехом. Зверху земляного насипу кургану, на малій глибині знайдено жертвний горщик доби пізньої бронзи. Кургани 7 та 7а з'єднувала алея довжиною 11 м з двох паралельних рядів гранітних брил, у центрі якої знайдено скупчення каменів із ще одним жертвним горщиком. На жаль докладного звіту розкопок цих унікальних споруд не збереглося, зате є кілька доволі якісних світлин. З них зрозуміло, що мегаліти, які знаходилися на незатоплюваній ділянці суходолу, могли б сьогодні бути надзвичайно популярними туристичними об'єктами [166, с. 8 – 20].

Треба сказати, що за доби пізньої бронзи курганів у Південній Україні будувалося значно менше, ніж поселень, кількість яких сягнула кількох тисяч. Планування селищ було різним. Будівлі стояли рядами, як, наприклад, у гирлі річки Суричи у балці Дзвонецькій, або групувалися навколо двору, як біля хутора Божків, чи являли собою «гнізда» з великих багатокімнатних будівель, як на островах Дубовому та Хортиці, або біля скелі Діденко в околицях села Вовніги. Тут у 1931 р. було знайдено чотири групи кам'яних споруд, одну з яких досліджено розкопками. Це було велике, витягнуте вздовж Дніпра приміщення розмірами 8 x 12 м, із дещо заокругленими кутами. Із заходу до нього впритул прилягало ще одне по-менше, а на північний захід та на південь знаходилося ще чотири зовсім невеликі. Разом вони складали неначе ряд, відділений від перших будівель вузьким проходом. Основи цих осель були зведені з необроблених брил місцевого граніту різної форми та роз-

міру, зв'язаних глиняним розчином. На цьому цоколі, скоріш за все, стояли товсті стіни з глиняних вальків, схожі на ті, що будувалися у цих місцях ще 70 років тому. Невисокі двосхилі дахи, певно, вкривалися очеретом, долівка могла бути або земляна, або обмазана шаром глини. У приміщеннях знайдено уламки горщиків, скромно прикрашених наліпними валиками та бронзовий серп, котрий дозволив датувати поселення приблизно XV ст. до н. е. Надійно оберігати цю садибу були покликані криваві жертви, поховані тут же. Між приміщеннями, а частково й на їх площі, знаходилася велика кам'яна вимостка, що нею було перекрито два «кам'яних ящики». У першому знайшли поховання людини у дуже зібганій позі, а у другій – череп собаки – охоронця оселі, найкращого друга [167, с. 17 – 18].

Не менш цікаву будівлю розкопано у 2005 р. у балці Ганівка на острові Хортиця. Порівняно мала кількість знахідок кераміки та наявність «культурних ям» дозволила дослідникам припускати, що перед ними не просте житло, а справжній храм. Цей багатокімнатний будинок мав 200 м² загальної площі. У центральну прямокутну залу можна було потрапити тільки через два бічних приміщення, що прилягали до неї з південного заходу та південного сходу. Всі вони утворювали собою внутрішній дворик, до якого з бічної кімнати вів вузький коридор-сіни. Долівки приміщень мали різну глибину. Найбільше – до 1 м від давньої поверхні – була заглиблена центральна зала, двосхилий очеретяний дах якої підтримували 6 дерев'яних стовпів, розташованих всередині овалом (від них залишилися ями). Глинобитні стіни будівель спиралися на похилий кам'яний цоколь висотою до 0,9 м, який зберігся дуже гарно й майже не обвалився. Основу його складають поєднані мулисто-ґрунто-

вим розчином великі та середні брили, щілини між якими надзвичайно ретельно заповнені дрібним камінням. Майстерна, рівна кладка справляє гарне враження. Всередині приміщень було виявлено 9 так званих культових ям. Найбільша з них знаходилася у центральній залі, під стіною, протилежною входам. Вона була заповнена землею та золою й межувала з плямою вохри на долівці. В іншій ямі лежали уламки горщика, два кам'яних розтирача, товкач і абразив. Крім того, в будівлі знайдено уламки інших глиняних горщиків, банок, кришок, мисок, пателень, прясельце. Найбільш цікаві й цінні знахідки – бронзові вироби: кинджал, ніж та браслет. Все це дозволило датувати «храм» у балці Ганівка XIV ст. до н. е. [168, с. 107 – 113].

Навички виготовлення бронзи – сплаву міді та олова – потрапили в Україну з Прикубання ще на самому початку II тис. до н. е. Вже у середині тисячоліття на Донбасі виник місцевий осередок видобутку мідної руди та вироблення бронзових знарядь. Пізніше, за часів сабатинівської культури, бронза почала надходити ще й з Трансильванії. Якраз на цей період припадає розквіт бронзоливарного виробництва на Півдні України й Надпорозжжі зокрема. Саме тоді тут з'явилися кам'яні ливарні матриці, виготовлені з криворізьких та надпорозьких сланців. Їх цінували нарівні з металевими виробами, разом з якими такі речі входять у численні скарби, знайдені, наприклад, у селах Огринь, Волоське, Вовніги. Кількість бронзових знарядь сабатинівської культури – кельтів (втульчастих сокир), серпів, різних ножів та кинджалів, наконечників списів, булавок тощо – не має аналогів серед тодішніх культур Східної Європи [165, с. 458 – 464; 167, с. 107 – 129].

Археологія засвідчує появу мешканців Північного Причорномор'я на арені бурхливих політичних

подій держав Стародавнього Сходу. Єгипетські писемні джерела повідомляють, що у 1250 – 1150 рр. до н. е. країни Східного Середземномор'я зазнали навали загадкових «Народів моря», «Тих, що прийшли з північних країв». Взяти, які то конкретно північні краї, допомагають знахідки бронзових виробів, передовсім зброї. У руках ворожих воїнів, зображених на давньоєгипетських кам'яних рельєфах, серед речей у скарбах та похованнях XV – XIII ст. до н. е. на території Греції, Кіпру, Туреччини, Сирії зустрічаються кинджали, вістря стріл та списів, характерні саме для сабатинівської культури. У Трої ж, крім того, знайдено ще й кераміку – таку саму, як на берегах Дніпра та Південного Бугу [169, с. 15 – 16].

У КРАЇНІ ЛЮДЕЙ КИММЕРІЙСЬКИХ

«Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей киммерійських,
Хмарами й млою вповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,
Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, –
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває».
[Цит. по: 123, с. 209 – 210].

Так описує північні береги Чорного моря давньогрецький поет VIII ст. до н. е. Гомер. У його поемі «Одіссея» розповідається про події кін. XII ст. до н. е., після Троянської війни. Серед багатьох тогочасних поселень Півдня України сьогодні відоме тільки одне місто. Це – городище «Дикий Сад» на Південному Бугу у межах Миколаєва, недалеко від Чорного моря. Пам'ятка належить до білозерської археологічної культури XII – X ст. до н. е. На ті часи

припадає історичне явище, що його сучасні вчені називають «катастрофою бронзової доби». Тривалі посухи й виснаження відомих родовищ міді призвели до переселень, нашесть, розриву торгових зв'язків і врешті занепаду багатьох держав і народів. Не минули ці лиха й наших земель: надзвичайно занепадала металургія бронзи, істотно зменшилась кількість поселень, хоча старі традиції не зникли. Одне з тогочасних селищ знаходилося на острові Дубовому. Тут Дніпробудівською експедицією у 1931 р. було розкопане велике житло розмірами 8 x 13 м з маленькою прибудовою. Цікаво, що різні стіни будинку мали різну конструкцію: глиняні на кам'яній основі, суцільно кам'яні та у вигляді двох кам'яних панцирів з глиняним заповненням між ними. Двосхилий дах підтримувався товстими дерев'яними стовпами. Коло південно-західного куту споруди знаходилася прямокутна кам'яна вимостка, під якою знайшли поховання людини у зібганій позі з горщиком [167, с. 33 – 35].

У деяких похованнях білозерської культури зустрічаються свідчення початку нової ери технічної цивілізації: біметалічні кинджали з бронзовим руків'ям та залізним лезом. Залізо – найбільш розповсюджений метал на Землі – досить пізно почало використовуватися людьми через відносно складну технологію виробництва (плавиться за температури 1530°). Перші вироби з метеоритного заліза відомі у країнах Близького Сходу ще у III тис. до н. е. Однак тільки у II тис. населення Південно-Східного Причорномор'я опанувало сиродутний спосіб плавлення заліза з руди, яка на відміну від мідної, зустрічається значно частіше. У Подніпров'ї одні з найбагатших її покладів відомі у Криворізькому басейні. По всій Україні залізо починає широко розповсюджуватися у IX – VIII ст. до н. е. [127, с. 136 – 137].

На початку I тис. до н. е. кліматичні зміни спонукали мешканців Півдня України покинути землеробство й перейти до кочового скотарства. Тому довготривалих поселень у цей час не було. Натомість іраномовні кімерійці IX – VII ст. до н. е. залишили по собі підкурганні могили, супроводжувані глиняним посудом, орнаментованим геометричним візерунком, бронзовими кінцівками стріл, залізними ножами та кинджалами, точильними брусками, дерев'яними чашами тощо. Не особливо виразні поховання кочових кімерійців досліджені біля сіл Петро-Свистунове, Вороне, Вільногрушівка, Ясинувате та Дзвонецьке. Зате відома одна з надзвичайно рідкісних надмогильних стел. Знайдено її на території Верхньохортицького району, недалеко від Кічкаського перевозу, у пограбованому впускному похованні до кургану доби бронзи. Це простий стовп-обеліск висотою 1 м, у перетині округлий, у поперечнику до 28 см. У його верхній частині зображено дві низки ромбічних намистин, між якими з обох боків стели є по одному трикутному значку [170, с. 18 – 19].

Кімерійці – перший народ України, назва якого нам відома – взяли участь у боротьбі передньоазійських держав Ассирії та Урарту. Найнявшись до війська ассирійського царя Сінахеріба, вони залишили по собі недобру пам'ять на сторінках давньоєврейської Біблії. У Книзі пророка Ісаї кін. VIII ст. до н. е. читаємо: «Його стріли погострені, і всі луки його понатягвані, копита коней його немов кремінь вважаються, а колеса його немов вихор». «Це сильний народ, – говорить пророк Єремія – стародавній це люд, люд, що мови його ти не знаєш, і не розумієш, що він говоритиме. Його сагайдак – як відчинений гріб, усі хоробрі вони» [171, с. 847, 935]. Та пройде зовсім небагато часу, й зі степів Причорномор'я до Передньої Азії прийде наступна навала...

У ПОШУКАХ КРАЇНИ ГЕРРОС

У сер. VII ст. до н. е., подолавши Кавказькі гори, з півночі до країн Стародавнього Сходу вдерлися кочові орди скіфів. Сюди вони потрапили, переслідуючи ворогів-кімерійців, самі в свою чергу вимушені відступати під натиском іншого народу – масагетів. Цілих 28 літ скіфська держава Ішкуза тримала в страху Передню Азію, використовуючи чвари Ассирії, Мідії та Вавилону. Десятки років по тому перський цар Дарій Перший використав давні гріхи, скоєні скіфами в той час, як привід розпочати нещасливу для себе війну, що її так яскраво описав Геродот з Галікарнасу [172, с. 30; 173, с. 36 – 37].

Неперевершена Геродотова «Історія» з'явилася у часи Великої грецької колонізації VIII – V ст. до н. е., коли, за словами філософа Платона, елліни обсіли Середземномор'я, наче мурашки чи жаби болото. Жили вони й на північних берегах Понта Евксинського – Моря Гостинного, або Чорного, як зовемо його ми. Завдяки єпископу Кесарії Євсевію ми знаємо, що перший грецький поліс (місто-держава) був тут заснований у 747 чи 746 р. до н. е. Стояв він на березі Дніпро-Бузького лиману, тому й отримав назву – Борисфеніда – за тодішнім іменем Ріки. Вже на поч. VI ст. до н. е. поряд з'явилося місто Ольвія, де, напевне, Геродот побував особисто [173, с. 202 – 203]. Ось як у сер. V ст. до н. е. описав він Дніпро: «Четверта ріка – Борисфен, що після Істру (Дунаю – ред.) є найбільшою; на нашу думку він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі

нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без костей до сушення, що зветься антакеї, й багато іншого, гідного подиву. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія» [172, с. 47].

Походження назви «Борисфен» (Βορουσθενης) губиться у мороку тисячоліть. Ще у XIX ст. дослідники припустили, що давнє ім'я ріки збереглося у назві її правого допливу Березини та маленької степової річки Березань, що впадає у Дніпро-Бузький лиман [174, с. 32]. Мовознавець К. Мюлленгоф виводив назву Борисфен від іранського Vourustāna – «широке місце», маючи на увазі розлогий лиман у його гирлі. О. М. Трубачов вважав, що на ріку поширилася назва острова Березань, яка, на його думку, перекладається з індоарійської мови, як «високий берег»: від *baru-* «високий» + *sthāna-* «стан, місце». Існує також думка, що грецька назва Βορουσθενης і пізніша місцева Δάναπρις, про яку йтиметься згодом, є двома взаємними відповідниками, у яких просто помінялися місцями складові. Перший – Δάν- і -θεν- – з індоіранської мови перекладається, як «вода», «ріка». Другий – Вор- і -пр- – більш таємничий. Він може походити від слова «арег», «argis», що у деяких індоєвропейських мовах означає «вепр», «дикий кабан», «самець», «запліднювач». Отже, назва Βορουσθενης, так само, як і Δάναπρις (Дніпро) означає «Запліднювач-ріка». За думкою ж В. І. Абаєва елемент -апр- походить від осетинського *arf* – «глибокий» [99, с. 55 – 56; 175, с. 223 – 227].

Скіфи, або сколоти, як вони самі себе називали, вважали Дніпро-Борисфен богом. Від шлюбу його дочки та верховного бога Папая народився, за їхніми словами, першопредок Таргітай. Іншу легенду оповіли Геродоту місцеві еліни. Коли напівбог Геракл пас волів, казали вони, то забрів у Скіфію, де його застала зима й мороз. Він посте-

лив левину шкуру й заснув, а як прокинувся, побачив, що коні його щезли. Шукаючи коней, Геракл дійшов до країни Гілея (Лісиста). Там, у печері, він знайшов напівдівчину-напівзмію, яка заховала Гераклових коней. В обмін на них ця дивна істота зажадала кохання. Від їхнього «шлюбу» народилися три сини: Агафірс, Гелон і наймолодший – Скіф. Від нього й походять ті скіфи, які царюють над іншими племенами. Ці царські скіфи живуть за таємничою рікою Геррос, на схід аж до Танаїсу (Дону). Геррос відділяється від Борисфена в тому місці, доки течія його нам відома, каже Геродот. У священному краю Геррос, до котрого Борисфен ще судноплавний, відбуваються похорони скіфських царів. Під час скіфо-перської війни, десь у 514 – 510 рр. до н. е., цар Іданфірс, очільник війська, що воювало з Дарієм, казав тому таке: «Та як вже ти так хочеш починати бій, то ми маємо батьківські могили; ось відшукайте їх і спробуйте знищити, і тоді побачите, чи будемо воювати з вами за могили, чи ні» [172, с. 31 – 36, 47, 51, 68].

Де ж знаходився священний Геррос? – Понад дві з половиною тисячі років це питання позбавляє спокою не тільки ворогів, а й дослідників минулого, і шукачів скарбів. «Скифия! Одно это имя возбуждает какой-то панический страх, приводит в отчаянное любопытство. Сколько веков, сколько тысячелетий повторяется изобретенная еще современниками Геродота поговорка о непроницаемых мраках Киммерийских, о глубокой мгле Скифской!» – захоплено проголошував М. І. Надеждін у 1844 р. Не відмовляючи далеким предкам у здатності цінувати красу природних краєвидів, романтик XIX століття ототожнює святі для скіфів землі з «гранітним степом» Півдня України: «Здесь именно проходит с северо-запада на юго-восток та гранитная гряда, которая... все главные реки

края перехватывает «заборами» и «порогами», как-то Днестр около Ямполья, Буг недалеко от Вознесенска, Ингулец при селении Шестерне, Днепр между Екатерино-славом и Александровском. Гряда эта, часто обнаруживающаяся большими массами гранита, внезапно возстающими среди степей, не могла не обращать на себя особенно-го внимания туземцев, а в старые добродушные времена, когда вся природа виделась людям в мифическом сумраке богоподобия, естественно, должна была возбуждать к себе священное, религиозное благоговение... Здесь, в соседстве этих нерукотворных алтарей, под сенью уже начинающихся дубрав, всего приличнее могли соблюдаться заветные сокровища народной святыни Скифов». Говорячи про острів Хортицю, Надеждін додає: «Я полагаю здесь самое приличное место кладбищу царей Скифских, посреди столь дикого, грозновеличественного ландшафта... Святыня этого места не возвышалась ли еще и тем, что здесь же, по всей вероятности, располагалась мифическая колыбель Скифов: та таинственная пещера, в которой по сказанию Понтийских Элинов, переданному Геродотом, родились Агафирс, Гелон и Скиф от героя Иракла и прелестной Змей-Девы, и которая находилась, как говорит то же придание, в отдаленном углу Гилеи, куда Иракл достигнул не прежде, как пройдя всю землю Скифскую с запада?» [174, с. 8, 80 – 81, 85]. Схожої думки був дослідник О. С. Уваров: «...Можно почти с уверенностью заключить, что могилы Скифских царей находились у Днепровских порогов, где ныне еще стоят курганы, и что никак невозможно предположить их существования на другом каком-нибудь месте. Тут, у порогов, на месте, до которого дотеле Греки никогда не доходили, в стране, для них совершенно неизвестной, Скифы скрывали могилы

своих царей, могилы, за которые они готовы были сражаться и умирать» [114, с. 15]. Захоплений літератор А. Подберезський сприйнявши народні перекази за відлуння скіфської давнини, взагалі пов'язав скелі Три Стовпи біля Хортиці з Геракловими Стовпами Геродота: «От такой местности веет бессмертным духом древних геройских деяний, которые из могилы забвения воскресают к жизни в уме мыслящего человека... Всмотриваясь в прекрасное, поэтическое местоположение этого острова, мысль стремится прорвать таинственную завесу, выброшенную на нее веками. В этой поэзии есть что-то таинственно-прекрасное, что влечет к себе ум и сердце. Века освятили ее, а миф облек ее в одежду чудесного... Этот остров Хортица, хочу я сказать, есть мифическая Эриффея, лежащая среди Океана, а торчащие в Днепре гранитные скалы – это Столбы Геркулеса! – Здесь окончательная развязка узла тех таинственных преданий о царях-змеях на Днепре и о пещерах» [88, с. 496, 500].

Одне з надзвичайно рідкісних свідчень перших часів скіфського панування в Надпорожжі досліджене нещодавно поряд із Хортицею, на правому березі Старого Дніпра, недалеко від балки Гадючої. Це – здійснене в енеолітичному кургані, впускне скіфське поховання межі VII – VI ст. до н. е., скоріш за все, пограбоване у давнину. Тут, у прямокутній ямі, щільно забутованій камінням, знайдено кістяк чоловіка 35 – 40 років, що лежав випростано на животі, головою на північний захід. Біля нього, спеціальній заглибині, був розвал великої лощеної корчаги чорного кольору, зі штапованим орнаментом у вигляді трикутників. Знайшли також ремінну застібку з мармуроподібного вапняку, вісім кістяних застібок до сагайдака й залишки заупокійної їжі – кістки вівці та коня без голови. З похованням пов'язане спорудження на-

вколо кургану кромлеху з невеликих каменів. Між ними трапилася найцінніша знахідка – кам'яна скульптура, покладена у спеціально зроблене заглиблення. Вона виготовлена з масивної гранітної плити висотою 1,45 м та шириною біля 0,3 м. Скульптура схематично зображує вусатого воїна у напівсферичному шоломі або з короткою зачіскою. Більш-менш реалістично виконане тільки обличчя. Руки ж, зігнуті в ліктях та складені на животі, показані у вигляді пташиних лапок. Унизу, як і на всіх скіфських скульптурах, зображено фалос. На спині – хребетний стовп, нижче його – сідниці. Високий статус воїна позначено широкою пласкою гривнею на шії, на стегнах, праворуч, бачимо пояс із коротким мечем-акінаком у піхвах, на лівому боці – лук і сокира. Подібних давніх скульптур у Подніпров'ї одиниці. Вони зображували вождя та воїна-першопредка й слугували ідеологічним символом панування над щойно захопленими землями [176, с. 189 – 197].

Перенесемося тепер майже на 200 років уперед – в кін. V ст. до н. е. В цей час був насипаний курган Близнюк-2, що стояв колись на південній околиці міста Дніпро. Його чималі розміри (висота понад 7 м і діаметр – 54 м), розташування на давньому торговельному шляху, на високому плато, звідки відкривається краєвид на десятки кілометрів – все свідчить, що тут була похована непересічна особистість. І хоч курган, як і всі аристократичні могили скіфів, був пограбований ще в давнину, та все ж таки інформації з нього дістали багато.

У центрі кургану, на давньому горизонті, був облаштований обмежений викидами прямокутний майданчик, прикритий рядниною і накатом з дубових колод і плах. Тут лежала купа розрізаних кісток нижньої частини скелету принесеної в жертву людини й розташовувався вхід до поховальної камери, а поряд – об'єкти, на які не звернули увагу грабіжники: три кінські могили – двох жеребців і кобили із залізними вудилами та псаліями у щелепах, та прямокутна продовольча ямалюх. В ній були дві дерев'яні таці з кістками коня та вівці-кози й бронзовий казан із розчленованим кістяком жеребця. Центральне пограбоване поховання здійснене в катакомбі. До неї вела прямокутна вхідна яма завглибшки 4,3 м, на дні якої вирито пандус завдовжки 2,2 м. Пандус спускався до входу в поховальну камеру, закриту дерев'яним заслоном – плахами, з'єднаними залізними скобами. За заслоном – поховальна камера-катакомба розмірами 6,15 × 5,60 м, на її дні – яма розмірами 3,00 × 1,35 м та глибиною від долівки камери 1,4 м. Саме тут і лежав небіжчик – 25 – 30 – річний чоловік кремезної статури. Щоправда, від нього збереглися лиш тазові кістки та частина хребта...

З численого озброєння, яким той був споряджений, лишилися два цілих і один пошкоджений сагайдак, де загалом були 326 бронзових кінцівок стріл, рештки залізного меча, деталі списа та пластинчастого панцира й двох портупейних пасків. З багатих прикрас знайдено тільки золота каблучка-печатка, підвіска у вигляді голови безрогого лося, намистина з орнаментом і бронзові кільця. Зі знарядь – залізний ніж та шило й кам'яна плита-абраптив, з посуду – чарочка від бронзового черпака-кіафа, ручка бронзового кіліка й електрове окуття дерев'яної чаші. Безумовно, були й грецькі амфори з вином, і великий бронзовий казан з м'ясом, але грабіжники лишили тільки незначні уламки та кістки тварин, просякнуті мідними оксидами. Знайдено також п'ять кігтів бурого ведмедя – обереги, що мали захищати небіжчика від злих сил.

Найефектнішою групою знахідок у кургані є цілі й фрагментовані пластини зі слонової кіст-

Кістки тварин, просякнуті мідними оксидами. Знайдено також п'ять кігтів бурого ведмедя – обереги, що мали захищати небіжчика від злих сил.

ки, що прикрашали дерев'яні вироби, виготовлені грецькими майстрами. Серед них виділяється високохудожня динамічна сцена перегонів двокінних колісниць з молодим оголеним юнаком-візником, за плечима якого розвивається плащ-гімапігон. Це, можливо, один з міфічних персонажів – Еномай. Вражають і витончені зображення богів Зевса, Ареса, Ерота, Гермеса, супутниці Діоніси – Менади, а також гепардів і лева. Наявність всіх цих виробів у могилі V ст. до н. е. свідчить, що вже тоді скіфська верхівка охоче піддавалася «тлінному впливу» грецької цивілізації. Водночас похований був, у першу чергу, воїном, вершником, імовірно з тих скіфських правителів, котрим подобалося і звучання еллінського музичного інструмента, й іржання бойового коня. Імовірно, курган Близнюк-2 належав не верховному царю, а правителю частини Скіфії, що охоплювала північ Дніпровського Надпорожжя. Для контролю над торгівлею в цьому регіоні особливо важливими були крайні точки – район Кічкасу та Лоцманської Кам'янки. Отже, місце для кургану обране ніяк не випадково. Дослідники припускають, що курган був могилою Оріка – молодшого сина царя Аріапіфа та Опоїї, рідного брата Октамасада й зведеного племінника Скіла, вбитого, як розповів Геродот, за свою надмірну прихильність до чужинецької культури елінів [177, с. 79 – 93].

З тисяч скіфських поховань кургани складають величезну більшість. Але на порогах Дніпра зустрічаються й інші могили, які продовжують тутешню тисячолітню традицію. Свого часу в різних місцях Надпорожжя О. В. Бодянський виявив чимало скіфських кам'яних закладок, які датував IV – III ст. до н. е. Вони були трьох типів: у вигляді суцільного кола або кільцевого кромлеху діаметром біля 2,5 м, чи квадратні у плані, суціль-

но заповнені колотим каменем, розмірами біля 4 x 4 м. Імовірно, різні форми закладок побутували в різних племен та родів. У центрі закладок досліджені скромні поховання з бронзовими кінцівками стріл, залізними мечами тощо [178, с. 47 – 48]. А яким же було повсякденне життя простих скіфів на берегах Дніпра?

...Вище країни Гілея, тобто пізнішого Великого Лугу Запорозького, жили за словами Геродота скіфи-землероби, яких греки з Гіпанісу (Південного Бугу) називали борисфенітами, тобто дніпрянами нашою мовою [172, с. 35]. Одне з їхніх городищ досліджене на хортицькій скелі Совутиній. Хоч воно й було дуже пошкоджене пізнішим кар'єром та щоглами ЛЕП, все ж таки дозволяє уявити у дрібницях побут цих колишніх кочовиків, які промінjali коня на плуги. Це був ідеальний, чудово укріплений природою пункт оборони: оточена з трьох боків гранітними урвищами, а з четвертого – поглибленою балочкою, невелика фортеця охороняла перевіз через Новий Дніпро. У плані вона являла собою неправильний прямокутник площею біля 16000 м². Укріплення склалися із земляних валів та ровів. Вали шириною до 6 м біля основи мали висоту до 3 м. На вершині валів були побудовані стіни з сирцевої цегли товщиною 2 м, на яких влаштовано дерев'яний паісад. Висота всієї цієї конструкції могла сягати до 5 м. З внутрішнього боку впритул до валу були прибудовані дерев'яні конструкції типу клітей, а з зовнішнього – викопаний рів шириною та глибиною до 3 м, який регулярно підчищався та лагодився. З західного боку між ровом та валом була дорога, що вела до входу в городище, де, як і в багатьох інших тогочасних фортецях, стояла, певно, дерев'яна вежа. Перед входом з південно-західного боку був ще зовнішній вал. Отже, щоб потрапити до фортеці, треба було пройти петлю між двома вала-

ми, підставляючи спини й боки стрілам та пращовим каменям, які тут знайдені у великій кількості. Цю твердиню могли спорудити 200 робітників за 30 – 35 днів [179, с. 120 – 130].

Усередині фортеці знаходилися зовсім невеличкі хиткі будівлі з глини та лози й тимчасові шатра із заглибленими в землю вогнищами та господарчими ямами. Вміст цих ям багато що розкаже. Ось, наприклад, уламки місцевого ліпного посуду: горщиків, мисок, кришок, жаровень, сільничок, тощо. Вони сірі, грубі й зовсім непоказні, але на одному – випадковий відбиток тканини, на інших – зерен і полови проса, ячменю, пшениці, жита. Окремі ями буквально забиті лускою та кістками, а подекуди й цілими скелетами риби – білуги, осетра, вирезуба, сазана, сома, щуки та карпових. Є також рештки черепаків і стулки їстівних молюсків, є кістки свійських тварин: свині, вівці, кози, бика, коня, собаки. Останню використовували на полюванні, яке тоді вже було більше розвагою. Полювали на кабанів, оленів, зайців, бобрів. Металічних речей небагато: бронзове вістря стріли, фрагмент кільця, шестигранного цвяха, залізні зубило, шило й рибальський гачок. Все це могли виробляти тут же, про що свідчать шматки металічного шлаку.

Окремо слід сказати про торгівлю з греками. Вона процвітала. Прості скіфи не могли собі дозволити розкішних золотих прикрас елінської роботи, зате досхочу споживали імпортоване вино, пили його «по скіфському», не розбавляючи водою, як це робили самі греки. Фрагментів тонкого червоноглиняного та чорнолакового столового посуду на Совутинському городищі знайдено дуже мало, а уламків великих гостродонних дворучних амфор – навпаки. Це була масова тара, своєрідні бочки давнини, в яких перевозили олію та вино.

У кожному грецькому місті-державі виготовлялися свої особні амфори чітко встановленого розміру й форм. Типи амфор час від часу мінялися. Сьогодні це допомагає науковцям доволі точно, іноді до кількох десятиліть, датувати археологічні пам'ятки та встановлювати торговельні зв'язки різних держав і народів. Так взнали час існування городища на скелі Совутиній – кін. V – поч. III ст. до н. е., а також те, що його мешканці торгували з Фасосом, Гераклеєю, Мендою, Хіосом та Херсонесом [179, с. 122; 180, с. 58, 63; 181, с. 87 – 88, 165 – 167].

До речі, є думка, що саме пияцтво призвело до занепаду й загибелі Скіфського царства на початку III ст. до н. е. Культурний шар городища зберіг сліди драматичних подій того часу. На дні одної з господарчих ям, поміж всякими домашніми дрібницями, лежав скелет жінки з перебитим у кількох місцях хребцем і черепом, повернутим донизу. Важко поранена, вона впала у своїй оселі й загинула під завалом згорілих решток житла. Коли бій скінчився, ті хто вижив, не знайшли її тіла й воно залишилося свідком сумного кінця Великої Скіфії й початку нової епохи [179, с. 130].

НАЩАДКИ АМАЗОНОК

...Епоха ця пов'язана із савроматами або сарматами, як називали їх пізніше. Свого часу, як розповідав у V ст. до н. е. Геродот, вони були вірними союзниками скіфів у давній війні з персами. Тоді савромати жили за Танаїсом (Доном). За легендами, походили вони від шлябу скіфських молодиків та войовничих амазонок, яких скіфи називали «еорпата», що грецькою означає «мужевбивці», бо «еор» – муж, а «пата» – вбивати. Жінки-амазонки не хотіли жити за скіфськими звичаями, тому вмовили своїх чоловіків покинути батьківську землю. Вони відійшли за три дні шляху на схід від Тана-

їсу та на три дні на північ від Меотійського озера (Азовського моря – ред.), й оселилися там. Савромати – казав батько історії – говорять скіфською мовою, але неправильно, бо амазонки негаразд її навчилися [172, с. 63 – 65].

Дослідження археологів свідчать, що найдавніші сарматські пам'ятки Півдня України датуються тільки II ст. до н. е., тоді як найпізніші скіфські – першою третиною III ст. до н. е. Тобто, занепад Великої Скіфії відбувся не внаслідок сарматської навали, а через несприятливі кліматичні зміни та виснаження природних ресурсів у попередній час. Отже, цілком можливо, що спочатку скіфи покинули степи, зосередившись в укріплених містах передгірського Криму та берегів Нижнього Дніпра, а вже потім цим скористалися нові завойовники. Вони почали займати Північне Причорномор'я на межі III – II ст. до н. е., коли за Доном і Сіверським Донцем сформувалися міцні сарматські племенні союзи роксоланів, аорсів та сіраків [173, с. 154 – 155]. Ось як описує їх славетний грецький географ I ст. до н. е. Страбон: «...А найпівнічніші, ті що живуть на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном, носять ім'я роксоланів... У них у вжитку шоломи та панцири з бичачого сирівцю, вони носять плетені щити для захисту; є в них також списи, лук та меч. Таке ж озброєння й більшості інших варварів. Що стосується кочовиків, то їхні повстані намети кріпляться до гарб, у яких вони живуть. Навколо наметів пасеться худоба, що її молоком, сиром та м'ясом вони харчуються. Вони йдуть за пасовищами, завжди по черзі обираючи багаті травою місця, зимою на болотах коло Меотиди, а влітку на рівнинах» [182, с. 306].

Серед сарматських пам'яток у Надпорожжі сьогодні відомі виключно поховання, які, до того ж, зустрічаються доволі рідко. Тим цікавішими

є досліди могили знатної особи племені аорсів I ст. н. е. Сталося це відкриття, можна сказати, абсолютно несподівано. У грудні 1968 р. до Запорізького краєзнавчого музею зателефонували будівельники: у дворі середньої школи в селищі Павло-Кічкас необхідно терміново дослідити маленький курган, який заважає земляним роботам! Отже, співробітнику музею А. Г. Ширяєву довелося вирушати на місце у другій половині дня й рятувати пам'ятку в зимових сутінках. В енеолітичному кургані висотою 1,8 м, під закладкою з пісковикових брил, оточеною кромлехом 12 м у діаметрі, виявилось впускне сарматське поховання. Та після візиту давніх грабіжників від тіла грізного колись літнього воїна лишилися тільки пара хребців і уламок щелепи. Вичищено вщент і невеличкий тайник у куті могильної ями. В іншому куті сиротливо лежали поламані тазові кістки коня. От під ними й трапилася знахідка: розкидані у безладі високохудожні золоті прикраси. Серед них – два наконечника псалій із зображенням розетки (квітки), шість маленьких круглих золотих фаларів – прикрас перехрестя ремінців кінської вузди із зображенням фігур сайгаків, браслет із золотого дроту з голівками звірів на кінцях та поясна пряжка. Вона складається з двох половин, за формою близьких до трапеції. Зображення на них майже однакові, «дзеркальні», виконані тисненням на золотих пластинах, заповнених зі зворотнього боку сумішшю піску й смоли та надітих на заізну основу. На пряжці – повалений бик, якого пащею й кігтями шматує пантероподібний хижак з голівками грифонів на кінці хвоста. Поряд – другий хижак, що вчепився і в нещасного бика, і в свого зубатого колегу. Вся композиція прикрашена багатьма вставками у формі насинин у гніздах, зробленими з одонтоліту – скам'янілого

зуба мамонта, якому оксид міді надав коричневого, сіро-зеленого та блакитного кольору. Пряжка з Запорізького кургану – прекрасний взірєць так званого сарматського звірино-стилю. Від скіфського він відрізняється більшим схематизмом, орнаментальністю, вільним поводженням з формами та застосуванням різнокольорових вставок з каменю та скла [183, с. 178 – 189].

Інше, не менш цікаве сарматське поховання, було досліджене зовсім недалеко від описаного – на Вознесенівській гірці. Тут під час будівельних робіт у 1967 р. бульдозером знесли насип кургану, де у могилі поряд із небіжчиком лежала гранітна антропоморфна стела висотою 1,73 м. На ній було викарбувано сарматський тамгоподібний знак у вигляді двох вертикально з'єднаних рогоподібних елементів. Абсолютно такі самі знаки II – III ст. н. е. містилися на різних предметах, знайдених на Північі Молдови, у Кривому Рогзі, в Ольвії, а дуже схожі – у Керчі та Воронезькій області. Подібні родові та іменні тамги застосовували для таврування худоби, позначення власності господарчих угідь, жител та навіть окремих речей. Їх зображували на стінах будинків та печер, на скелях, кам'яних плитах та стелах. Використовували їх і у магічних цілях. Зрозуміло, що знак з Вознесенки належав якомусь великому, дуже багатому, особливо знатному роду. Від подібних тамг, до речі, походить і княжий тризуб династії Рюриковичів – сучасний герб України [184, с. 91 – 101].

Коли у II ст. до н. е. рука майстра старанно виводила на камені знак володаря навколишніх степів, далеко на півдні давньогрецький вчений Клавдій Птолемей писав свою славетну «Географію». У цьому творі він дав точні координати по широті та довготі для понад восьми тисяч різних географічних об'єктів. Серед них – таємничі Ама-

доцькі гори на Сході Європи. Через сотні років, у XVI ст., на основі цих даних європейські картографи склали так звані «Птоломеевські карти». На них Амадоцькі гори простягнулися із заходу на схід від верхів'їв Південного Бугу до витоків приазовських річок Берди та Міуса, перетинаючи Дніпро. Ці вершини – не що інше, як алегоричне зображення гранітних виходів Українського кристалічного щиту, що ним народжені пороги на Дніпрі. Скелі ці, звісно, не надто високі, але на тлі неозорих степів могли сприйматися, як «гори» [185, с. 95 – 96].

У ВИГНАХ ДНАПРА

Нову сторінку історії Дніпрових порогів судилося написати готам – германському народові, що почав свою неймовірну подорож на землі України з далеких північних країв. Про те, як все починалося, ми знаємо зі слів Йордана – готського історика, алана за походженням, який жив у VI ст. на землі Італії, у Королівстві остроготів. «На просторах північного океану – писав він у творі «Про походження та діяння гетів» – розташований острів на ймення Скандза, формою подібний до лимонного листа. У його північній частині у середині літа сорок днів і сорок ночей триває безперервний день, а в зимовий час протягом тої ж кількості днів та ночей немає ясного світла. З цього самого острова Скандзи, наче з майстерні, чи, вірніше, наче з утробы племен, за переказом вийшли колись готи, з королем своїм на ймення Беріг. Лиш тільки зійшовши з кораблів у пониззі ріки Вістули, вони ступили на землю, як одразу ж дали назву тому місцю. Кажуть, що до цього дня воно так і зветься Готіскандза. Коли ж там виросло безліч люду, а правив лиш тільки п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадаріга, то він повелів, щоб військо готів разом з родинами рушило звідти. У пошу-

ках найзручніших областей і придатних місць він прийшов у землі Скіфії, які на їхній мові зветься Ойум. Філімер, захопившись великою щедрістю тих країв, перекинув туди половину війська... Кажуть, що місцевість та замкнена, оточена топкими болотами й ковбанями... Звідси вже як переможці, рушають вони у крайню частину Скіфії, яка межує з Понтійським морем, як це й згадується у давніх їхніх піснях на кшталт історії й до загального відому» [186, с. 68 – 70].

Ще й досі на Скандинавському півострові, у Південній Швеції є область Гьоталанд з рікою Гьотаальв та містом Гьотеборг. Саме звідси вирушили готи через Балтійське море у пониззя Вісли (Вістули), де з'явилися на поч. I ст. н. е. Тут, у легендарній Готіскандзі, вони залишили по собі так звану вельбарську археологічну культуру. Згодом готи почали просуватися на південний схід через Мазовію, Підлясся та Люблінщину, тягнучи за собою частини інших германських племен – гепідів, вандалів, герулів, тайфалів. Нарешті, на поч. III ст. вони з'явилися в Україні (Скіфії) та досягли Дніпра. Ойюм у перекладі з готської мови означає «Країна щедра водою», «Річкова область». З огляду на те, що знаходилася вона недалеко від Чорного моря, під назвою «Ойюм», скоріш за все, ховається місцевість, відома Геродоту як Гілея, а нам – як плавні Великого Лугу Запорозького. На нових землях германці швидко увібрали багато культурних досягнень греко-римської цивілізації та разом із підкореними сармато-аланами, скіфами, слов'янами та фракійцями «створили» черняхівську археологічну культуру [186, с. 192 – 195; 187, с. 57 – 58].

«На Понтійському морі вже ставши більш людяними і більш освіченими, готи – повідомляє Йордан – розділилися між двома родами свого племені: везеготи служили роду Балтів, остроготи – преслав-

ним Амалам». Історик пояснював назви двох готських гілок тим, що перші володіли західною частиною земель, а другі – східною. Проте сучасні вчені пов'язують їх з готськими словами *weise* – «мудрий» та *austr* – «блискучий». У IV ст. перші звалися також тервінги («мешканці лісів»), другі – гревтунги («мешканці степів»). Кордоном між ними був Дністер. Отже, на Дніпрі, або Днанапрі, як за словами Йордана називали Борисфен місцеві жителі, мешкали остроготи-гревтунги [186, с. 73, 82, 247; 187, с. 59].

Щодо назви Данапр (*Δανάρις*) нагадаємо, що перша її складова *Δάν-*, як вже сказано раніше, з індоіранської мови перекладається, як «вода», «ріка». Друга ж, *-απρ-*, може означати або «вепр», або «глибокий» [99, с. 55 – 56; 175, с. 223 – 227]. Не можна не згадати й те, що з готських часів нам відома ще одна назва Дніпра, а саме – *Nusacus*. Міститься вона на так званій «Певтингеровій карті» I – V ст. Ця копія давньоримського «мальованого шляховика», виготовлена на межі XII – XIII ст., належала колись відомому німецькому вченому XV – XVI ст. Конраду Певтігнеру. Вона являє собою вузьку стрічку довжиною 6,75 м, складену зі склеєних дванадцяти аркушів, на яких показаний весь відомий давнім римлянам світ. Основний зміст карти – давньоримські дороги та вузлові станції на них. Ріка *Nusacus*, або Дніпро, що витікає з озера південніше безіменного гірського пасма, показана на сьомому аркуші карти. Дослідник М. Фасмер припустив, що назва *Nusacus* походить від готського прикметника *Nōsags*, що означає «Передгір'я» у сенсі – круті скельні схили Дніпра у його порожистій частині [188, с. 287 – 288, 338].

Та повернемося до гревтунгів – жителів Подніпров'я. Саме вони у IV ст. створили на наших землях могутню «варварську» державу. Король ост-

роготів Германаріх, «найблагородніший з Амалів, підкорив чимало доволі войовничих північних племен і примусив їх коритися своїм законам. Чимало давніх письменників порівнювали його з Олександром Великим... Він володарював всіма племенами Скіфії та Германії, як власністю». Йордан, скоріш безпідставно, приписує Германаріху владу над багатьма надзвичайно далекими угрофінськими народами, проте ніяк не перебільшує славу цього короля, яка згодом розлилася по всій Європі й не тільки [186, с. 89 – 90, 265]. Можливо, порівняння з Олександром викличе в уяві силуєти могутніх фортець і величних палаців, але де вони? – Їх нема. Чим же проілюструє пишні, але скупі Йорданові рядки археологія?

На всій величезній території черняхівської культури сьогодні відомо тисячі пам'яток, але городищ серед них одиниці, що дивно, зважаючи на войовничість готів. Одна з цих фортець III – IV ст. розташована на Дніпрових порогах. Це городище знаходиться у центрі великого давнього поселення, у 3-х км від правого берега Дніпра, на мису крутого північного схилу балки Башмачки, над її струмком і поряд з однойменним селом. Доволі маленька, у формі неправильного овалу фортеця, розміром всього 120 x 80 м, була оточена укріпленнями, побудованими із землі, каменю та дерева. Це був глиняно-земляний вал шириною в основі до 3 м, облицьований з двох боків кам'яними панцирами, зведеними з невеликих необроблених гранітних брил на глиняному розчині. Простір між панцирами був додатково з'єднаний кам'яними перегородками, чим утворювалися окремі «кліти». Дві з таких ділянок не були заповнені землею – тут знаходилися приміщення для сторожі, де за дерев'яними ворітьми були кімнати з вогнищами. Там знайдені шмат-

ки глиняної обмазки стін, багато кісток тварин та уламків посуду. Висота кам'яних укріплень невелика – до понад 1 м, тому на валу було встановлено ще й дерев'яну стіну. Із зовнішнього боку валу був виритий широкий (до 5 м), але не надто глибокий (понад 1,5 м) рів, облицьований камінням. Вхід на городище, на жаль, простежений не був, хоча дослідники припускають, що таких могло бути навіть два, і вони являли собою дерев'яні будівлі [189, с. 5, 12 – 22].

На площі фортеці досліджено 7 господарчих та житлових будівель початкового періоду її існування, тобто III ст. Коли ж у IV ст. навколо городища звели кам'яні стіни, всі старі споруди було знесено, а замість них поставлено нові – дві господарчих біля валів та одна, імовірно, громадська – у центрі. Це була велика прямокутна споруда розміром 7,5 x 4,6 м з двосхилим дахом. Її долівка й дерев'яні стіни були обмазані глиною. Ніяких вогнищ тут не знайдено, тож, можливо, опалювалася споруда переносними жаровнями, а збиралися тут тільки час від часу. Цілком імовірно, що перед нами так звана «медова зала», де, як розповідають давньоскандинавські саги, конунг (князь) бенкетував зі своєю дружиною [189, с. 42 – 45].

Про повсякденне життя мешканців городища та його посаду повідав культурний шар. Тут знайдені уламки кам'яних зернотерок та бігунів – верхньої частини круглих жорен, а в глиняній обмазці стін та долівок збереглися відбитки зерен проса, ячменю та гілочки дикої вишні. Кісток свиней, корів та волів серед свійських тварин більше, ніж кіз та овець, є також домашня курка та собака. Полювали готи на кабана, благородного оленя, лисицю, зайця-русака, у Дніпрі ловили осетрових. Шматки залізної руди та крищі, пічки для опалу посуду, кістяні скребки, лоцила та роз-

вертки для розширення отворів у шкірі, глиняні важки та прясла свідчать про розвиток ковальства, гончарства, чінбарства й ткацтва. Судячи з уламків маленьких амфор римського типу, готські дружинники споживали не тільки мед, але й північно-причорноморське вино [189, с. 104 – 110]. Багато на городищі й фрагментів виготовлених на гончарному колі, лощених до блиску сіроглиняних мисок, кухлів, бокалів, кубків, горщиків, блюд тощо. Ця витончена кераміка наслідує форми кращих провінційно-римських глиняних, металічних і навіть скляних зразків [187, с. 59].

Поряд із городищем досліджено два могильника з похованнями, здійсненими за різними обрядами: тілопокладення – як це було прийнято серед місцевих скіфів та сарматів, та тілоспалення – як характерно для германців та слов'ян. Щоб розказати про останні, ми покинемо Башмачку та перенесемося до села Військового, на схил балки Мовчанової, де О. В. Бодянський дослідив особливо цікаві поховання готського часу. Тутешній цвинтар був оточений ледь помітними ровами та валами для запобігання розмиву. Над одною з могил насипано курган висотою 0,5 м. Під ним розкрито обмазаний глиною майданчик з обвугленими дубовими колодами, що залишилися від якоїсь дерев'яної споруди. Слідами входу до неї були два глибоко вкопаних у землю стовпи. У потужному шарі поховального вогнища, серед вугілля та попелу, знайдено більше тисячі опалених уламків посуду від шістнадцяти сіроглиняних посудин, ліпного горщика та амфорки. Крім того тут лежали скалки римського скляного кубку, сплавлені рештки якихось бронзових предметів, уламки кістяного гребеня, що ним готський воїн розчісував своє довге волосся, та кальциновані кістки кози й курки. Під шаром вогнища, у маленькій ямці, накритій

перевернутим догори глиняним кубком, були згорнуті дрібні кальциновані кістки чоловіка, зокрема, епіфіз ноги із глибоко застряглим у ньому ромбічним наконечником ворожої стріли. Між кісток трапилися двадцять маленьких круглих жетонів із світло-зеленого та чорного скла [190, с. 173]. Вони призначалися для парної настільної азартної гри, що її рознесли по Європі римські легіонери. Суть гри полягала у тому, що на спеціальній дошці треба було оточити своїми фішками «ворожу». Германці, як відомо, віддавалися азартним іграм всією душею. «Вони грають у кості – писав римський історик Корнелій Тацит – як не дивно, займаючись цим, як серйозною справою й тверезі, і виграють, і програють з таким запалом, що навіть коли вже нічого не залишилося, грають на волю й тіло» [191, с. 309]. Ми не дарма окремо зупиняємося саме на скляних жетонах. Справа в тому, що за думкою дослідників їх наявність у могилі визначає високий статус небіжчика. Між тим, на величезному просторі черняхівської культури, в Східній Румунії, у Центрі та на Півдні України, сьогодні відомо всього 32 пункти знахідок гральних жетонів. Сім з цих пунктів компактно зосереджені саме у Дніпровському Надпорожжі, поблизу від городища Башмачка [192, с. 98]. Чи не припустити, що цей факт підкреслює особливе значення фортеці?

...Серед зібраних в описаній могилі уламків сіроглиняних посудин привертає увагу витончений горщик з широкою ручкою. На його високій шийці був зображений пояс із 12-и знаків. О. В. Бодянський припустив, що це – букви якогось таємничого напису. Під цими знаками знаходиться ще один пояс із 17-и знаків, а нижче – 24 навкісних рівчачка [189, с. 175]. Пізніше у с. Військове були знайдені уламки суто «черняхівської» посудини – великої «тривухої чаші», на широкому пласкому вінцю якої,

у прямокутних медальйонах, зображені дванадцять календарних знаків. На жаль, ця надзвичайно цікава знахідка досі не опублікована, зате є публікація дуже схожої чаші із села Лепесівка на Волині. Радянський академік Б. О. Рібаков припустив, що ця посудина призначалася для священної води та новорічних гадань. Щоправда, він, не довго думаючи, приписав календар IV ст. слов'янам. Це не дивно, адже в з політичних міркувань у Радянському Союзі тема германців-готів, м'яко кажучи, не користувалася популярністю [193, с. 67 – 89].

Та повернемося до Башмачки. Дослідники небезпідставно вважають це городище племінним центром, володар якого (можливо, сам великий Германаріх) здійснював контроль над переправами та суходільним шляхом вздовж Дніпрових порогів. Кам'яні укріплення висунутої далеко у степ фортеці слугували захистом від кочовиків [189, с. 114 – 120]. Однак, вони не змогли захистити готів від нової навали зі сходу. Це були гуни – перший на землях України кочовий народ не іранського, а тюркського походження. «Це плем'я – казав римський історик IV ст. Амміан Марцеллін – перевищує своєю дикістю будь-яку міру... Гуни, пройшовши через землі аланів, які сусідять з гревтунгами й зазвичай називаються танаїтами, вчинили у них страшне знищення та спустошення, а з тими, хто вцілів, уклали угоду та приєднали їх до себе. За їхнього сприяння вони сміливо увірвалися рапто-вим нападом у просторі та родючі землі Ерменріха (Германаріха – ред.), вельми войовничого царя, котрого боялися сусідні народи через його чисельні та різноманітні військові подвиги. Вражений силою цієї раптової бурі, Ерменріх протягом довгого часу старався дати їм рішучу відсіч та відбитися від них; проте чутка все далі підсилювала жах нещастя, що насувалися, й він поклав край страху пе-

ред великими небезпеками добровільною смертю» [194, с. 490, 493]. Йордан додає: «Хворий, старий та слабкий Германаріх, не перенесши гунських наскоків, помер на сто десятому році життя. Смерть його дала гунам можливість перемогти остроготів». Сталося це у 375 чи 376 році [186, с. 92, 280].

Не довго вдавалося нащадкам Германаріха протистояти гунам. Частина готів відійшла на захід, частина ж підкорилася. Короткий, та надзвичайно кривавий епізод їхньої боротьби став відомим на весь германський світ і, хімерно переплівшись з іншими подіями давнини, увійшов до героїчних саг та пісень. Одна з них – «Сага про Хервьор та Хейдрека». Вона міститься у манускрипті «Хауксбук», що нині зберігається у Королівській бібліотеці Данії. Книга отримала назву по імені Хаука Ерлендсона, який склав її на поч. XIV ст. де б ви думали? – в Ісландії! Зміст саги такий.

У країні Рейдготаланд, у місцевості Данпарстадір, на хуторі, що зветься Археймар, готський конунг Ангантюр влаштував великий бенкет-поминки за своїм загиблим батьком Хейдреком. Коли про смерть Хейдрека дізнався інший його син – Хльод, вихованець конунга гунів Гумлі, той прибув у Археймар вимагати у зведеного брата свою частку спадку, зокрема «Славному діброву, що Мюрквідом зветься, могилу священну на дорозі народу, камінь преславний на березі Данпу». Отримавши відмову, Хльод разом з Гумлі, своїм названим батьком, збирають величезне військо й рушають війною на Готаланд – землю готів. Проїхавши ліс Мюрквід, що розділяв Хуналанд і Готаланд, вони побачили великі житла й фортецю на полях... Сили були надто нерівні, тому готська фортеця впала, а в Археймар, до Ангантюра полетіла страшна звістка: «ліс увесь спалено й Мюрквіда пустище, готів країна

вся кров'ю залита» [195]. Ці ж події описуються в іншому ісландському творі – «Пісні про Хльода». Тут ми також читаємо про «Архейм, помешкання готів», про «ліс знаменитий, що Мюрквідом зветься, на готській землі могили священні, камінь дивовижний у вигинах Данпу». Ці ж місця згадані у «Гренландській пісні про Атлі». Нарешті, у «Промовах Хамдіра» згадується Йормунр'юк – Германаріх [196, с. 312, 330, 350 – 351].

Отже, Хрейдготаланд – це, імовірно, земля готів-гревтунгів, Данп, Данпар – це Дніпро, Данпарстадір – місцевість на Дніпрі. Археймар перекладається, як «Річкове поселення», тобто поселення на березі Дніпра. Як тут не згадати «готське місто» на Башмачці? Мюрквід перекладається, як «Темний, похмурий ліс». Його пов'язують з Геродотовою Гілеєю, нашим Великим Лугом Запорозьким [196, с. 696, 706]. В казковому творі «Володар кілець» англійського письменника ХХ ст. Джона Толкієна він перетворився на страшний Мірквуд. А «могили священні на готській землі» – чи не давній скіфський Геррос? «Вигини Данпа»... Де це – біля Кодацького порогу, поряд із Вовнизьким, чи коло Кічкаського перевозу? «Камінь дивовижний» – це одна з тисяч скель Надпорожжя чи може якийсь стародавній менгір? Відповіді на всі ці питання губляться у мороку століть.

...Після знищення гунами готської держави основна частина готів відійшла на захід. Почалася доба «Великого переселення народів», яке призвело до загибелі Західної Римської імперії та поклало край античному світові. Сотні років по тому діячі італійського Відродження вигадали термін «готи́ка», пов'язавши з цим словом все удаване ними варварство, дикість, бруталність «середніх віків» [197, с. 428]. Мабуть, іншої думки були наступники готів у Подніпров'ї – наші предки-слов'яни. Серед

інших корисних надбань вони перейняли від готів, зокрема, залізний наральник та ручний млин із круглими жорнами. Крім того, у слов'янській мові з'явилася низка германських слів: князь – від готського kuniggs, полк – від fulk (народ), меч – від mekeis, щит – від skildus, шолом – від hilms, плуг – від ploga, хліб – від hlaiifs, котел – від katils, скло – від stikls (келик), лікар – від lekeis, буква – від boka, виноград – від weina-gards. Все це є прикладом того, наскільки тісно пов'язана Україна з європейською цивілізацією [187, с. 61]. Дійсно, тільки подумайте: у IX ст. вікінги відкрили Ісландію, де у XIV ст. були записані саги про Готаланд на Данпі, про Мюрквід і Археймар. Ті ж самі вікінги у X – XI ст. дісталися Гренландії та Канади. Можливо там, за океаном, довгими полярними ночами вони розповідали про Дніпро своїм сусідам – місцевим ескімосам та індіанцям?

ВОЗНЕСЕНІВСЬКИЙ "СКАРБ"

У кінці IV ст., з приходом у Північне Причорномор'я гунів, в історії Європи почалася нова доба – епоха Великого переселення народів. Хроніки християнських країн рясніли назвами степових орд, що змінюючи одна одну, утворювали могутні, але нетривалі кочові держави.

Гуни, як окремий народ, на думку більшості вчених, утворилися у II – IV ст. внаслідок змішування тюркомовних хунну, мешканців Північно-Східної Азії, та угорських племен Приуралля й Поволжя. У сер. V ст., за правління хана Атілли, гунська держава досягла особливого розквіту. Тоді під владою головного племені – акацирів, що мешкало у Причорномор'ї, знаходилися іранці роксолани та алани, германці герули, остроготи та гепіди, слов'яни анти та інші. Однак, незабаром після смерті Атілли у 453 р. його імперія розпалася.

У 463 р. послы причорноморських племен оногурів, сарагурів та урогів, у минулому підвладних гунам, принесли у Константинополь тривожні вісті: зі сходу на них насувають савіри, яких у свою чергу тиснуть авари. Останні з'явилися у наших степах у сер VI ст. Історик VIII ст. Павло Діякон писав, що авари «спочатку називалися гунами, згодом же по імені свого народу були названі аварами». Ядро їхнього об'єднання складало тюркомовні племена – утрігури, кутрігури, савіри, а згодом і булгари. У 567 р. авари розгромили гепідів, захопили їхні землі в Панонії та заснували там Аварський каганат на чолі з ханом Баяном. Північне ж Причорномор'я до 570-х рр. потрапило в залежність від величезного Тюркського каганату, хоча сам склад місцевого населення не помінявся. На поч. VII ст. Тюркський каганат розпався на Східний та Західний. Останній у 630-х рр. спіткав черговий розбрат, у результаті якого у степах Передкавказзя незабаром виділився новий – Хазарський каганат, а на захід від нього утворилася Велика Булгарія під владою хана Кубрата. По смерті Кубрата у II пол. VII ст., як пише візантійський літописець VIII – IX ст. Феофан Сповідник, болгарську державу поділили його сини. Орда першого – Батбаяна – залишилася у Причорномор'ї, ставши згодом відомою, як чорні булгари. Другий – Котраг – попрямував на північ, заснувавши Волзьку Булгарію, сучасний Татарстан. Обидва незабаром потрапили у залежність від хазарів. Третій хан – Аспарух – у 670-і рр. заснував незалежну Дунайську Булгарію [198, с. 202 – 210].

Що ж залишили по собі грізні степові імперії? – Вчені твердять: за 200 років розкопок давніх могил у всьому Північному Причорномор'ї знайдено аж 7 поховань кінця V – I пол. VI ст. й 8 поховань II пол. VI – I пол. VII ст.! Всьому виною тогочасний клімат: суворі зими, сильні холоди, брак опадів та засолен-

ня ґрунту робили наші землі малопривабливими для кочовиків. Дуже рідко вони залишали у цьому степовому «прохідному дворі» свої нечисленні, однак надзвичайно яскраві сліди [199, с. 808 – 810].

...У 1930 р. на схід від села Вознесенівка біля Запоріжжя розгорнулися грандіозні земляні роботи з вирівнювання «ділянки А» для розміщення на ній заводів-велетнів – головних споживачів енергії Дніпрогесу. Гора, на тій якій знаходилася ця ділянка, з трьох боків була оточена глибокими балками та долиною річки й домінувала над всією околицею. Під горою – Кічкаський перевіз на перехресті великих шляхів, а з верхівки гори – незабутній краєвид на десятки кілометрів: униз – на Хортицю та Великий Луг, вгору – на початок порогів, на схід – на безкраї степи. В обидва боки де-не-де удалинні блищала срібна поверхня Дніпра. На цьому вражаючому тлі давні мешканці степу сховали свою таємничу святиню – чи то могилу, чи то поминальний храм, чи скарб. Всіма забутий, не сплюндрований грабіжниками, він пролежав у землі понад тисячу двісті років, щоб стати одною з найвідоміших степових ранньосередньовічних пам'яток під іменем «Вознесенівського» або «Кічкаського скарбу». Його ледь помітна ознака – розораний, розпливчастий земляний вал з камінням на поверхні, що стояв поміж курганів одного з двох тутешніх могильників. Своєю незвичністю він і звернув на себе увагу групи працівників Дніпробудівської експедиції під керівництвом В. А. Грінченка.

Отже, названий вал був насипаний із землі та колотих гранітних брил і додатково вкритий брилами, щоб запобігти розмиванню дощами. Він мав ширину до 11 м та висоту до 0,9 м, і являв собою замкнений заовалений прямокутник розмірами 82 x 51 м, видовжений за лінією північний схід – південний захід. Ближче до північно-східного боку

споруди, на невеликий глибині виявилось викладене з каменів коло площею близько 29 м². Навкруги нього було розсипано близько 800 конячих кісток, головним чином, щелепи та зуби, а також уламки схожих на амфори посудин. Поряд проявилися контури невеликої ями та руків'я залізних шабель. У цій то ямі й виявлено знаменитий «Вознесенівський скарб» – купа стоплених у сильному вогнищі різноманітних речей, насипаних кількома шарами. Зверху знаходився шар з 58 стремен та їх уламків, нижче – шар з 40 вудил, 108 пряжок та їх фрагментів, 31 шпиника, 12 цвяхів, 6 пробійників, 7 наконечників стріл, а також кільця та фрагменти ножів. Під цими залізними речами лежали коштовності – шар з 1400 золотих та срібних виробів, вага яких сягає 1,246 та 1,782 г відповідно. Це бляшки до кінської збруї, портупей та одягу, наконечники, обгортки та устя піхов шабель, обгортки їх руків'їв, орнаментовані пластини, пряжки, накладки, наконечники ременів, гудзики і ще багато різних дрібних уламків та аморфних розтоплених решток. У цьому коштовному шарі знайдено дуже попсовану вогнем срібну фігуру лева та окрасу скарбу – знаменитого срібного орла [200, с. 37 – 45].

Фігура птаха відлита за восковою моделлю, пуста всередині. Лапи орла обвиває змія, що витягнувши голову, майже припадає до його грудей, готуючись вкусити. Птах, нахиливши голову, наче слідкує за рухами гада. На спині орла зроблено 12 окремих виступів-шишочок, розташованих попарно. На його крилі та хвості поставлені два різних клейма, а на грудях викарбувано монограму з грецьких літер, яку розшифровують, як ім'я «петρου». Дослідник Л. А. Мацулевич вважав, що фігура була виготовлена у V ст. десь на Нижньому Дунаї. Вона кріпилася на дерев'яний держак і слугувала знаком якоїсь військової час-

тини, але не римської і не візантійської; монограма ж була, імовірно, викарбувана тільки у VII – VIII ст. [201, с. 184 – 202].

...На самому дні ями, де знаходився скарб, лежали три залізних стремена. Нарешті, все це багатство було, певно, у магічних цілях простромяне трьома прямими шаблями типу палахів – з такою силою, що леза погнулися та увійшли у землю.

На захід від описаної ями знаходилася ще одна – глибиною понад 1,5 м. Вона вся була завалена камінням упереміш із кістками коней, у тому числі й перепаленими. Тут також знайшли наконечники стріл, уламки посуду, шматки печини, вугілля та перетрухлого дерева. Вся ця засипка лежала десятма шарами. Вміст ями спалювався, мабуть, на східному валу споруди, де збереглися сліди величезного вогнища [200, с. 49 – 60].

Отже – що ж це все означає? – Дослідник пам'ятки В. А. Грінченко припускав, що вал був укріпленим командним пунктом, коло з каменів у його середині – слідами намету командувача, речі могли належати воїнам, які вимушені були спалити своє майно, щоб воно не дісталось ворогові. Пам'ятку, на його думку, залишили слов'яни або хазари у VIII ст., оскільки знайдена тут кераміка подібна до посуду, що виготовлявся у гончарнях балки Канцерка, розташованої нижче Будилівського порогу [200, с. 61 – 63]. Тут, на кількох поселеннях було досліджено дванадцять загиблих у пожежі майстерень – жител зі слідами гончарних кіл, двоярусними горнами та льохами-глинищами. За підрахунками у цих майстернях могло працювати біля 30 ремісників, які виготовляли високоякісні горщики та глеки, подібні до північнокавказьких. Імовірно, ремісники були підданими Хазарського каганату, аланами, вимушеними переселитися з батьківщини на Дніпро [202, с. 118 – 157].

Інший учасник Дніпробудівської експедиції – М. О. Міллер – висунув гіпотезу, що Вознесенівський комплекс є ні чим іншим, як могилою великого князя київського Святослава Ігоревича, який загинув на Дніпрових порогах від рук печенігів у 972 р. [203, с. 60]. Ця думка має прибічників і сьогодні [204, с. 118]. Б. О. Рибаків приписував «Вознесенівський скарб» слов'янам-уличам VIII ст. [205, с. 11 – 14], С. А. Плетньова – салтово-маяцькій культурі Хазарського каганату [206, с. 101]. А. Т. Сміленко вважала, що пам'ятка залишена у кін. VII ст. слов'янами, які були переможені хазарами. Проаналізувавши склад поясних прикрас і стрепен, вона навіть підрахувала кількість спалених на поховальному вогнищі воїнів: один верховний вождь, два молодших, чотири знатних дружинники та 26 рядових [202, с. 106 – 117]. Болгарський дослідник С. Ваклінов, а за ним і його співвітчизник, журналіст К. Костов обстоювали думку про приналежність «Вознесенівського скарбу» болгарському ханові Аспаруху [207, с. 9 – 10].

Болгари чи ні залишили «скарб», але це були представники одного з тюркських кочових народів. Принаймні, так вважали і вважають більшість дослідників, один з яких – А. К. Амброз. Він пояснив значення таємничої пам'ятки, звернувшись до чисельних східних аналогій. Вознесенівська споруда – розмірковував дослідник – не мала входу, стояла занадто далеко від води, на відкритій місцевості й була замалою для городища. Натомість складом речей, елементами обряду та орієнтацією на сонце вона нагадує монгольські «куруки» – поминальні храми східно-тюркських ханів VII – VIII ст. Земляний вал – це огорожа священного місця, коло з каменів усередині – сліди шатра, де могло стояти зображення божественного предка, розкидані конячі кіст-

ки – сліди обряду, що про нього писав арабський мандрівник X ст. Ібн Фадлан: «Якщо в тюрків-гузів помре людина з їх числа, візьмуть його коней і, залежно від їх кількості, вб'ють з них сто голів, чи двісті голів, або одну голову, та з'їдять їхнє м'ясо окрім голови, ніг, шкіри та хвосту. Й розтягують вони це на дерев'яних спорудах і кажуть: «Це його коні, що на них він поїде до раю».

Під час поминок поза межами огорожі спалювали речі та частини жертвних тварин, потім рештки спалення закидали у жертвні ями. Ці обряди проводилися багаторазово, про що свідчить шарувате наповнення одної з ям. Купа коштовностей могла бути прощальним подарунком багатьох людей одній шанованій особі, срібні ж орел та лев – власними військовими трофеями хана. Кожен, хто знав про звичаї хазяїв поминального храму, легко міг здогадатися, що поряд зариті скарби, та ніхто не боявся спаплюження святині. Навпаки – місце для неї обране таке, щоб його могли відвідувати багато людей. Це була спроба створити державний культ померлого хана-предка й тим самим укріпити свою владу. Проте, через швидку зміну правлячих еліт та угруповань новий культ не виправдав покладених на нього надій. Незабаром після того, як десь у 705 – 725 рр. Вознесенівський «курук» було створено, про нього забули. Протягом наступних 1200 років за якимось дивовижним збігом обставин святиня уникла грабунку [208, с. 210 – 220; 209, с. 132].

НА ШЛЯХУ З ВАРЯГ У ГРЕКИ

У «Повісті минулих літ» монаха Нестора є розповідь про легендарну подорож апостола Андрія навколо Європи. Шлях, що ним прямував учень Христа на північ континенту, описаний так: «Коли ж поляни (східнослов'янське плем'я – ред.) жили

осібно по горах цих (Київських – ред.), то була тут путь із Варяг у Греки, а із Греків по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до (річки – ред.) Ловоті, а по Ловоті увійти у Ільмень, озеро велике. Із того ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево (Ладозьке – ред.), а устя того озера (тобто ріка Нева – ред.) входить у море Варязьке (Балтійське – ред.). І по тому морю дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда (Константинополя, нині Стамбулу – ред.), а від Цесарограда прийти в Понт-море (Чорне – ред.), в яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і виходить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське (Каспійське – ред.). Тому то із Русі можна йти по Волзі в Болгари (сучасний Татарстан – ред.) і в Хваліси (Іран – ред.), і на схід дійти в уділ Симів (в Азію – ред.), а по Двіні – у Варяги (Скандинавію – ред.), а з Варягів і до Риму, од Риму ж і до племені Хамового (в Африку – ред.). А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це звуть Руським» [87, с. 3].

Згадані варяги, або нормани, чи вікінги відіграли величезну роль в житті Європи та України зокрема. Вони не тільки дали ім'я «епосі вікінгів» VIII – I пол. XI ст., але й заснували князівську династію Рюриковичів. Утвердившись у Києві, вони роки за сто розчинилися серед місцевих слов'ян. Вони об'єднали під своєю владою величезні простори Східної Європи з тим, щоби контролювати тутешні торгові шляхи. Як твердив автор «Повісті минулих літ», сама назва держави «Русь» походить від варягів: «А слов'янський народ і руський – один; од варягів бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов'янами» [87, с. 16]. Із цим же

ім'ям пов'язана перша датована подія Несторового твору: «У рік 852, коли почав Михайло (візантійський імператор – ред.) цесарствувати, стала називатися – Руська земля. А про се ми довідалися, що з сього цесаря приходила Русь на Цесароград» [87, с. 11]. Отже, перетворення Понтійського моря на Руське почалося за багато років до утвердження Рюриковичів у Києві, що сталося 882 року. Прямуючи по Дніпру, долаючи його пороги, багатоплеменні армії Русі під проводом князів Аскольда й Діра з'являлися під стінами Цесарограда у 860, 866 та 874 рр. Тим же шляхом пройшов князь Олег у 907 р., його посольство у 912 р., князь Ігор Рюрикович у 941 та 944 рр., його дружина Ольга у 955 р., їхній син Святослав у 967, 969 та 971 рр., син Святослава – Володимир у 988 р. [87, с. 13, 16 – 18, 20, 24 – 26, 35, 38, 41, 43, 61]. Тим же шляхом плів і Перун, скинутий Володимиром з капища: «І приставив Володимир до нього (до ідола Перуна – ред.) людей, сказавши: «Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили його і пройшов він крізь пороги, викинув його вігер на рінь, яку й до сьогодні звуть Перунова рінь» [87, с. 66].

Звісно, на шляху «у Греки» на порогах бували не тільки князі, їх війська, а й безліч купців з Русі, Візантії, арабських та скандинавських країн. Про те ж, як пороги долали, повідав нам імператор Костянтин VII Багрянородний, що у 908 – 959 рр. займав візантійський трон. Для свого сина Романа у 948 – 952 рр. він написав таємний твір-повчання, відомий сьогодні під умовною назвою «Про управління імперією» [17, с. 10 – 30]. Ця робота є найпершою, де ми, нарешті, зустрічаємо докладний опис Дніпрових порогів. Хоча, будемо сподіватись, колись буде знайдений ще давніший – чому б і ні?

Отже, у главі 9 згаданої книги («Про росів, що вирушають з моноксилами з Росії у Константинополь») читаємо:

«...І у червні місяці, рушаючи рікою Дніпро, вони спускаються до Вітічева, яка є фортецею-пактіотом росів, і, зібравшись там протягом двох-трьох днів, поки з'єднуються всі моноксили, тоді рушають у путь та спускаються названою рікою Дніпром» [17, с. 47]. Сьогодні більшість вчених поділяють думку про те, що назва «Русь» походить від фінського слова Ruotsi, яким жителі Східної Прибалтики у VIII – IX ст. називали вікінгів. У свою чергу, слово Ruotsi пов'язане з давньошведським словом gōreg, що означає «гребля, судноплавство, плавання». Що до візантійського терміну «пактіоти», то він може означати як союзників, так і данників. Грецьке ж слово «моноксил» перекладається, як «однодревка», тобто човен, основа якого виготовлена з одного шматка дерева [17, с. 297, 316, 307]. Треба думати, на Дніпрових порогах цим деревом був найчастіше дуб. Зрубаний стовбур спочатку обчищали від кори, потім на колоді позначали поздовжню вісь і робили розмітку. Деревину із середини колоди видовбували спочатку сокирами, а потім теслами, утворюючи своєрідну заготовку-трубу. Після закінчення обробки цю трубу наповнювали на деякий час водою, яку потім виливали. Після цього уздовж труби розкладали легкий вогонь, розпарюючи деревину й роблячи її гнучкою. Нарешті розпарену заготовку «розгортали», надаючи їй потрібної форми за допомогою товстих дерев'яних розпорок і на цю основу нашивали дошки-борти [210, с. 130 – 131].

«Перш за все вони прибувають до першого порогу, званий Ессупі, що значить росською та слов'янською «Не спи». Поріг цей так само вузький, як простір циканістрія, а посередині його є

урвисті високі скелі, що стирчать на кшталт острівців. Тому вода, що набігає та прибуває до них, падаючи звідти вниз, створює гучний страшний рев. З огляду на це роси не насмілюються проходити між скелями та, приставши поблизу й висадивши людей на суходіл, а решту речей лишивши в моноксилах, по тому голі, намацують своїми ногами дно навколо них, щоб не наштовхнутися на якийсь камінь. Так вони роблять, одні біля носу, інші посередині, а треті біля корми, штовхаючи човен жердинами, і з граничною обережністю вони минають цей перший поріг по вигину коло берега ріки» [17, с. 47]. Як твердять більшість дослідників, усі «роські» назви Дніпровських порогів мають прозору скандинавську етимологію. Згаданий Костянтином поріг Ессупі (Εσσοῦπι) зазвичай ототожнюють з Кодацьким. Його «роську», тобто скандинавську назву переконливо пояснити не вдається. Різні дослідники пов'язують її з давньоісландським словом «supa» – пити, смоктати, або ж давньошведським «stupi» – водоспад, чи «ä-supi» – той, що завжди поглинає, засмоктує. Існує також думка, що «роський» топонім було втрачено під час копіювання тексту. Що ж до «циканістрія», то це – імператорський манеж для кінно-спортивних ігор у Константинополі. Припускається, що його ширина сягала 70 м [17, с. 319, 322].

«...Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши з суходолу інших, відпливають й приходять до другого порогу, званий росською Улворсі, а слов'янською Островуніпрах, що значить «Острівець порогу». Він подібний до першого, складний та важкопрохідний. І знову, висадивши людей, вони проводять моноксили, як і доти» [17, с. 47]. Роська назва порога Оулворсі пов'язана з давньоісландською та давньшведською Holmfors. Її перекладають як «Острівний поріг». У цій на-

зві перша основа *holm-* означає «острів», друга – *-fors* означає «водоспад». Слов'янська назва порога *Остроβουινπραx* також точно передає словосполучення «Острівний поріг» [17, с. 322 – 323]. Як ми вже писали у відповідному розділі, такій назві цілком відповідає Лоханський поріг, усередині якого здійсмалися три острівці – Кулики, Лоханський та Скелястий [37, л. 7]. Отже, поріг Сурський, розташований між Кодацьким та Лоханським, у Костянтина не згаданий.

«...Подібним чином минають вони і третій поріг, званий Геландрі, що слов'янською значить Гук порогу...» [17, с. 47]. Роська назва порога *Γελάνδρι* відповідає давньоісландському слову *gællandi* – «той, що гучно лунає, дзвенить». Це цілком узгоджується із сучасною українською назвою цього порога – Дзвонець [17, с. 323].

«...а за тим так само – четвертий поріг, величезний, що зветься роською *Аіфор*, слов'янською ж *Неасит*, бо в каменях порогу гніздяться пелікани. Отже, біля цього порогу всі пристають до берега носами уперед, з ними виходять призначені для несіння сторожі мужі та йдуть. Вони невсипно сторожують через пачінакітів. А решта, взявши речі, що були в них у моноксилах, проводять рабів у ланцюгах суходелом протягом шести миль, поки не минуть поріг. Далі також одні волоком, інші на плечах, провівши свої моноксили по цей бік порогу, зіштовхнувши їх у ріку та внесши вантаж, входять самі й знову відпливають» [17, с. 47 – 49]. Тут мова йде про Ненаситець. Однозначного пояснення його роської назви *Αειφόρ* не існує. Її можна перекласти як «водоспад на волоку», де давньоісландське *eiðr* або давньошведське *æidr* означає «волок, перешийок», а давньошведське *fors* – «водоспад». Згідно іншої думки ця назва відповідає давньошведському *aifor*, що можна перекласти, як

«завжди стрімкий» [17, с. 323 – 324]. Про згаданих Костянтином пачінакітів, або кочівників-печенігів, розкажемо дещо пізніше.

Підступивши до п'ятого порогу, званому роською *Варуфорос*, а слов'янською *Вулніпрах*, бо він утворює великий затон, і провівши знову вигинами ріки свої моноксили, як і на першому, і на другому порозі, вони досягають шостого порогу...» [17, с. 49]. Роська назва *Βαρουφόρος* відповідає давньоісландському *bárufors*, де *báru-* – це родовий відмінок однини від *bára*, що значить «хвиля», а *-fors* – «водоспад». Слов'янська назва *Βουλνῆπραx* пов'язана з давньоруським *вълна* – «хвиля». Зрозуміло, що мова йде про Вовнизький поріг [17, с. 325].

«...вони досягають шостого порогу, званого роською *Леанді*, а слов'янською *Веручі*, що значить «Кипіння води», й долають його подібним же чином. Від нього вони відпливають до сьомого порогу, званого роською *Струкун*, а слов'янською *Напрезі*, що перекладається, як «Малий поріг» [17, с. 49]. Роська назва порога *Λεάντι* походить від давньоісландського слова *hlæjandi* – «той, що сміється». Слов'янська ж назва відповідає давньоруському *вьручии* – «киплячий», «вируючий». Щодо наступного порогу, то його роську назву *Στρούκουv* частина дослідників пов'язують з давньоісландським словом *strokn* – «течія у проточній воді», інші ж – зі словом *struk* – «вузька частина русла ріки, тіщина». Слов'янська ж назва *Напреζή*, можливо, є спотвореним унаслідок помилки переписувача *Ναοτρεζή*, похідного від *strъзь* – «вузьке місце ріки із сильною течією, бистринь» або від *strъzi* – «на бистрині», тобто слов'янська назва означає – «поріг на бистрині» [17, с. 325 – 326]. Дуже складно визначити, які саме пороги ховаються під іменами *Леанді* та *Струкун*. Невже, згадавши досить незначні пороги Будилівський та Лишній,

Костянтин забув про доволі потужний Вільний? Що, як припустити, що у Костянтиновому списку немає саме найменшого – Лишнього порогу. Тоді Леанді – це Будилівський, а Струкун – Вільний. Глумачення назви останнього цьому не протирічить: «вузька частина русла ріки, тісна» – чи це не Вовче Горло?

«...По тому сягають так званого перевозу Крарія, що ним переправляються херсоніти, йдучи з Рбсії, та пачінакїти на шляху до Херсону. Ця переправа має ширину іподрому, а довжину, з низу до того місця, де висуваються підводні скелі, – наскільки пролетить стріла того, хто пустив її звідси й доти. Через це до цього місця спускаються пачінакїти та воюють проти росів» [17, с. 49]. Тут мова йде про перевіз, відомий пізніше під назвою Кічкаського, що про нього вже йшлося у розділі, присвяченому Дніпровим заборам. Повторимося: цілком імовірно, що переписувач твору Костянтина припустився помилки, замість літери «к» поставивши «β». Отже треба читати не Κραρίον, а Βραρίον, що пов'язане з давньошведським «Vrår fægia» і може бути перекладене, як «переправа біля повороту». Згадані імператором херсоніти – жителі візантійського міста Херсон (Херсонес) у Криму, руїни якого знаходяться у межах Севастополя. Ширина ж константинопольського іподрому дорівнювала близько 100 м [17, с. 326 – 327].

«...Після того, як пройдене це місце, вони досягають острова, званого Святий Григорій. На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, бо там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, устромляють вони і стріли навкруги дуба, а інші – шматочки хлібу, м'ясо й що має кожен, як велить їхній звичай. Кидають вони й жереб про півнів: чи залізати їх, чи зїсти, чи відпустити їх живими. Від цього острову роси

не бояться пачінакїта...» [17, с. 49]. Хто й чому дав Хортиці християнське ім'я в язичницькі часи, нам не відомо. Не знаємо й те, де саме стояв святий для язичників дуб. Дехто з краєзнавців тільки дуже обережно припускає, що дуб цей, можливо, живий до цих пір. Глибоко в хортицьких плавнях, у кількох сотнях метрів на південь від великого середньовічного поселення, що про нього ми згодом розкажемо, півколом стоять сім товстених дубів. Вірніше – це парость одного величезного дерева, що, як видно, вже кілька разів майже вмирало, та все ж залишилось живим [211, с. 65]. Описані Костянтином ритуали не дають підстав визначити, представники якого саме народу їх здійснювали. Поклоніння дубу, як дереву Зевса, Тора або Перуна, принесення у жертву півнів та їжі відомі чи не всім європейським народам. Стріли, встромлені по колу, могли оточувати священний простір, вони ж були символом бога-громовержця – покровителя воїнів [17, с. 327].

Унікальними свідками варязької присутності на Дніпрі є рунічні камені – брили з пам'ятними написами. Один такий рунічний камінь II пол. X ст., знайдений у місцевості Пілгард у Швеції, зараз зберігається в музеї на балтійському острові Готланд. Текст на ньому повідомляє: «Яскраво розфарбовані, встановлені ці камені. Хакб'ярн та брат його Хродсвіл, Ейстейн, Еймунд разом поставили ці камені за Хравном на південь від Ровстейна. Вони дійшли аж до Айфору. Віфіл вів (загін – ред.)» [212]. Інший камінь, знайдений у 1905 р. професором Е. фон Штерном на острові Березань при впадінні Дніпра у Чорне море, сьогодні прикрашає експозицію Одеського археологічного музею. Текст на цій вапняковій плиті виконаний так званими «молодшими рунами», що побутували в XI ст. Напис сповіщає: «Грані зробив цей мо-

гильний насип за Карлом, своїм товарищем». На підставі особливостей мови напису вчені припускають, що Грані та Карл походили з острова Готланд [213].

Серед тих, кому довелося загинути на порогах Дніпра, був великий князь київський Святослав Ігоревич та сотні, а може й тисячі його воїнів. Яскрава особистість Святослава, його бурхлива «діяльність» на просторах Східної Європи, викликала захват навіть у християнського монаха Нестора, що видно з наступних рядків: «У рік 964. Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко барс, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник клав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І послав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти» [87, с. 38]. Наводячи жах на сусідів, Святослав усе своє княжіння провів у походах: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив» – докоряли йому співвітчизники [87, с. 39]. Нескінченні війни не могли тривати вічно, і ось, нарешті: «У рік 971. ...Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: «Обійди, княже, їх на конях, бо стоять печеніги в порогах». Однак, не послухав він його і рушив у човнах.

Тим часом послали переяславці до печенігів гінців, кажучи: «Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною». Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод

великий, так що по півгривні була голова коняча. І зимував тут Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги.

У рік 972. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом, пили з нього» [87, с. 43].

Дещо доповнює слова Нестора польський історик XV ст. Ян Длугош, який міг користуватися джерелами, невідомими руському літописцю: «У той час, як князь Русі Святослав повертався з Грецької землі, куди ворожо вдерся, й віз грецькі трофеї, його вороги печеніги, сповіщені деякими русами та киянами, виступають зі всіма силами й легко перемагають Святослава та його військо, як через те, що воно було обтяжене здобиччю, так і тому, що билосся у незручному місці. Сам Святослав, намагаючись продовжити битву й зупинити ганебну втечу своїх воїнів, живим потрапляє до рук ворогів. Князь печенігів на ім'я Куря, відрізавши йому голову, з черепа, прикрашеного золотом, робить чашу, з якої мав звичку пити на знак перемоги над ворогом, щоденно згадуючи свій тріумф» [Цит. по: 214, с. 229].

Отже, цілком можливо, що до смерті князя опосередковано були причетні його власні піддані, втомлені нескінченними війнами. Про конкретне ж місце події не сказано жодного слова. Проте численні дослідники ось уже скоро два століття все не полишають надії знайти «могилу Святослава». У 1910 р. за підтримки Д. І. Яворницького виник проект позначити це гіпотетичне місце. На замовлення Одеського відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства скульптор Б. Едуардс виготовив меморіальну чавунну плиту. У 1913 р. вона була встановлена на скелі

Монастирско над найбільшим, Ненаситецьким порогом, затопленим у 1932 р. Коли ж після підриву Дніпрогесу скеля виринула знов, у 1947 р. плиту демонтували, перенесли у село Микільське-над-Дніпрі, а 1952-го – замінили копією, яка стоїть і донині. Напис сповіщає: «В 972 году у Днепровских порогах пал в неравном бою с печенегами русский витязь князь Святослав Игоревич» [215, с. 8 – 9]. Щось подібне є й на Хортиці. Тут, поряд зі скелею Верхня Голова, стоїть пам'ятний знак з таким написом: «Пам'ятка історії. Імовірне місце загибелі князя Святослава Игоревича в 972 р.». Цікаво, що ця версія виникла завдяки... роману! – У 1959 р. вийшов друком твір письменника С. Д. Склярєнка «Святослав», де автор зобразив подію саме на тому місці, яке так йому сподобалось. Митець надихнувся як тутешнім гарним краєвидом, так і одним з визначних відкриттів, що на них багаті часи Дніпробуду [216, с. 242].

Восени 1928 р. тривали роботи по очищенню від м'яких нашарувань осушених котлованів під основу майбутньої греблі Дніпрогесу. Буквально кожного дня в товщі річкового намулу траплялися знахідки – особливо багато в лівобережному котловані. У листі археолога В. А. Грінченка до Д. І. Яворницького від 24 листопада 1928 р. з цього приводу читаємо: «...Прекрасні мечі – хороша робота і хороша сохрانیсть. Тип варязьких мечів. Я надсилаю Вам схематичні малюнки, ласкаво прошу вибачить за незграбне виконання, бо я до пуття не тямлю малювати, та ще й на роботу спішу, а листа хочеться послати. Так ото ці мечі № 1 та № 2. Клинки залізні, ручки ж, особливо у № 1, сильно посріблена, а сама головка у № 1 опутана верьовочкою з срібного дроту. Де була ручка, сила обвита срібного дроту, що певне обмотана була ручка. По всьому верху меча сила дірочок, видать

була усипана камінням, але ніжодного не лишилося. Верх № 2 більш простіша. Мечі прекрасні... Розмірів не буду давати, бо ще не заводив до рестру. Ви скажете, «як вони мені їх віддали?» Не давали – не давали, та довелось поговорить і вдарить їх по благородних «чувствіях», ну й віддали, тільки розписку потребували» [217, с. 137].

Згодом у тому ж котловані було знайдено ще три мечі, але дуже скоро всі ці знахідки стали сприйматися, як одна. Дослідник А. В. Комар, докладно аналізуючи пов'язані зі знахідкою документи, припускає, що насправді п'ять мечів слід поділити на три окремих групи: 2 + 2 + 1. Тобто знайдені вони були у різний час, можливо, різними робітниками [218, с. 54]. Багато років по тому, в листопаді 2011 р. було здійснено ще одне подібне відкриття. Менш ніж за 2 км від дніпробудівської знахідки запорізький рибалка С. Б. П'янков за неімовірним збігом обставин «вилловив на гачок» з дна Старого Дніпра меч Х ст. Засоби масової інформації миттєво охрестили його «мечем Святослава» [219, с. 55 – 56].

Згадані мечі отримали в науці умовну назву «каролінгських», через те що зброя такого типу виникла в імперії Карла Великого, або «норманських», бо саме нормани-вікінги доклали рук до розповсюдження їх по Європі, і саме в язичницьких могилах Скандинавії їх знайдено найбільше. Всі ці мечі мають багато спільного: рівний, широкий двогострий клинок довжиною менше 1 м, з долом, прямокутний у перетині черен, еліпсоподібне перехрестя та трьохдольні й п'ятидольні навершя, багато прикрашені геометричним та плетеним північноєвропейським орнаментом із застосуванням різних кольорових металів, сріблення та золочення. Чотири «дніпробудівських» мечі, як і «меч 2011 р.» на лезі мають клеймо у ви-

гляді напису «ULFBERHT». Як влучно висловився дослідник мечів давньоруського часу А. Н. Кірпічников, «леза з написами нагадують сторінки залізної книги, текст якої був схований багато сотень років й раптом побачив світло». Клейма на лезах позначають зброярні й запобігають підробкам. Серед багатьох європейських клейм «ULFBERHT» – найбільш розповсюджене. Вироби з ним відомі по всьому континенту. Ulfberht – ім'я, певно, якогось уславленого франкського майстра. Можливо, він був організатором і родоначальником виробництва надзвичайно якісної зброї. Згодом це ім'я стало родинною маркою й, вірогідно, закріпилося за великою групою зброярів та майстерень. Мечі «ULFBERHT» з'явилися ще наприкінці IX ст. й вироблялися до поч. XI-го. Особливо багато їх було у сер. – II пол. X ст. Спираючись на діалектну форму ім'я, дослідники припускають, що цей таємничий Ulfberht працював на середньому Рейні в області Мааса, приблизно між західнонімецькими містами Майнц та Бонн. Однак, мечі згаданої марки були настільки популярними, що уславлене ім'я могли «незаконно» використовувати майстри різних країн, в тому числі Русі та Скандинавії [220, с. 21, 38].

Технологія виробництва мечів була не тільки надзвичайно складною, але й таємною. Майстрів-мечників вважали чаклунами, навіть боялися їх, про що свідчить, зокрема, подібність слів «коваль» і російського «коварство». Гарний меч – справжня коштовність. Вартість меча з піхвами у франків дорівнювала сімом коровам, а на Сході він іноді коштував 1000 єгипетських динар, що у 300 разів перевищувало вартість деяких місцевих клинків. Останні у Європу не завозилися, бо східна булатна сталь не витримувала наших лютих зим і від морозу ставала ламкою. У Франкській державі видавалося чимало суворих заборон на торгівлю зброєю

із чужоземцями. Та діяли вони доволі слабко, про що свідчить як археологія, так і розповіді східних авторів про руських варягів, котрі були головними розповсюджувачами коштовних мечів по Європі та Азії [220, с. 48].

Мечі, подібні знайденим у Дніпрі, є справжнім символом епохи вікінгів. Вони відігравали у житті варяга-руса величезну роль, про що, наприклад, писав у 930-і рр. арабський географ Ібн Русте: «Коли в когось із них народиться син, то він бере оголений меч, кладе його перед новонародженим, кажучи: «Не залишу тобі у спадок ніякого майна, та матимеш тільки те, що здобудеш собі цим мечем» [цит. по: 221, с. 387]. Руський князь Святослав у своєму ставленні до зброї був достойним нащадком варяга, про що свідчить випадок з подарунками візантійських послів у 970 р.: «І принесли йому меч, і він, узявши, став милуватися ним, і хвалити, і дякувати цесареві. І прийшли послані назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а зброю бере. Згоджуйся на данину» [87, с. 41].

Та чи міг Святослав, або хтось з його воїнів тримати в руках саме ті мечі, що знайшли робітники у котловані Дніпробуду? – Звісно, у принципі міг, але ж як це довести? Ви спитаєте: «Невже коштовна зброя могла потрапити в Дніпро за якихось інших обставин, окрім ворожого нападу?» – І таке могло бути. Згадаємо: мечі знайдені під лівим берегом Дніпра, а саме з берегу можна було б чекати печенізького нападу. Отже, боячись ворожих стріл, руси проводили б судно не вздовж берега, а посередині ріки – між острівцями Малим Лозуватим та Чорним. Тоді як ці вишукані, надзвичайно майстерно виконані вироби, творіння вищих сил, достойні божества, з'явилися попід берегом? – Ви будете здивовані, але у Скандинавії відомо доволі

багато випадків знаходження дуже якісних мечів у воді – біля 140 тільки у Данії. Й це – не свідчення боїв, а сліди давньогерманських владних ритуалів та жертвоприношень, пов'язаних з далекими, а часом і небезпечними подорожами. Мечі навмисне кидали у воду в гирлах річок, біля старих мостів та перевозів. «Наші» мечі знайдені якраз на перетині суходільного шляху з Дніпровським, між Кічкаським перевозом та «островом Святий Григорій» (Хортицею). Тут, біля священного дуба, руси дякували богам за проходження небезпечних порогів, або ж навпаки – з молитвами готувалися до ще складнішого шляху вверх за течією, під невсипним оком ворожих печенігів. Отже, дорогоцінна зброя, кинута у воду, була охоронною жертвою Дніпру, платою за життя його грізним порогам [218, с. 58 – 59; 222, с. 189].

ВОЛОДАРИ СТЕПУ

У той час, як з півночі на південь по Дніпру вирушали армади руських кораблів, через Дніпро, із заходу на схід причорноморським степом прямували нові орди кочовиків. У I пол. IX ст. з території сучасного Татарстану на землі ослаблого Хазарського каганату посунули угри. Пройшовши Подоння, у сер. IX ст. під натиском тюрків-печенігів вони на короткий час зайняли частину південноукраїнських степів на захід від Хазарії. За повідомленням Костянтина Багрянородного угри спочатку жили в місцевості Леведія західніше Дніпра, а згодом були вимушені переїхати далі – в Ателькузу. Нарешті, наприкінці IX ст. угри вдерлися у Середньодунайську низовину, де незабаром заснували свою державу, що існує донині [223, с. 104 – 105].

Печеніги – гонителі угрів – опанували Північне Причорномор'я на межі IX – X ст. До нас вони

прийшли із Заволжя, у свою чергу гнані гузами, що їх так необачно заохотили до походу з приаральських степів хазари. Ствердившись на нових землях, печеніги зажили слави лютого народу, з яким не варто зайвий раз конфліктувати. Про це писав і Костянтин Багрянородний: «Я вважаю завжди вельми корисним для василевса ромеїв (імператора візантійців – ред.) бажати миру з народом пачінакитів, укладати з ними дружні угоди та договори... Знай – наставляє імператор свого сина далі – що й роси переймаються тим, аби мати мир з пачінакитами» [17, с. 37].

Етнонім (ім'я народу) «печеніги», імовірно, походить від тюркського імені Бече, як, можливо, звали першого вождя цього племінного союзу [224, с. 9]. Весь цей племінний союз, уся Пачінакитія, за словами Костянтина ділилася в його час (X ст.) на вісім «фем», тобто областей чи орд, кожна з яких мала свого «великого архонта» – князя або хана. У свою чергу ці орди ділилися на сорок частин під проводом «архонтів нижчого розряду». Як твердить дослідниця С. О. Плетньова, у районі Дніпрових порогів кочували дві з восьми великих орд: Сірукалпеї – на схід від ріки та Іавдіертім – на захід. Назва першої відповідає тюркському «Суру Кул-бей», що можна перекласти, як «Сірий Кул-бей», де «Кул» – частина титулу або імені, а «бей» – пан. Назва другої орди відповідає тюркському «Ябди Ердім», тобто «Відзначений Заслугами» [17, с. 155, 389; 223, с. 219]. Дніпро печеніги називали Варух, що дуже схоже на згадану у VI ст. Йорданом гунську назву ріки – Вар. Можливо, вона має іранське походження й споріднена з осетинським словом «варах», що значить «широкий» [17, с. 163; 186, с. 120, 323].

У 1036 р. печеніги, зібравши всі сили, спробували захопити Київ, однак у важкій битві були

розгромлені князем Ярославом Володимировичем. «І побігли печеніги в різні боки, – повідомляє літописець – і не знали вони, куди тікати... І так загинули вони, а решта їх розбіглась і до сьогодні» [87, с. 88 – 89]. Нищівна поразка підкосила міць печенігів і цим негайно скористався інший кочовий народ. Вже у 1030-і роки з-за Волги на захід понеслись орди гузів, яких в Русі називали торками. Інша група гузів удерлася у передньоазійські володіння Візантії, незабаром заснувавши там свою Сельджукську державу. Її наступниця – імперія Османів – ще зіграє свою велику роль в історії Європи та Подніпров'я зокрема [223, с. 119]. Торки не довго затрималися на берегах Дніпра. У 1060 р. руські князі під проводом Ізяслава Ярославича, зібравши величезне військо, рушили на них походом. Торки ж не прийняли бою і за словами літописця «розбіглися десь і до сьогодні». Святе місце пустим не буває: наступного, 1061 р. «прийшли половці вперше на Руську землю, воювати» [87, с. 100].

Прийшли вони з земель Кімакського каганату, зі степів Південного Уралу, з берегів рік Емба та Яік. Ті з них, хто так і залишився за Волгою, зберегли свою давню самоназву – кипчак. Ті ж, хто попрямував на захід, стали називатися – шари, тобто жовті. Отже, руська назва «половці», похідна від «полова» – суха, жовта трава, також пов'язана з тюркською. Болгари ж, візантійці та західні європейці називали цей народ куманами [224, с. 28, 40]. Вже у кін. XI ст. між Руссю та Чорним морем сформувалося кілька великих половецьких племінних союзів. Їх приблизні кордони можна визначити по скупченнях «кам'яних баб» – надмогильних скульптур шановних предків. Одним з наймогутніших було об'єднання Придніпровських половців, яке протягом XII ст. поступово перетворювалося на кочове ханство. За словами С. О. Плетнєвої це

об'єднання у свою чергу складалося з орд заорільської, самарської та надпорозької. Остання згадана у літописі, як «Бурчевичі». Тюркською мовою «борі» – вовк. Можливо, Бурчевичі, чи Борджогли, вважали своїм прародителем могутнього хана Боняка. На межі XI – XII ст. він уславився походами на Русь та Угорщину й був відомий тим, що у шаманському екстазі спілкувався з вовками, як про це сказано в літописі: «І коли наступила опівніч, то Боняк, уставши, відїхав од війська і почав вити вовчим голосом. І відвився йому вовк, і стало багато вовків вити. Боняк тоді, приїхавши, сказав Давидові: «Перемога нам є над уграми завтра» [17, с. 153, 340, 352; 225, с. 19 – 23].

Згадані вже «кам'яні баби» – не тільки чудові зразки монументального мистецтва половців, а й неоціненні джерела для вивчення матеріальної культури цього народу. Звичний нам сучасний термін може походити або від спотвореного тюркського слова «бал-бал», що ним позначали ці скульптури самі їх творці, або від слова «вава», що значить – предок [225, с. 6]. Про роль «кам'яних баб» у духовному житті своїх одноплемінників повідала перському поетові XII ст. Нізамі Гянджеві його дружина-половчанка. Під впливом її слів той написав ці нині широко відомі рядки: «Всі племена кипчаків, коли потрапляють туди, згинаються навпіл перед цією єдиною у своєму роді статуєю. Чи зйдуть пішки вони тут зі шляху, чи верхи вклоняться їй, як Творцю. Вершник, що піджене до неї коня, кладе стрілу із сагайдака на її честь. Чабан, що заведе туди свою череду, опускає перед нею вівцю...» [цит. по: 225, с. 5].

На відміну від інших степових народів, половці ставили монументи не тільки чоловікам, але й жінкам. Сотні «кам'яних баб» ще двісті років тому стояли на курганах у степах понад порогами. Біль-

шість із них, на жаль, були просто знищені й тепер жодної не лишилося на своєму одвічному місці. Побачити їх можна хіба що на подвір'ях або в експозиції музеїв, при чому звідки конкретно вони походять, відомо дуже рідко. Особливо велика колекція «баб» зберігається в Історичному музеї м. Дніпро. «Одна» з них – зображення чоловіка-воїна XI – XIII ст., привезене з Кайдацького району. Висота цієї пісковикової скульптури – 2,1 м. На голові воїна – сферичний шолом, з-під якого на спину спадають три довгих коси. Складені на животі руки тримають ритуальну посудину з невеликим піддоном. На тулуб вдягнений каптан, прикрашений по краях і зап'ястках широкими смугами. Груди воїна захищені круглими бляхами, що з'єднані ремінцями, які проходять під руками й через плечі на спину. Стан підперезаний поясом, до якого підвішені кресало, сумочка з кременем, люстерко з хрестом посередині, нагайка та якийсь плаский конічний предмет. На маленьких товстих ніжках вдягнені чоботи з гострокутними наколінниками [226, с. 34 – 35]. Невідоме місце походження одної з характерних жіночих скульптур XI – XIII ст. Її висота – 1,96 м, виготовлена вона з білого пісковіку. У руках жінки, так само, як і в чоловіка – неодмінна ритуальна посудина, на руках – браслети. На голові половчанки – капелюх з високою тулією та невеликими полями, що попереду спускаються на лоб, а з боків та ззаду підняті. З-під капелюха на спину спадають дві коси та широка плиця. У вухах – кільцеві сережки з намистиною, біля шиї – ромбічні підвіски, на оголених грудях – дві гривні. Вдягнена жінка у довгий каптан, що його поли, поділ та рукави підкреслені широкою смугою, певно, вишиті. На поясі підвішені кругле люстерко, кресало, ніж, конічна сумочка та якийсь невизначений пред-

мет. З-під одягу виглядають маленькі товсті ніжки [226, с. 75].

...Історія взаємин половців із Руссю сповнена драматизмом. У наших літописах згадки про цей народ найчастіше пов'язані з війнами. Розповідь про переможний похід Русі на половців у березні-квітні 1103 р. містить згадку Дніпрових порогів: «І рушили вони (руські війська – ред.) на конях і в човнах, і прибули нижче від порогів, і стали в Протолчах і на Хортичім острові. І сіли вони на коней, а піші вої, висівши з човнів, пішли в поле чотири дні, і прийшли на Сутінь (ріка Молочна – ред.)» [17, с. 158]. Скелі Дніпровського Надпорожжя згадані у поетичному творі «Слово о полку Ігореве», присвяченому невдалому походу під проводом новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р.: «О, Дніпре-Славутичу! Ти пробив еси кам'яні гори через землю Половецькую...» [227]. Пізніше, у зв'язку з походом взимку 1190 – 1191 рр. згадані таємничі «Протолчі», пов'язані з Хортицею: «І тоді, зібравшись з чорними клобуками, поїхали вони бистро в напад до Протолчів, і тут зайняли багато стад половецьких у лузі у дніпровському» [17, с. 350]. Нарешті, в описі трагічного як для Русі, так і для половців походу супроти татар у травні 1223 р., читаємо: «І ввійшли вони (руське військо – ред.) в ріку Дніпро, і провели човни вгору до порогів, і стали коло річки Хортиці на броді близ Протолчів» [17, с. 379].

Сьогодні ряд дослідників пов'язують згадані літописцем Протолчі з великим середньовічним поселенням X – XIV ст., розташованим біля озера Осокорового у південній частині острова Хортиця. До створення Каховського водосховища у сер. XX ст. поряд знаходився зручний брід через обидва рукави Дніпра [228, с. 373 – 374]. Припускається, що хортицьке та інші поселення у пониззі

Дніпра були населені бродниками – спільнотою, відомою з кількох європейських джерел XII – XIII ст. Згідно руських літописів, у 1147 р. бродники разом з половцями воювали за чернігівського князя Святослава Ольговича, у 1216 р. – за володимирського Ярослава Всеволодовича, у 1223 р. – на боці татар проти Русі та половців. Візантійський історик Микита Акомінат у 1190 р. називав їх «гілкою русинів», наголошуючи на войовничій вдачі цього народу. В листі папи Григорія до Грансонського єпископу від 1227 р. бродники названі сусідами половців. А в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія від 1254 р. вони згадані, як одні з войовничих східних сусідів Угорщини, що їх, так само, як і Русь, Болгарію та половців, татари примусили платити данину [229, с. 693].

Повертаючись до поселення на Хортиці, зазначимо, що автори розкопок виділяють два періоди його існування. У нижньому, домонгольському шарі пам'ятки, датованому X – XII ст., досліджені порівняно невеликі, площею від 12 до 50 м², прямокутні житла з глинобитними печами у кутку [230, с. 202 – 203]. Доволі схожі, подібні до руських житла площею до 20 м² розкопані на великому поселенні Кічкас правобережне, поряд зі знаменитим перевозом. Вони квадратні у плані, заглиблені у землю, мали глиняну долівку та стіни стовпової конструкції, обігрівалися або поставленими у кутку печами з глини та граніту, або розташованими в центрі вогнищами. Кічкаське поселення було дуже великим: його 57 будівель простягалися вздовж Дніпра чотирма рядами, на відстані 15 – 20 м. один від одного. Схожі, але менші поселення X – XIV ст. відомі у с. Дніпровське, у гирлі балки Яцевої, у Старій Огріні, Лоцманській Кам'янці, на о. Кам'януватому, а також по всьому Нижньому Дніпрі аж до його гирла. Населяли їх, як припуска-

ється, нащадки алано-болгар та слов'ян-уличів Хазарського каганату, вихідці з Русі та зубожілі, вимушені покинути кочування половці. Матеріальна культура цих людей мала багато спільного з руською, обряд поховання свідчить, що вони сповідували християнство. Харчувалися вони з рибальства, землеробства, скотарства та полювання, про що, зокрема, свідчать знахідки кісток вівці, кози, бика, коня, свині, тура, свійських та диких птахів, а також собаки й kota. Відсутність укріплень говорить про те, що бродники старалися підтримувати мирні та взаємовигідні стосунки із сусідами – кочовиками й Руссю. Парне розміщення поселень на обох берегах ріки наводить на думку, що вони розташовані на перевозах. Як вважав археолог А. В. Добровольський, перевозів на порогах було тоді три: Ігреньський, Сурський та Кічкаський. Тут бродники мали можливість отримати зиск, переправляючи каравани через Дніпро та збуваючи кочовикам продукти ремесла та землеробства. Разом із тим, вони могли надавати харчі та нічліг руським купцям і проводити порогами їхні судна, як це робили пізніші лоцмани [202, с. 178 – 198]. До речі, чи не походить назва бродників від слова «бід»?

...У 1218 р. на сході воловецьких земель з'явилися монгольські завойовники. Похід очолив старший син Чингісхана – Джучі. Коли, як писав перський автор XIII ст. Джувейні, «він побачив повітря й воду Кипчацького степу, то вирішив, що у всьому світі не може бути землі, приємнішої за цю, повітря кращого, води солодшої, лугів і пасовиськ розлогіших» [цит. по: 231, с. 32]. Вже 31 травня 1223 р. об'єднані русько-воловецькі війська були розбиті на річці Калка у Приазов'ї монгольськими силами під командуванням полководців Джебе та Субудая [231, с. 34 – 35]. Згодом, під час великого

походу на Захід 1236 – 1242 рр., половці були остаточно підкорені. Частина величезної монгольської імперії, куди увійшли українські степи, отримала назву Улус Джучі, тобто Джучіїв уділ. Арабські автори називали це утворення Дешт-і-Кипчак – Половецький Степ, а нам сьогодні воно більш відоме, як Золота Орда. Першим роком її існування вважають 1243-й, а в 1259-му вона стала цілком незалежною державою [231, с. 54, 139].

Одразу після монгольського погрому половці, рятуючись від завойовників, відкочували у сусідні держави. Та ординський хан Бату різними підльгами заохочував їх до повернення: «...після того стали вирушати до Бату царі й принці, князі й купці, й усі ображені та позбавлені вітчизни» – казав вірменський історик XIII ст. Кіракос Гандзакеці. В результаті підкорені половці склали величезну більшість у створеній монголо-татарами державі та згодом асимілювали своїх поневолювачів. Про це писав арабський географ XIV ст. Ал-Омарі: «В давнину ця держава була країною кипчаків, однак, коли нею заволоділи татари, то кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім вони (татари – ред.) змішалися й породичалися з ними (кипчаками – ред.), і земля взяла гору над природою та расою їх, і всі вони стали наче кипчаки, немов були одного роду, тому що монголи оселилися на землі кипчаків, вступили в шлюб з ними й залишилися жити в землі їхній» [цит. по: 231, с. 85 – 86]. Ось чому такі народи, як казахи, ногайці та кримські татари сьогодні розмовляють мовами кипчацької групи.

Осіла людність берегів Дніпра постраждала від монгольської навали не менше за кочовиків – багато поселень вздовж порогів було знищено, хоч деякі й залишилися. Серед них – кілька торгових селищ біля давніх перевозів у пониззі річки Самарь на півночі Надпорожжя. Про їх існування за часів

Золотої Орди свідчать поки що тільки знахідки монет – мідних пул та срібних дірхемів. На території пізнішого козацького містечка Самарь, що на правому боці однойменної ріки, знайдені монети 1340-х рр. – поч. XV ст. На Огрінському півострові, що з лівого боку Самарі, знайдені монети кін. XIII – кін. XIV ст. [232, с. 94 – 100].

У цей час продовжувало існувати й поселення на хортицькому озері Осокоровому. В його верхньому шарі, датованому XIII – XIV ст., як стверджують археологи, у 1970-і рр. ними були виявлені дуже великі «дружинні» приміщення площею до 180 м² (!). Тут були знайдені фрагменти чавунних казанів, залізні ножі, кінцівки стріл, підпружні пряжки, уламки глиняного посуду, переважно амфор, а також срібні монети ханів Золотої Орди – Джанібека (1344 – 1349) та Кільдібека (1361 – 1363). Розкопані також залишки металургійної майстерні, де знайдено багато шлаків, флюсів, шматків залізної руди, тиглів та шматків печини від розібраних горнів [229, с. 202 – 203]. Пізніше, на межі 1980 – 90-х рр., поряд із поселенням були відкриті залишки невеликого городища II пол. XIV – поч. XV ст., укріпленого земляними валами, ровами та дерев'яним палісадом. Тут, зокрема, були розкопані юртоподібні житла та знайдено багато уламків посуду, характерного для золотоординських міст і сіл: амфор, глечиків, тарілок, полив'яних піал, чавунних казанів [233, с. 250 – 260]. Перелічені знахідки породили сміливу гіпотезу: якщо «бродницьке» поселення на Хортиці існувало безперервно з X по поч. XV ст., то чи не були бродники предками козаків? Чи не є це поселення прообразом Січі, або навіть легендарною Хортицькою Січчю? [234, с. 136 – 138; 235, с. 213 – 214].

Наприкінці XIII – у I пол. XIV ст. Золота Орда переживає короткий період свого найвищого роз-

квіту. На відгалуженнях Великого шовкового шляху міста і села виростають як гриби після дощу, східні географи вихваляють багатства країни, а італійські картографи створюють надзвичайно докладні карти морських узбереж – портулани. Тюркомовне населення Орди – кипчаки-половці, так само, як і пізніші «татари», і турки, називали Дніпро Озі-су, Озі, Озу, Узу-су, Узі, Узу, Іоза, Юзен, Озю. Основою цих назв послужило тюркське слово «ріка», елемент же -су означає «вода». Венеційські та генуезькі купці, які у XIII – XV ст. мали свої колонії у пониззі Дніпра, називали ріку Елексе, Еліче, Ексі, Ерессе, Ерексе. Мовознавець Ф. О. Браун вважав, що ці гідроніми походять від назви міста Олештя (сучасні Олешки Херсонської області), а ця назва, у свою чергу, є переінакшене тюркське «Ак-су», тобто біла, чиста вода. Крім того, на портуланах зустрічаються назви Люксом, Люксоні, Луосен, Лозо. Вони, на думку дослідника, мають тюркський корінь уз чи оз (ріка), доповнений романським артиклем л' [236, с. 132].

...Вже у сер. XIV ст. Золота Орда починає занепадати. Погіршення клімату, неврожаї, жахлива епідемія чуми супроводжувалися внутрішніми чварами та розпадом держави. У 1360 – 1370-і рр. Нижнє Подніпров'я опинилося під владою могутнього узурпатора – беклярибека Мамає, з роду якого походять православні князі Глинські – одні з організаторів козацтва на поч. XVI ст. Переможець Мамає, законний хан Тохтамиш, розпочавши війну із середньоазійським еміром Тамарланом, накликав біду на свої землі: у 1395 – 1396 рр. останній перетворив на попіл міста Золотої Орди, завдавши їй нищівного удару. Послабленням сусідів негайно скористалося Велике Князівство Литовське, яке на той час вже володіло південно-руськими землями. У 1397 р. князь Вітовт Кейсту-

тович (1392 – 1430) домовився з Тохтамишем про передачу Литві земель між Дніпром та Дністром в обмін на допомогу повернути владу в Орді. З того часу на довгі століття правий берег Нижнього Дніпра став називатися «руським», а лівий – «татарським» [231, с. 160 – 161]. Землі над порогами увійшли до Київського князівства, перетвореного згодом на воєводство у складі Великого Князівства Литовського. На південь і схід від нього простягалися землі Кримського ханства, яке у сер. XV ст. відділилося від Орди, та вже 1478 р. потрапило у васальну залежність від Османської Імперії. Знелюднілі внаслідок розпаду Золотої Орди степи Північного Причорномор'я перетворилися на «Дике Поле», де незабаром з'явилася нова сила – запорозькі козаки.

"ПЕРША СІЧ": ЛЕГЕНДИ Й ФАКТИ

Тюркське слово «козак» мало багато значень: вільна, озброєна людина, страж, вигнанець [237, с. 215]. Для сучасних українців козацтво нерозривно пов'язане саме з Дніпровими порогами, завдяки яким і стало можливим існування цієї спільноти. «Пороги. Ім'я тих круч та урвищ, що стало на козаків переходити... Що далі від них є – за пороги, відтак і козаки запорізькими називаються». Так писав у 1620 р. польський історик Ян Іноцентій Петрицій [71, с. 345]. Однак, звичне нам словосполучення «запорозькі козаки» з'явилося далеко не одразу. Попервах головними козацькими «базами» були міста Черкаси й Канів, з якими й пов'язані перші згадки про козаків, датовані кінцем XV ст. У листі до кримського хана Менгли Герая від 19 грудня 1492 р. великий князь литовський Олександр Казимирович пише: «Також писав (ти – ред.) нам у своєму ярлику, що наші люди, канівці й черкаські, прийшовши Дніпром під Тягиню (нині с. Тягинка

Херсонської обл. – ред.) човен твій розбили, чоловіка одного і багато статків та грошей побрали... З приводу того послали до наших урядників українних, щоб речі ті відшукали між козаками...» [цит. по: 238, с. 80]. Набагато прибутковішим за збройний промысел було для цих людей рибальство й полювання, про що свідчить уставна грамота князя Олександра київському війту від 14 травня 1499 р., де між іншим зазначено: «Теж которьи козаки з верху Днепра и с иных сторон ходят водою на Низ, до Черкас и далее, а што там здобудут, с того со свего воеводе десятое мают давати...» [239, с. 194]. Зауважимо, що «Низом» тоді називалося все, що далі на південь від Черкас і Каніва. Тут, на Низу, багатому на рибу, птицю, бобрів та іншого звіра, з'явилися численні займища – угіддя, зайняті за правом першопоселення. У I пол. XVI ст. мешканці прикордонних міст вважали їх одвічно «своїми». Так, у 1539 р. «порог звечный мещанский на имя Звонец» став одною з багатьох причин суперечки мешканців Черкас зі свавільним старостою міста Яном Пеньком. В уставній грамоті від 23 серпня 1539 р. київський воевода Немирович, зокрема, постановив: «А порог на Днепре на имя Звонец, то есть речистый мещанский, и мают его мещане себе держати, а старосты не мают ся в него вступати» [240, с. 353 – 354].

XV – XVI століття – доба постійного розширення Османської імперії. У той час, як війська її кримських васалів здійснювали часті набіги на землі своїх північних сусідів, сама імперія планувала вдертися у Велике Князівство Литовське Дніпром. Про це, на думку польського дослідника З. Абрагамовича, свідчить, зокрема, цікавий документ з архіву султанського палацу Топкапи. Напис на примітивній карті-схемі, складеній таким собі морейцем Ільясом десь у 1495 – 1507 рр.,

сповіщає: «Справа, що її викладення цей жебрак (форма самоприниження – ред.) подає до порогу на землі під стопами мого султана, така, що коли мій султан поведе, то каміння у цій ріці (створене ж воно в часи Німруда (тобто у найдавніші часи – ред.), я, жебрак Ваш, розсуну так, щоб Ваші кораблі дійшли аж до королівської столиці й ні в кого навіть кров з носу не пішла б (тобто без особливої напруги – ред.)». Тут, як вважає З. Абрагамович, мова йде саме про підриг порогів на Дніпрі порохом зарядом, хоча більш вірогідно, що мається на увазі тільки їх безпечне подолання [46, с. 119 – 120; 241, с. 84].

Так чи інакше, але на щастя для Європи султан лишив пропозицію Ільяса поза увагою. Тим часом козацтво на Дніпрі поступово набирало сил. У 1533 р. на сеймі в Петракові староста черкаський Остафій Дашкевич запропонував проект захисту руських кордонів від татарських нападів, у якому передбачалося влаштування замку на одному з Дніпровських островів поблизу від кримських кочовищ. У цьому замку пропонувалося тримати стражу з двох тисяч козаків, які б заважали татарам переправлятися через Дніпро. До цих козаків пропонувалося додати ще кілька сотень людей, які б добували необхідні припаси й доправляли їх гарнізону на острови. Пропозиція Дашкевича сподобалася всім учасникам сейму, але так і не була тоді реалізована [242, с. 10]. Пізніше, біля 1550 р., вже згаданий на початку нашої книги дипломат Михалон Литвин повідомляв: «Корисний також Борисфен всім землям Величності Вашої для відсічі татарських наскоків. Бо на шляху тих, що плывуть нижче Черкас, в одинадцяти місцях встають порogi, що мають свої назви. Вони являють труднощі через круті підводні камені, що лежать уперек шляху. Їх можна подолати, тільки розвантажив-

ши судна, а через високі, круті, скелясті береги до них не можна пристати, а переправа можлива лиш у декількох місцях нижче Черкас... Якби у цих місцях стояли навіть невеликі морські загони, то вони могли б перегородити шлях величезним татарським полчищам» [18, с. 97 – 99].

З «Опису давньої та нової Польщі» Станіслава Сарницького (1585 р.) ми знаємо, що вже тоді козаки займалися лоцманським ремеслом: «Прог нашою мовою означає поріг. Оскільки там священний Борисфен, перед берегами якого стикаються води протічні і, ніби через поріг, з узвишся спадає з великим гуркотом. За той поріг-рубіж за допомогою вояків-козаків переходять, і далі вже безпечними себе вважають від Скіфів (тобто татар – ред.)» [71, С. 101]. Так само, як і Литвин, Сарницький висловлював думку про необхідність будівництва замків на порогах: «Кохане. Є місце, вище острова, званого Хортиця – пише він, – між катарактами або Порогами. Воно кількома милями вище, положенням чудове: в якому, якби якась жменька вояків розташувалась, зручно можна завжди перекрити шлях татарам, які в обидва боки Дніпра переправляються, як на Кучманському, так і Кременецькому бродях; скільки б разів не випробувались низовими козаками, які при зброї знаходяться, вони вільно переправляються зазвичай і турбують наші області. Це місце на відстані 40 миль від Києва. Це все за зауваженнями, славними мужами доданими, які для люстрації цього регіону від королівського маєстату обрані та визначені були» [71, с. 89 – 90]. Віднайти таємниче «Кохане» допомагає карта інженера Гійома де Боплана «Частина ріки Борисфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці...», створена ним у 1630-і рр. Тут, на правому березі Дніпра, між «Великою переправою татарською», тобто Кічкаською пере-

возом, та річкою Кічкаською бачимо «Помітну гору Кохання» [21; 243, с. 22]. Скеля Кохання («Любви») позначена на «Плане Запорожского узла сооруже-ний» 1928 р. якраз на тому місці, де зараз стоїть машинний зал Дніпрогес-1 [96].

Поряд з урочищем Кохане розташований один з найбільш важливих на думку авторів XVI ст. островів Дніпра – Хортиця. Сьогодні у свідомості багатьох людей по всьому світу він нерозривно пов'язаний з Січчю. Сотні тисяч людей отримали уявлення про «козацьку столицю», побувавши на туристичному комплексі, створеному тут зовсім нещодавно. Ще більше, мабуть, бачили знятий тут у 2008 р. фільм «Тарас Бульба», а дехто навіть читав однойменний літературний твір. «Козаки сошли с коней своих – писав Микола Гоголь у 1835 р., – взошли на паром и через три часа плаванія были уже у берегов острова Хортицы, где была тогда Сеча, так часто перемнявшая свое жилище» [244, с. 13]. Слова про три години плавання на поромі свідчать про те, що автор знаменитої повісті ніколи не бував на Хортиці – на відміну від молодого художника Тараса Шевченка, який працював над ілюстраціями до другої редакції «Тараса Бульби» 1842 року видання. Захоплений майстерністю гоголівського слова, 29-річний Шевченко в липні-серпні 1843 р. відвідав Хортицю. Проте, замість валів козацької твердині він побачив там городи колоністів-менонітів! «І на Січі мудрий німець картопельку садить» – із сумом написав про це поет у своєму вірші «І мертвим, і живим...» (1845 р.) [245, с. 352]. Тим не менше, надзвичайний талант М. В. Гоголя та величезний авторитет Т. Г. Шевченка, який згадував Хортицю в кількох своїх творах та листах, вже у XIX ст. перетворили острів на одну зі святинь України та міцно вкоренили у суспільстві архетип – «Січ на Хортиці». Яке ж підґрунтя має ця легенда?

Як відомо, творець «Тараса Бульби» опрацював чимало історичних робіт своїх сучасників та попередників. «Перша Січ» згадується вже академиком Г. Ф. Міллером у популярному збірнику «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие» (1760 р.): «Ниже оных порогов находится на Днепре остров длиною 12, а шириною на две версты, называемый Хортицы или Хортицкий остров... На сем острове имели запорожские козаки первую свою Сечь, откуда, кажется, произошла погрешность, всеми почти писателями принятая, будто бы Сечь запорожских козаков завсегда бывает на островах реки Днепра» [246, с. 390]. Ці свідчення Г. Ф. Міллер та інші науковці могли взяти з «Истории о козаках запорожских» Семена Мишецького. У 1740-і рр. той, зокрема, писав: «Против оных трех рек Хортиц, в реке Днепре, имеется великий остров, называемый Хортиц, на котором издревле была Запорожская Сечь» [56, с. 68]. Мишецький, у свою чергу, міг використовувати давні перекази, які почув від самих запорожців. Пам'ять про легендарну «Хортицьку Січ» збереглася у народній думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»:

«...Городы бусурменски пляндрували,
Огнем, мечем воевали.
Серебра-злата по достатках набирали,
До речки Хортеци прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавней Сечи поспешали,
У стародавней Сечи очертою седали,
Серебро и золото турецке на три части паювали...»
[247, с. 87].

Проте, як не прикро, але в жодному документі XV – XVII ст. ми не знайдемо згадки про Січ на Хортиці. Наскільки ж важливим був сам острів

для козаків, дізнаємося, зокрема, з поеми Мартина Пашковського «Історії турецькі та змагання козацькі з татарами», присвяченій подіям 1590 – 1591 рр. та виданій у 1615 р. По-перше, за словами Пашковського біля острова знаходився перевіз, де «дикі плем'я татар через Дніпро переправляється в плодючу Руську землю». Далі поет перелічує кілька урочищ, де знаходяться козацькі табори: «А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають – у Шабельниковій Вітці, або на Зборовського, або на Ружинського станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво (риби – ред.) встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться» [248, с. 46, 50]. Отже, як бачимо, наприкінці XVI ст. термін «Січ» взагалі ще не побутував. Зате відомо про замок, який існував на Хортиці. Про нього пише Бартош Папроцький, автор праці «Герби лицарства польського». З його розповіді про подорож на Запорожжя шляхтича Самійла Зборовського у 1579 р. ми дізнаємося, як вісімдесят козаків провели великий загін Зборовського через дванадцять порогів. При цьому «деякі шляхтичі, злякавшись тих страшних переправ, назад повернулися. Там недалеко є замок Хортиця, котрий був Вишневецький поставив; під ним не могли йти галери... Виїхавши з Хортиці замку, на котрому нічні мали, там спершу наздогнав (Зборовський – ред.) козаків і послів, які від них до нього послані були» [249, с. 157]. Пізніше замок згадує Станіслав Сарницький: «Острів (Хортиця – ред.) у руслі Борисфену, славного героя

Вишневецького військового господарство. Там бо осідок та опорний пункт свій міцний заклав» [71, с. 78]. Це підтверджує історик Йоахім Бельський. У виданій 1597 р. «Хроніці польській Мартина Бельського», названий так на честь батька, він писав: «Неподалік є й інший острів, котрий зветься Хортиця, на якому Вишневецький перед тим мешкав і татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися» [71, с. 326]. Нарешті, Шимон Старовольський у праці «Лицарство польське» 1628 р. прямо називає Хортицю островом Вишневецьким [71, с. 379].

Представник давнього литовсько-руського роду князь Дмитро Іванович Корибут-Вишневецький у 1550 р. отримав посаду старости черкаського й канівського. Влітку 1553 р. з якихось причин він прибув до турецького міста Озю (Очаків), де певний час переписувався з султаном Сулейманом Кануні (Пишним), а згодом навіть їздив у Стамбул. Навесні 1554 р. Вишневецький повертається на батьківщину, але вже не в якості старости черкаського й канівського, а на особливій посаді «стражника на Дніпрі». Імовірно, саме тоді й починається будівництво Хортицького замку. Він, як пізніше писав у листі до хана Давлет-Герая король Сигізмунд II Август, був призначений для протидії Москві та для попередження козацьких наскоків на Крим [250, с. 63 – 108]. Однак, подальші події показали протилежне. Навесні 1556 р. до Хортиці прибули московські служилі люди під началом дяка Матвія Ржевського – «ити Днепром под улусы (володіння – ред.) кримские и языков добывати, про царя (хана – ред.) проведати». Восени 1556 р., на Покрову, люди Вишневецького, вже разом з московитами та місцевими козаками, вирушили до кримських прикордонних фортець. Московський Мазуринський літопис повідомляє: «Тогда

и князь Дмитрий Вишневецкий прииде служити к государю (Івану Грозному – ред.). И повелением государевым шед, у Крымскова царя взял град Ислам-Кирмень, и люди побил, и пушки вывез к себе на Днепр в свой град» [цит. по: 250, с. 134]. Помста не забарилася: на початку 1557 р. «...царь Крымской Давлет-Кирей с сыном и со всеми людьми Крымскими приходил под его (Вишневецького – ред.) город на Хордецкой остров и приступал (тобто штурмував – ред.) двадцать четыре дни, и Божим милосердием и царя и государя великого князя именем (Івана IV Грозного – ред.) и счастием от царя (хана Давлет-Герая – ред.) отбился и побил у царя многих людей лутчих, и пошел царь от него (Вишневецького – ред.) с великим соромом» [цит. по: 250, с. 125]. Але вже, імовірно, влітку 1557 р., написав «ис Черкас да ис Канева к царю и великому князю (Івану Грозному – ред.) князь Дмитрей Ивановичь Вишневецкий, что он з Днепра с Хортицкого острова пошел, потому что корму не стало у него, и казаки от него розошлись, а царь Крымской пошел на его город да Турьского (султана – ред.) люди многие в судех да Волохи, и он за кормом не сел в городе, а пришед, засел Черкасы и Каневы» [цит. по: 251, с. 56]. Ці свідчення доповнює напис на карті «Точний опис Великого Князівства Литовського...» 1613 р. «Хортиця. Це – місце біля Бористену. Тут колись Дмитро Вишневецький, герой, уславлений старовинністю роду й ратними трудами, спорудив для себе базове укріплення, а (зовнішню – ред.) половину цього місця, захищеного самою природою, оточив стіною, щоб мати змогу довше стримувати наступ сил князя, інакше – хана Перекопу та всієї його орди (Так було – ред.), аж доки Вишневецький, позбувшись унаслідок тривалої облоги потрібних харчових запасів, мусив поїсти коней, а потім, спустившись

на човни, подолати пороги й вивести неушкодженими всіх своїх людей до Черкас» [64; 252, с. 88].

Дещо по іншому висвітлює ті події перемишлянський хорунжий Миколай Тарло. У своєму листі до пруського герцога Альбрехта від 31 серпня 1557 р. він пише: «Дмитро Вишневецький порожнім залишив укріплення це, Хортицею назване, яке вогор, що підійшов великими силами (бо Турки та Татари достатнє військо з гарматами туди надіслали), знайшовши (укріплення це – ред.) порожнім від захисників, зруйнованим та спаленим, покинув та залишив. Він справді гармати і все майно, яке там (на Хортиці – ред.) зібрав, частково у воді втопив, частково з собою увіз і інше укріплення, 10 милями ближче розташоване до замків Королівства та Князівства Литовського, укріплювати починає» [251, с. 59 – 60]. Тут мається на увазі острів Монастирський у межах сучасного міста Дніпро.

Наприкінці 1557 р. Д. І. Вишневецький остаточно перейшов на службу до Івана Грозного, їздив до Москви й отримав від царя у володіння місто Белєв. На початку 1558 р. князь із військом був направлений у похід на Крим, а після цього, навесні, як повідомляє Ніконовський літопис, «пришел на Хортинской остров, дал Бог, с всеми людьми здорово и тут дождался Диака Ржевского с суды и встретил Диака выше порогов и кошь з запасы оставил выше порогов на Манастырском острове» [цит. по: 251, с. 61]. Це викликало занепокоєння короля Сигізмунда II Августа: «князь великий Московский замок будовати хочеть на вочищы Манастырыщох межы замком нашым Черкасы и островом Хортицею» – писав він у листі від 6 травня 1559 р. [цит. по: 251, с. 62]. Тим часом Вишневецький за наказом царя пішов у похід під турецьке місто Азак (Азов) і на Тамань, а в лютому 1560 р. був направлений «на государство» до північно-

кавказької Черкесії [250, с. 151 – 157]. Не досягши там успіху, в 1561 р. князь повернувся до своєї фортеці на острові Монастирському, звідки через свого брата Михайла, тодішнього старосту Черкаського, зв'язався з королем, бажаючи повернутися служити своєму «прырожонному господару», й отримав на це монаршу згоду. З королівського послання до Михайла Вишневецького від 5 вересня 1561 р. з приводу видачі Дмитрові «кглеитового» (охоронного) листа дізнаємося, що князь «есть теперь на вочищы Манастырском от Черкас у тридцати милях» [251, с. 62].

Чи жевріло життя у замку Вишневецького після повернення князя на батьківщину, історикам достаменно невідомо. Довгий час не було з'ясовано й те – де ж саме «на Хортиці» знаходилося це укріплення. Розкрити таємницю допоміг щоденник дипломата Священної Римської Імперії Ерїха Лясо-ти, який за дорученням свого государя їздив на Запорожжя у 1594 р. для укладання антитурецького союзу з козаками. Між іншим, цей документ містить опис подорожі Дніпровими порогами – перший настільки докладний після твору Костянтина Багрянородного: «6-го червня. Ми вирушили до порогів і до півдня пройшли перші шість порогів. Коло першого, а саме, Кодака (Kodak), ми зійшли на правий берег, біля другого, названого Сурським (Surski) ми висіли на острів коло правого берега, де річка Сура впадає справа в Дніпро. Біля Лоханського (Lochanu), третього, ми також зійшли на правий берег, через четвертий, названий Стрільчим (Strzeley), ми переїхали, а коло п'ятого, який називається Дзвонецьким (Zwonce), ми висіли на правому березі під високою скелею Княгининою (Kniezinij), шостий поріг ми лишили праворуч, об'їхавши зліва і нижче на Княгининому Острові (Knieziny Ostrow) поснідали. Після їжі ми переїха-

ли через сьомий поріг Ненаситець (Nouosyri), біля якого зійшли на берег на татарську сторону зліва і згайнували багато часу, бо це дуже небезпечний і великий поріг. А тому, що через часті наскоки татар тут іноді буває дуже небезпечно, як-от тоді, коли приблизно три тижні тому назад татари напали на дванадцятьох хуторян-козаків, що хотіли відправитися у пониззя, і вбили їх, то ми послали на висоту свою сторожу повартувати. Варта побачила здалеку чотирьох татар і повідомила нас. У відповідь на це ми негайно послали слідом за ними двадцять чоловік із свого товариства, а решта трималась напоготові, побоюючись, що десь може бути засідка. Але татари, помітивши, що ми держимось міцно і добре пильнуємо, не захотіли нас чекати, а розбіглись і сховалися. Поблизу за цим порогом ми переночували на маленькому острові.

7-го червня ми поїхали через восьмий поріг Воронову Забору (Porog Woronowa Zabora). Там одне із наших суден, на якому сиділи Андрій Затурський (Jendrey Zatursky), Ян Ганнібал (Jan Hannibal) і якийсь Осцика (Oscyki), наїхали на камінь і перевернулись. Вони одначе врятувались на допоміжних човнах, які називаються підїздками (Podgizdeki), але всі свої речі втратили.

Nota. Якщо нараховувати тільки дванадцять порогів, то цей не вважається порогом, а тільки дуже небезпечним місцем. Біля дев'ятого порога, Вовнизького (Wewnich), ми зійшли на землю і знесли свої речі.

Через Будило (Budilo), який є десятим порогом, ми переїхали і за ним на татарському боці ліворуч висіли і поснідали. Тут тепер знаходиться найкраща загальна татарська переправа, яка простягається аж за Таволжаний (Tawal Zani), тому що Дніпро тут тече тільки одним руслом і не особливо

широкий. Ми знайшли тут багато татарських малих суденець, виготовлених із зв'язаного докупи хмизу, який вони обтягують свіжою шкірою. Біля цього порога на правому березі тоді лежали, сховавшись повсюди в кущах і чагарниках, близько чотирьох сотень козаків, а свої суденця чи човни (Czolnen) витягли на берег. Їх направлено сюди з табору загородити прохід татарам, якщо частина з них захоче переправитись на другий бік, як цього побоювались. Одинадцятий поріг, названий Таволжаним (Tawal Zani), ми залишили праворуч і обїхали зліва. Через Лишний (Lirzani), який є дванадцятим порогом, ми переїхали. Біля тринадцятого, а саме, Вільного (Wolny) ми висіли на татарському боці зліва, а в момент причалювання до берега наштовхнулись на камінь, але, на наше щастя, стукнулись спереду носом, який добре уцілів. Коло цього порога з правого боку впадає в Дніпро річечка Вільна (Wolna), і тут кінчаються пороги. А від першого порога до цього місця 7 миль. Звідси до Кічкаса (Kuczassow), 1,5 милі. Тут також є татарська переправа, а Дніпро в цьому місці дуже вузький, і береги його дуже високі та скелясті, особливо лівий.

Звідси до Хортиці (Chorticze), красивого, високого, великого і веселого острова в дві милі завдовжки, який розділяє Дніпро на дві рівні частини, 0,5 милі. Тут лишилися на ніч. На цьому острові козаки звичайно тримають узимку своїх коней. Цього ж дня надвечір чотириста козаків, котрі через татар стояли на варті коло Будила, як вище згадувалось, прийшли до нас, а потім поїхали зі мною в табір»

Наступного разу Лясота відвідав Хортицю на зворотньому шляху з Запорожжя: «4 липня... А нижче Малої Хортиці, також острова, тут же зовсім близько (там стояв замок, років тридцять

тому назад збудований Вишневецьким, а турками й татарами в свою чергу зруйнований) ми причадили до берега. Біля цього острова течуть до Дніпра з руської сторони три невеликі річки, всі називаються Хортицями, і звідси обидва острови отримали назву».

Отже, замок Вишневецького знаходився не на Великій Хортиці. Де ж знаходиться Мала? – Погляньмо на «Точний опис Великого Князівства Литовського...» 1613 р.: позначка укріплення розміщена на правому боці Дніпра, а не на якомусь острові посередині ріки, у тексті ж поряд з позначкою урочище Хортиця назване саме «місцем біля Бористену», тоді як острів (Велика) Хортиця (Chorguczki ostrow) розташований поряд [64]. За переказами, записаними свого часу Я. П. Новицьким від місцевих колоністів-менонітів, ще у XVIII ст. при гирлі річки Верхня Хортиця був острів Малохортицький, названий також урочищем Хортицький Степок, а пізніше – Schweinskopf («Свиняча голова» – ред.). Саме цей великий трикутний, обмежений Старим Дніпром та двома річищами Верхньої Хортиці простір Я. П. Новицький ототожнив з островом Мала Хортиця Еріха Лясоти [57, с. 179 – 181]. Протокою Вирва від нього відділений невеликий острівець Канцерівський, де за доби бронзи існувала фортеця, що про неї шановний читач вже дізнався з відповідного розділу нашої книги. В минулому, за низького рівня води у ріці, цей острівець час від часу з'єднувався з правим берегом Старого Дніпра, але повинню ніколи не затоплювався. Ось на ньому й розташовані ті земляні укріплення, що їх ще 1887 р. Д. І. Яворницький прийняв за залишки замку Д. І. Вишневецького [34, с. 70 – 71; 93, с. 109]. Щоправда, це припущення довго залишалося непідтвердженим.

Залишки замку XVI ст. на острові Канцерівському були нарешті знайдені тільки у результаті археологічних робіт 1990 р. Розкопки, а також підводні дослідження у навколишній акваторії Дніпра, проведені протягом наступних років, дозволили отримати уяву про зовнішній вигляд фортеці та військову культуру її захисників. Замок був зведений на місці городища доби бронзи, з використанням давніх земляних валів. На валах були споруджені заповнені піском дерев'яні кліті-городні та палісад. У залишках цих спалених укріплень було знайдено чимало залізних татарських стріл. Досліджено також рештки квадратної вежі, де знайдено, зокрема, рушницю, бойову сокиру та два кістяних гномони – стрижені для сонячного годинника. Основою вежі були потужні стовпи по кутах та горизонтальні з'єднувальні колоди, стіни між якими сплетені з хмизу та обмазані глиною. Стіни схожої конструкції мала кузня, де виявлене вогнище, а також залізні ножі, чекан, кам'яне ковадельце, заклепки, бронзова пластина від обладунку, кістяна застібка від налуща й срібний польський напівгрош короля Сигізмунда I, 1529 р. Житловими приміщеннями були заглиблені у землю, прямокутні або квадратні землянки та напівземлянки з каркасними стінами, обмазаними глиною на п'ядь. В середині – пічки-кам'янки, нари, на яких спали, сміття, яке вкривало всі кути та долівки приміщень на 40–50 см. Набір речей дуже простий: саморобні ливарні формочки, сокири, кулеливки, пробійники, молотки. Цікава знахідка біля 2,5 кг опаленого у пожежі дикого жита, що лежало на дерев'яній полиці.

Роботами 2007 р. було відкрито доволі нетипову напівземлянку. Поряд із нею знаходився смітник, а долівка житла відрізнялася незвичною чистотою. Як припускають дослідники, житло мало

односхилий дах, два вікна, двері у східній стіні та комин з димарем вищим від даху. Інтер'єр складався з ліжка, від якого простежені ямки, стола, казана для варіння їжі. За стілець могли правити барабан або складний стілець. Серед знахідок – ручка від жаровні, ключ, навісний замок, залізні пряжки та застібка від ремня, гудзик із срібною зовнішньою частиною, фрагменти срібного галуна, куля від пістоля, клямка від дверей та чимало цвяхів і костилів від каркаса будівлі. Все це дає підстави припускати, що перед нами – житло старшини, можливо, навіть самого князя Д. І. Вишневецького [164, с. 168 – 170; 253, с. 47 – 50].

Острівець Канцерівський, на якому розташоване щойно описане укріплення, став пов'язуватись з іменем Вишневецького задовго до початку досліджень пам'ятки. Ще на межі 1920 – 30-х рр. про це впевнено казали як туристичні путівники, так і місцеві екскурсоводи. Вже починаючи з 1940-х рр. у газетних публікаціях та краєзнавчій літературі ми все більше зустрічаємо назву «острів Байди», а з 1970-х рр. вона, ця назва, неподільно панує серед мешканців міста Запоріжжя [93, с. 110 – 111]. Байда – відомий персонаж давньої української думи, що загинув у Цареграді (Стамбулі), підвішений на гаку за наказом султана. Більшість дослідників стверджують, що за іменем Байди ховається саме Д. І. Вишневецький [254]. Дехто, звісно, може з цим посперечатися, але безперечно одне: і легендарна «перша Січ», і реальний замок, її «прототип», і постать князя займають гідне місце у нашій історичній пам'яті.

НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ

XVII століття – доба, коли Дніпрові пороги остаточно виринають з «передісторичного» напівморю, все частіше з'являючись на сторінках архівних

документів, щоденників, художніх та наукових праць. Європейські картографи також не могли не привернути своєї уваги до земель, які стали ареною козацьких повстань і кривавого протистояння християнського та мусульманського світів. Саме до цього часу належать більш-менш докладні карти й описи Надпорожжя. Не випадково, що московську «Книгу Большому Чертежу» – доповнення до втраченої великої мапи – було складено саме у Розрядному приказі – аналогові міністерства оборони. В цьому документі міститься перший відомий нам перелік Дніпрових порогів московського походження: «А ниже реки Самари мили на Днепре порог Кадак. Ниже Кадака миля порог Звонец. А ниже Звонца порог Сурской. А ниже Сурского 2 версты порог Лоханний. А ниже Лоханного 2 версты порог Стрельчей. А ниже Стрельчего 2 версты порог Княгинин. А ниже княгинина с версту порог Ненасытец. А ниже Ненасытца на 5 верстах наискось Вороного Забора. А ниже Вороного Забору порог Волнег. А ниже Волнега 3 версты порог Будило. А ниже Будила 3 версты порог Лычної. А ниже Лычного 3 версты порог Товалжаной. А ниже Товалжаного 2 версты порог Вольной. А ниже Вольного миля остров Хиртица. А ниже Хиртицы порог Белекова Забора». Незважаючи на те, що, як зазначено у книзі, «пороги писаны по скаске (по звіту – ред.) запороских черкас (козаків – ред.)», реєстр має помилки: Сурський та Лишний пороги поставлені не на своєму місці [20, с. 111 – 112].

Початок нової епохи у дослідженні Дніпра пов'язують з діяльністю видатного французького інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана. Гугенот за віросповіданням, він через релігійні утиски вимушений був тимчасово покинути батьківщину в 1630 р. та шукати щастя у далекій Речі Посполитій, де прожив до 1647 р. Тут, голо-

вним чином на теренах сучасної України, він служив у артилерії, брав участь у війнах проти шведів, московитів, турків, татар та козаків, будував нові фортеці. Та головним його здобутком нині вважається книга «Опис України», що вперше побачила світ у 1651 р., а також чимало карт, що на їх публікацію у 1645 р. Боплан отримав королівський привілей. У 1639 р. він почав працювати над своєю знаменитою «Генеральною картою України», особливо багато уваги приділяючи Нижньому Дніпру – театру майбутньої великої війни з мусульманами, що планувалася королем. У 1650 р. вийшла друком велика Бопланова «Спеціальна карта України» з восьми аркушів, а в 1662-му – карта Дніпра з трьох частин [255, с. 16 – 30]. Менш відома його карта «Частина ріки Борисфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці разом з тринадцятьма скелястими перешкодами, названими в народі Порогами (по-латинські – *Limina*)», виконана у Гданську 1652 р. Згідно цього документу Надпорожжя перебувало тоді у складі Київського воєводства Речі Посполитої й було оточене Дикими Полями. Крім порогів та невеликих допливів на карті позначені, зокрема, острови Монастирський, Кінський (пізніше званий Становим), Кашо Варниця (нижче Вільного порогу, відповідає або Маркусовому, або Великому Дубовому); острови Сурський, Кізелевий, Дубовий і Таволжаний зображені, але не підписані. Північніше о. Таволжаного та нижче Кічкаського мису показані «Великі переправи татарські», а поряд із Кічкаською переправою – «Кохання гора помітна». Нарешті у куті карти є врізка: «План фортеці Кодак біля першої перешкоди або порога Борисфена, побудованої непереможним королем Польщі Владиславом IV. 1635» [256, с. 118].

Доволі маленька, більше схожа на редут фортечка, зведена за проектом Гійома де Боплана, не

була призначена протистояти татарським наскокам чи припиняти потік втікачів на Запорожжя. Головна її задача – перекриття постачання Січі припасами й контроль за діями козаків, «щоб знищити вогнище конфліктів, ...на ріці Борисфен, руслом якого звикли пропливати козацькі кораблі на шкоду туркам», – як про це йдеться в інструкції для коменданта Кодака – Жана Маріона. На жаль для нього, вже влітку того ж, 1635 р., нова твердиня піддалася несподіваному зухвалому нападу козаків під проводом Івана Сулими. Гарнізон було знищено, коменданта покарано, робітників розігнано, укріплення зруйновано у декількох місцях. Після придушення повстання уряд Речі Посполитої у 1636 р. видає універсал (постанову): «...всім українським містам і містечкам.., аби з кожного міста для збудування й завершення згаданого замку дали й прислали стільки потрібних робітників із заступами й мотиками, скільки ясновельможний великий гетьман коронний накаже й визначить з кожного міста або містечка» [257, с. 223].

Роботи, що ними керували Фрідріх Гетконт, Ілля Арцищевський та Ян Пляйнер, тривали у 1638 – 1639 рр. Нова, збудована за найсучаснішими на той час зразками, дерево-земляна фортеця бастионного типу була набагато міцніша за попередню. Споруда була велична, неприступна й справляла незрівнянне враження на сучасників своїм розміром і грізним виглядом. У плані вона являла собою чотирикутник, у кожному куті якого був влаштований могутній бастион, зорієнтований по сторонах світу. Загальна площа споруди сягала 21 га, довжина укріплень – 1600 м, площа внутрішнього двору – 4,4 га, висота валу – 12,8 м, його ширина – до 40,5 м. На верху вал був підсилений густим дубовим гостроколом. З трьох боків фортеця була оточена глибоким ровом з вбитими у нього

загостреними палями, а з четвертої торкалася неприступного Дніпрового урвища. З того боку, де знаходилася підсилена двома дерев'яними вежами та підйомним мостом Криловська брама – єдина у фортеці – рів був найширший. До брами підходив міст довжиною 55 м. Сувору картину доповнював гуркіт недалекого порогу [258, с. 7 – 8].

Ось як описує фортецю й навколишні пороги польський поет Самуель Шимановський у своїй поемі «Марс Савроматський» (1642 р.):

«Ось таки по-друге Кодак споряджоний,
Безпечніший, з усіх боків досить оборони.
На тому ж місці сидить на горі високій
Над Дніпром, якого течія швидка й глибока
Спадає під самий замок з дуже великим шумом,
Об Поріг розбиваючись, з кам'янистими нагроможден-
нями.
Віднині нездоланими валами оточений
І густо потужними гарматами усторчений.
Де мешкає губернатор з людьми муштрованими –
Чужоземцями. Так має бути на майбутні часи.
Не лише козакові усунути його сваволю,
А вірно б і султанові турецькому на шкоду.
Від цього починаються пороги природні
Кам'яні, величезні, як найбільші гори.
Перший під замком – Кодаком з давніх часів слине.
По ньому Сурський, через який течія Дніпрова плине.
Третій знову Лоханний, четвертий – Таволжанний.
На тому родиться таволга, звідти й тазваний.
П'ятий – Княгинин. Шостий – Ненаситець звать.
На тому Козак не один вже наклав головою,
Звідти його Ненаситцем козаки й назвали,
Що їх сила потонуло, коли переправляли.
Сьомий – Звонець, а восьмий – Вовнигів названий,
Від самих осавулів так є прозиваний.
Далі ж Воронові Забори. Десятий – Будило.

І Линець. Так назвати старим отаманам
Трапилося. Дванадцятий – Лишний
І Вільний же Останній.
Тим імена дав козак свавільний.
Через ті всі Дніпро спадає, де шум нечуваний,
Коли швидко розбивається вода об каміння
Хвилями глибокими, поміж скелями змагаючись,
Добувається до моря течіями...»

[71, с. 460 – 461].

Наскільки помпезними були навколишні природні декорації та зовнішній вигляд фортеці, настільки ж і жалюгідним було її внутрішнє начиння. Ось слова польського історика XIX ст. Маріана Дуб'єцького: «Певна кількість малих, вкопаних у ґрунт землянок, де пухирі служили замість скла і вікон, та дерев'яний будинок з ґонтовим дахом, зроблений з балок, сплавлених із лісів самарських, призначений на мешкання коменданта. Тут же склади, порохівня і в'язниця. Все це утворювало будови фортеці» [258, с. 9]. Багато дізнаємося з щоденника шляхтича Богуслава Машкевича, який супроводжував князя Ярему Вишневецького під час його подорожі у Дикі Поля у вересні-листопаді 1647 р.:

«...Вал був таким високим, що ледве можна було бачити верх замкового будинку. У пана капітана була та повинність, щоб кожного року на лікоть підсипав навколо замку. Під валом є глибокий рів, а в самому замку повно було маленьких халупок-мазанок (в деякі доводилося рачки лізти). В цих мазанках жили різні ремісники. Біля валу постійно працювали полонені татари... У слободі під замком було 60 будинків, у котрих мешкали прийшли люди. Землю тут не обробляли через ординську небезпеку, а якщо хто й обробляв, то небагато й обережно... Над самим Дніпром був

базар, де продавали ремені й інші дрібниці. За півмилі від Кодака стояла висока вежа, з котрої було видно на вісім миль довкола; на цій вежі стояла постійна сторожа з сотні піших стрільців і десяти чоловік кінноти. Якщо сторожа на вежі помічала вдалині яке-небудь невідоме військо, якого не могла одразу розпізнати, то негайно відряджала одного чи двох вершників упіймати язика.

...У вівторок, у супроводі трьох тисяч кінноти, він (князь Ярема Вишневецький – ред.) виступив у степ до Молочних Вод з метою роздивитися пороги, яких усіх дванадцять: 1. Койдацький, над яким стоїть фортеця Кодак. 2. Сурський. 3. Лоханський. 4. Воронова Забора. 5. Княжий. 6. Стрільчий. 7. Ненаситець. 8. Будило. 9. Звонець. 10. Таволжанний. 11. Кічкаський. 12. Вільний» [76, с. 412 – 413]. Як бачимо, автор перелічив пороги по пам'яті й припустився помилок. «Всі вони – пише далі Машкевич – лежать упоперек Дніпра на кшталт дверного порогу, від чого й отримали свою назву, чи, скоріш, на кшталт греблі; однак, ходити по них неможливо, хоч скелі й гарно видно з води, бо через швидку течію хвилі, вдаряючись об них, заливають пороги. Деякі пороги тягнуться у вигляді одного пасма скель, інші у декілька рядів на близькій відстані один від одного; тому то козаки, вирушаючи у човнах на море, задовго перед порогами висідали на берег, сухим шляхом перетягали судна, минаючи скелі, по тому спускали їх на воду та пливли до наступного порогу, де знов примушені були витягати їх на суходіл – й так біля всіх дванадцяти порогів. Те саме відбувалося й на зворотньому шляху. Найнебезпечніший між порогами Ненаситець, який складається з сімох рядів скель на близькій відстані один від одного; тому, хоч більшість козаків і перетягали свої човни сухим шляхом, тим не менше, під час руху як униз, так і уверх, тут

завжди гинуло кілька людей; звідси він й отримав назву Ненаситця. За браком часу не буду зупинятися на походженні назв решти порогів.

На відстані кількох миль далі останнього порогу, тобто Вільного, є острів посередині Дніпра в одну милю довжини, порослий густим дубовим лісом; тут завжди знаходився козацький гарнізон для попередження татарських наскоків; острів цей зветься Хортицею. Вище Хортиці знаходиться урочище, зване Кічкасово, проти якого князь наказав скласти високий курган з каміння на вічну пам'ять нащадкам, бо до нього жоден пан з нашого народу не заходив так далеко у степ у цьому напрямку» [76, с. 413 – 414].

Щодо останнього твердження – і пан Машкевич, і князь лукавили. Та чи була багатотисячна військова «екскурсія» у Дикі Поля простою магнатською примхою? – Скоріш за все, енергійний князь не лише милувався грізною красою порогів Дніпра, а й приглядав собі нову маєтність. Адже будівництвом Кодака підготовлювався великий хрестовий похід на Південь, для того, щоб розсунути кордони Речі Посполитої «від моря до моря» та повернути землі, втрачені колись Великим Князівством Литовським. При чому запорозьке козацтво в Україні мало цілком поступитися шляхті, наймогутнішим представником якої тоді був князь Ярема Вишневецький. І герб свій у Кічкасі він залишив саме на знак володіння, про що розповідає один давній документ з варшавського архіву, підписаний польським королем Владиславом Четвертим. Докладно перелічивши заслуги князя та його предків перед Батьківщиною, монарх переходить до суті:

«Аби тоді в тій ревності своїй не переставав перебувати (бо Речі Посполитій дуже необхідно, щоб усі урочища та переправи, через які поганство наші держави звикло турбувати, були залюднені), замис-

лили ми Хортицю, острів на Дніпрі, що у воєводстві Київському пусто лежить, з обома берегами Дніпра, від останнього порогу почавши, з річками, що плинуть під нього, також річками Томаківкою та іншими, що впадають у Дніпро аж до Тавані, і з тими полями, котрі прилеглі до тих річок та урочищ, і тими, що в них містяться, луками, пашами, лісами, борами, галями, деревами бортними, озерами і також усіма, котрі могли б вимислитися пожитками, за винятком, однак, селітри і товарів лісних, у лісах і пущах тамтешніх (якби якісь відповідні до тих-то товарів знайшли, то їх без особливого дозволу нашого розробляти не можуть) дати і приєднати леним вічним правом означеному вельможному Яремі князю...» [259, с. 467 – 472].

Королівське надання було датоване лютим 1648 р. Однак, Яреминим надіям не суджено було втілитися у життя. Навесні 1648 козацький сотник-втікач Богдан Хмельницький, що знаходився тоді на Запорозжжі, вирушив у Крим і, замість того, щоб воювати з ханом, попросив у нього допомоги проти Речі Посполитої. Отримавши бажане, новообраний гетьман розпочав війну, яка круто змінила хід історії всієї Східної Європи та перекреслила майбутнє Старого Кодаку, як великого міста [242, с. 176 – 181]. У 1650 р. частина його мешканців переселилася у Новий Кодак, заснований у 20 км вище по Дніпру, на тому ж, правому березі. Старий же використовувався, як тилова база гетьмана: тут розмістили козацький гарнізон, в'язницю та склади, діяв перевіз та пристань. У 1656 р. поселення, яке мало статус містечка, перейшло у володіння Запорозької Січі. Тоді тут жили поляки та українці-лоцмани, що проводили судна через пороги, діяв домініканський костюл та похідна православна церква в ім'я Архістратига Михайла. У 1664 р. замок спорожнів, його охоро-

няли всього 20 козаків. У 1672 р. фортеця вистояла під час турецько-татарської навали, але прилегле містечко було зруйноване, церкву й костюл спалено. У 1677 р. над всім Надпорожжям нависла турецька загроза, коли під час так званих «Чигиринських походів» османи мали намір захопити не тільки Кодак, а й острів Хортицю та урочище Кічкас. У 1709 р., після повстання гетьмана Івана Мазепи, московське каральне військо спалило Кодак «чтобы впредь не быть пристанищем для воров». У 1711 р., за умовами Прутського трактату фортецю частково знищили. Згодом вона була відновлена козаками, але у 1720-х рр. кримський хан, тодішній протектор Запорозжжя, передав права на Кодак Речі Посполитій, попередньо зруйнувавши укріплення. Відомо, що у 1733 р. тут стояла татарська залага, вибита запорожцями після повернення їх у московське підданство. З сер XVIII ст. і до нашого часу Старий Кодак має статус села [242, с. 410; 257, с. 226 – 227].

ХТО ПОТОПИВ ФЛОТИЛІЮ?

XVIII століття пройшло під знаком неухильного занепаду кількох східноєвропейських держав під наступом Московії, яка рвалася до Чорного моря. І Дніпро став одною з дійових осіб цієї кривавої драми: якщо колись його пороги оберігали християн від навали турецького флоту, то тепер вони перетворилися на вірного союзника мусульман.

...У 1667 р. закінчилася війна Москви та Речі Посполитої за Україну. За умовами Андрусівського перемир'я Запорозжжя опинялося під владою двох держав одночасно, проте, «Вічний мир», укладений у 1686 р., закріпив ці землі за Московією [260, с. 15; 261, с. 79]. Та ж, не гаючи часу, взялася за Крим: навесні-влітку 1687 р. майже стотисячне московсько-козацьке військо вирушило на південь, про-

йшло лівим берегом Дніпра вздовж порогів, заглибилося у степ, але примушене було повернути, не досягнувши нічого [262, с. 21 – 25]. Влітку 1688 р. царський уряд починає будівництво Новобородицької фортеці на правому березі р. Самарь, недалеко від гирла. Створена і як опорний пункт для подальших походів на Крим, і як база для контролю за Запорожжям, вона викликала величезне невдоволення козаків [262, с. 48 – 50]. Навесні 1689 р. понад стотисячне московсько-козацьке військо знов удерлося у Кримський Степ і цього разу дійшло майже до Перекопу [262, с. 61 – 62]. У травні-липні 1695 р., в результаті наступного походу, була здобута турецька фортеця Кизи-Кермен на Дніпрі (нині – м. Берислав Херсонської обл.) [262, с. 167 – 168].

Готуючись до чергових походів, гетьман України Іван Мазепа наказав описати Дніпро у межах Запорожжя аж до гирла ріки. На виконання цього наказу у Військову генеральну канцелярію гетьманської столиці Батурина від полтавського полковника Павла Герцика 24 листопада 1697 р. надійшов «Реєстр річок і прикмет, які лишаються з обох боків ріки Дніпра, починаючи від міста Переволочної». У цьому документі перелічені 13 порогів: Кодак, Волошинова Забора, Сурський, Лоханій, Стрільчий, Звонець, Княгинин, Ненаситець, Вовнігн, Будило, Таволжаний, Личний, Вільний. З островів Надпорожжя згадані Монастирський, Гринев, Становий, Кодачок, Сурський, Княгинин, Козлів, Піскуватий, Дубович, Таволжаний; з допливів Дніпра – Самарь, Ворона, дві Осокорівки, Таволжана, дві Вільних, Кічкаська, Московка, Сура, Вовніжки, Будилки [31, с. 564 – 565].

Ще раніше, 27 квітня 1697 р., від кодацького полковника Федіра Кармазіна гетьман отримав довідку про хід повені на Дніпрі: «Вода ныне в по-

рогах великая обретається, и будет она пребывать, хотя помалу, до святого иерарха Христова, Николая (22 травня за новим стилем – ред.), а после праздника святого Николая через неделю начнет спадати скорее, нежели пребывала, и ныне, сими часами, по преполовении Господнем, час и пора самая переправляться» [цит. по: 262, с. 188]. Переправа, однак, забарилася. Про неї ми дізнаємося з донесення Івана Мазепа царю Петру Олексійовичу від 9 серпня 1697 року: «...переправилися есмь через реку Днепр июля 6 дня, но яко в той через реку Днепр переправе войск, при нас обретающихся, не малое познали есмь замедление, и так наипаче с тех мер не малая нашему походу учинилась мешкота, потому что суднам водяным на Днепровых порогах неудобная была переправа, на каких порогах как столника и воеводы, так моего гетманского regimentу (полку – ред.) судна водяные зело с великими многоработными трудностями и тяжконосными ратных людей бедствиями, переправляясь 6 недель с лишком, замешкали, понесши как в суднах, так и в хлебных запасах и в оружию немалый убыток, а при том и люди некоторые из войска кончиною смертною отнялись, ибо где о каменные пороги судно разбилось, там и все хлебные и ружейные запасы приходили в утопление и люди попадали не в безопаство...» [61, с. 690]. Влітку наступного, 1698 р. на порогах «пропали» відправлені суднами п'ятимісячні запаси для війська, що стало причиною провалу походу на Очаків [262, с. 208]. Розлючений цар зажадав негайно покінчити з перепорою на Дніпровському шляху. За наказом Петра у 1703 р. Англійський шлюзовий майстер Джон Перрі оглянув пороги й склав попередній проект будівництва близько п'ятдесяти кам'яних шлюзів. Звісно, втілити цей задум за тих умов було абсолютно нереально [263,

с 24 – 25]. Тож, пороги Дніпра й надалі залишилися одним з визначних природних факторів, які впливали на перебіг кількох наступних російсько-турецьких воєн.

Тим часом зв'язаний деспотизм Петра викликав збройний опір. Наприкінці 1707 р. на Запорозжжі з'явився бунтівний отаман донських козаків Кіндрат Булавін. Не отримавши рішучої підтримки на Січі, він спочатку перейшов у Кодак, а згодом заснував укріплений табір на р. Вороній нижче Дзвонецького порога, звідки розсилав листи із закликами до повстання [262, с. 278]. І якщо Булавін зміг схилити на свій бік лише кількості запорожців, то на заклик Івана Мазепи у березні 1709-го стало все військо. Втім, як відомо, повстання зазнало поразки. Каральний загін полковника Петра Яковлева знищив Келеберду, Переволочну, Новий та Старий Кодаки, а 14 травня 1709 р. – Чортомлицьку Січ [262, с. 306, 327]. Шукаючи підтримки, козаки звернулися до кримського хана, й за умовами підписаної 11 липня 1711 р. Прутської угоди між Московією та Туреччиною опинилися під протекторатом Кримського ханства [264, с. 171]. Чи були створені в той час турецькі або кримські описи Дніпра й плани його порогів? – Скоріш за все – так, але ми про них, на жаль, ще не знаємо. Писані османською або татарською мовою, ці документи можуть зберігатися в турецьких архівах. І якщо в Туреччині тема порогів Дніпра не актуальна, то багатьом українським історикам не вистачає знання мови. Отже, пошук та вивчення надзвичайно цікавих османських джерел, які можуть неабияк розширити наші уявлення про власну історію – задача майбутнього.

Повернення запорожців під російську протекцію у 1734 р. пов'язане із підготовкою до чергової війни з Туреччиною, в результаті якої дехто в Пе-

тербурзі сподівалися не багато, не мало – відібрати в Османів Константинополь. Однак, як то кажуть, не так сталося, як гадалося... Перший стрімкий, початий ще до офіційного оголошення війни, погано підготовлений похід на Крим у жовтні 1735 р. зазнав невдачі. Та 17 червня наступного року московити вже грабували й палили Бахчисарай. Того ж року були завойовані турецькі фортеці Азак (Азов) та Кил-Бурун (Кінбурн) [265, с. 401 – 409]. Необхідно було забезпечити себе від контрударів мусульман, тому на шляху армії у 1736 – 1739 рр. спорудили багато земляних укріплень – ретраншаментів. Кілька їх з'явилися і вздовж Дніпра біля порогів: у гирлі Самарі (Усть-Самара), на річках Татарці, Вороній, Вільнянці, Великій (Мокрій) Московці, Сухій (Верхній) Хортиці, на островах Кам'януватому та Малишевці, біля старої Кодацької фортеці, Ненаситецького та Вільного порогів. На острові Мала Хортиця постала Запорозька верф, а на Великій Хортиці – головний ретраншамент, що про нього ми розкажемо пізніше [56, с. 60 – 68]. Передбачалися й зіткнення з турецьким флотом, але свого в Росії на Чорному морі ще не було. Тож, 19 червня 1736 р. Сенат (уряд) велить головнокомандувачу генерал-фельдмаршалу Фон Мініху надати відомість «к будущей тогдашней компании для содержания на Черном море крымских конкетов (завоювань – ред.), сколько каких судов, как на Днепре, так и на Дону потребно и в которых местах по сколько, и какой глубины». У відповідь той повідомляє, що «...во обоих местах потребно построить по 500 судов таких, на которых бы можно было от 40 до 50 человек военных людей посадить и по 2 полковых пушки иметь, и как на гребле, так и парусом действовать... Сверх же того, как глубока на порогах вода имеется по Днепру, и какими запорожские казаки через оные проходят, о том по

прибытии к тамошним местам доносить будет...» [16, с. 608].

Отже, пороги згадані у документі лише мимохідь, проте подальші події створюють враження, наче вони стали ледь не справжнім сюрпризом для московського війська. Це підтверджують і тогочасні карти, такі, як латиномовна «Театр війни з турками й татарами 1737 року» з «Зібрання ландкарт...», надрукованого Російською Академією Наук у Санкт-Петербурзі. Напрямо течії Дніпра на цьому витворі не відповідає дійсності, гирло лівої його притоки Вільнянки (Wolnenka) показане значно нижче останнього порогу, важливий у стратегічному плані острів Хортиця не позначений взагалі. Реєстр порогів тут вельми цікавий: Kudak, Sursky, Luchan, Swonetz, Wolnoi, Nenasitetz, Sinaluka, Sowolscheni, Buditka, Lisnai, Wolnoi, Sternik та Zabora. Отже, Wolnoi зустрічається у цьому переліку двічі: перший раз – як Вовнизький, другий – як Вільний поріг. Однак, у першому випадку він не на своєму місці, так само, як і Sowolscheni. Помилково названі порогами Дніпрові урочища Sinaluka та Sternik. Згадана Zabora, розташована нижче о. Хортиця, у той час, як великі забори Стрільча, Тягинська та Воронова, що вважалися тоді порогами, не показані [266]. Зрозуміло, що карта «Театр війни...» оглядова й не призначена для користування під час військового походу. Та все ж таки вона залишає враження, що багаж, з яким полководці Російської імперії підійшли до початку війни – це великий крок назад у порівнянні з доробком картографів минулого, наприклад того ж Гійома де Боплана.

Мало знайомі, належним чином не закартографовані Дніпрові пороги стояли на шляху флотилії, якої на момент початку воєнних дій фактично ще не існувало. Тільки 4 січня 1737 р. Сенат велить будувати на Дніпрі 3 прами, 4 галери та 500 ду-

бель-шлюпок, наказуючи завершити цю титанічну роботу... до березня місяця! [16, с. 611]. Звісно, ці нереальні строки були зірвані й на адресу контр-адмірала В. О. Дмитрієва-Мамонова зі столиці посилалися грізні накази з вимогою негайно добудувати судна під страхом штрафу та тортур [16, с. 613]. Перші судна вирушили з Брянську тільки наприкінці квітня. «Но к немалому нашему неудовольству служит, – писала імператриця Анна Іоанівна в указі від 2 червня – что хотя по вашим рапортам от Брянска первые суда водою пошли 22 апреля, однакож еще до Переволочны по 20 мая не прибыли и не можно понять, от чего такое замедление в пути происходит...» [16, с. 619]. Нарешті, 4 серпня, за низького горизонту води, флотилія почала проходити пороги [16, с. 626]. До 12 серпня, як повідомляв імператриці контр-адмірал, судна пройшли тільки перший поріг: «...и хотя прибывшия в команде моей суда почти все через первый порог и препровождены, кроме прама, токмо между порогов еще и на порогах же состоят в великом затруднении и ни одно еще за все пороги не переправлено, а с крайним старанием исполняется, и как скоро переправлены будут известное число и перечинены, то пойду немедленно, и для лучшего отправления оных буду ниже всех порогов на острову, именуемом Мальшевским...» [16, с. 627].

«Перечинивать», між тим, було що. 27 серпня Дмитрієв-Мамонов шле до Петербургу «Всеподданейший дефект» про те, «в каком состоянии 4 дубельшлюпки, 1 кончебас через все пороги к Мальшевскому острову препровожденные явились»:

«У каждой борты все от палубы отошли и книсы и банки выпали, воду насилу могут выливать и тогда сдраивали канатами и вновь борты с банками и книсами, сделал новые боуты, скрепля-

ли, чтоб было все в своем месте, и вытаскивали на берег. Потом по осмотру явилось, у каждой же, что форштевен к воде по несколько фут исколот, ахтерштевен к воде ж истрескался, у боков доски ободраны, а некоторые изломаны и по полукилю в толщине по камению истерло и взамшило. И из онаго поврежденное вырублено и вновь вделками исправлено и выконопачено, а кили очищены, и так в поход пошли. И на кили следовало б за крайнюю нужду наделывать наделки, только ни время, ни лесу тут нет» [16, с. 630].

І без пояснення спеціальних термінів зрозуміло, наскільки тяжкими були наслідки проходження суднами порогів. Аби хоч якось їх полегшити, восени того ж, 1737 р., були здійснені перші в історії спроби їх розчищення. «И один, называемый Кайдацкий прочищен, на котором зело великого каменья и сверх воды видного на два и на три фута, окроме малых больше 50 сожжено и с нынешнею водою сравнено» [16, с. 646]. Ці роботи, однак, принесли мало користі. 9 червня наступного, 1738 року, контр-адмірал Яків Барш «...следовал порогами с великою трудностию и многократными ударами о камни. Однако того ж числа к Ненасыцким порогам прибыли и через оные (пороги – ред.) суды: галеры, прамы, бригантины и протчего звания, спустили все благополучно, хотя и с великим страхом и трудом, кроме того, как одно ластовое судно стало в Ненасыцком пороге на мель и тут пропало, понеже уже которое судно в Ненасыцком пороге на мель станет, тому опасения получить не можно» [267]. Пізніше, у 1770-і рр., підполковник Томілов писав про Ненаситець: «При сем пороге в прежде бывшую в 736 году с турками войну, военныя суда, берегом изводя их на гору, и по зделанному мосту на слизах воротами перетаскивали, следы которых ныне видны, а особливо тем,

что столбы, придерживающие ворота, многие еще целы, а по дороге деревья: яблони, груши и вишни, как посажены выросли; но жители уверяют, что выросли от того, как работные люди, евши фрукты, бросали семена, кои, под мостом бывши, в защите от солнца через два года стали между досок прорастать, а по снятии мосту окоренившись и выросли. Для охранения помянутой при судах работы от набегов татар, зделан на правом берегу реки, во всю длину того судового волоку изрядной ретраншамент, коим и обнят весь порог, которой нетрудно обвести каналом, произведя работу в длину на 450 сажен выломкою местами из горы в правом берегу камня, равно и Кайдацкой углубить можно» [268, с. 174].

...Незабаром до труднощів сплаву додалася біда, страшніша й підступніша за ворожі кулі та ненаситне каміння порогів. «20-го числа (травня 1738 р. – ред.) – повідомляє у своєму «Юрналі» Яків Барш – в бытность нашу в Малышевце было великое трясение земли, что и великой страх всем живущим придал. Получено известие, что внис по Днепру оказалась немалая опасная болезнь». Це була чума, занесена у захоплений росіянами Очаків із Валахії. Поспішаючи «бес потеряния времени, не мешкав ни дни, ни часа, ни минуты, под опасением не токмо суда, но и смертной казни», Барш вже 12 червня міг на власні очі бачити наслідки епідемії. Командир загону, розташованого у районі Січі (нині с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. – ред.), – капітан Протопопов повідомляв, що «у него было в команде 530 человек, а осталось 35, а другия все померли». На питання, чим хворий сам Протопопов, той збрехав, що лихоманкою. Попивши з ним чай та горілку, Барш вирушив далі. «А уже по известиям, на другой день по отбытии моем, оной умер,

имея у себя два дни опасную болезнь, но не сказав мне. Меня же Бог спас» – підсумовує Барш. У Кізікермені «был подполковник и салдат 650 человек, а остался один кондуктор, 6 человек салдат да девка после подполковника, а прочие все опасною болезнию померли». Прибувши 17 червня в Очаків, Барш дізнався, що тут від хвороби загинуло вже 15000 «сухопутных и морских служителей». Наступні його слова яскраво передають атмосферу запустіння й розгулу смерті: «Я же, во уповании Божеской милости, полагаясь на его вышнего волю, стал припасы и материалы и мундир на берегу рассматривать, которое было брошено безо всякого призрения в кучах и покрыто парусами, как и провиант. И в провиантах найден сундук с денежною казною 15000 рублей, которая привезена была вице-адмиралом Наумом Сенявиным (який на той момент помер – ред.). Приемщики же все померли и никто об ней не ведал. Протчее же гнилое стали жечь и разбирать» [267].

Восени 1738 р., коли армія покинула заражений Очаків, весь Старий Дніпро біля Хортиці вкрився лісом щоглів. На великому острові в той час була потужна військова база – Хортицький ретраншмент. Вона складалася з кількох поєднаних між собою ліній валів та ровів, а також багатьох земляних редутів. Поряд, на Малій Хортиці, розташувалася Запорозька корабельня, звідки було спущено на воду кількасот суден різних типів. Для захисту корабельні використали перебудовані давні укріплення, про які велося в попередніх розділах нашої книги. Обидва острови вкрилися бізліччю солдатських та офіцерських землянок... і могил [100, с. 24 – 25]. Умови перебування гарнізону були вкрай важкими: не було елементарних засобів боротьби з інфекцією, тисячі хворих людей погано харчувалися і важко працювали. «И великое благодарение можно Богу

воздать – писав Барш – что осень продолжалась без великой стужи: ежели бы ранее зима пришла, то б надлежало всем умирать, ибо в дальнем разстоянии замерзли, провианту малое число, да и от неприятеля подлежало быть страху великому» [267].

Про те, що радіти було зарано, свідчить археологія. Зима була дуже сувора. Через те у землянках, побудованих із залишків затоплених суден, влаштували іноді по кілька пічок. У них спалювали корабельні дошки та одяг померлих разом із вмістом кишень. Красномовні поховання у балці Ганнівка: глибина – до одного метра (!), небіжчиків – по два-три в одній могилі, іноді один на одному. В одному випадку померлі лежали у траншеї, що поступово подовжувалася [269, с. 147]. В могилах іноді трапляється досить багато цікавих побутових речей. Так, Я. П. Новицький у 1908 р. біля балки Широкої на о. Хортиця в одній зовсім неглибокій ямі розкопав одразу три небіжчика, покладені туди без трун, у шинелях. Один з мерців виявився цирюльником – при ньому знайдена суконна сумка, а в ній – 3 бритви у шкіряному чохлі, залізний інструмент для завивання волосся, маленьке люстерко, шило, скляна баночка-мильниця зі шматочками мила, 2 маленьких точильних камінця, 4 мідних гудзики, 1 свинцева куля, 2 кремені та мідні монети: дві денги (пів копійки) й дві полушки (чверть копійки) 1730-х рр. [91, с. 32]. Чума завдала нищівного удару Дніпровській флотилії. За донесенням контр-адмірала В. О. Дмитрієва-Мамонова вже на початку вересня 1738 р. на 347 кораблях рахувалося лише 929 дужих служителів, отже, доглядати за суднами було просто нікому [16, с. 670]. До сильного весняного льодоходу 1739 р. додалася ще одна напасть: корпуси суден були побудовані поспіхом, з невідповідного, сирого лісу, й коли дошки почали зсихатися, у бортах відкрилася потужна течія.

Як результат – вже навесні 1739 р. на дні Дніпра опинилося кілька десятків кораблів. І це був тільки початок... Сьогодні ж, у XXI ст., ці кораблі стали унікальним, неоціненним джерелом для вивчення судноплавства та найменших дрібниць військового побуту тих далеких часів. З дна ріки вже піднято й реставрується козацький «новоманерний» човен, запорозький дуб, бригантина, дубельшлаупка, деталі інших суден, велика колекція якорів, вогнепальної та холодної зброї, безліч інших предметів. Ще більше пам'яток чекає свого часу. Знахідки, виставлені в реставраційному ангарі на о. Хортиця, вражають і викликають величезний інтерес [270, с. 129 – 132]. Та чи можливо уявити всі масштаби катастрофи, свідками якої вони є?

...Останній рік війни не приніс ніякого полегшення – чума й виснаження зібрали свій черговий врожай. «По требованию же генерал-поручика Фон Штофеля дано ему было 2000 человек солдат, которые все были безмундирные и по большей части в пути из Кизикермена до Хортицкого острова померли» – повідомляє Барш. «На байдаках, отправленных с Хортицы в Усть-Самару, припасов и материалов половина, да большая часть провианта распропала. А кои привезены в Усть-Самару..., на берег выгружены и покрыты парусом – гниют. Артиллерия по большей части на реке потонула. О команде репортуют, что по большей части люди померли и смотрения имеют некому». Вже після закінчення війни, «марта в половине 1740 года пошли полки по партиям с Хортицкого острова. Генерал-маэор Фон Братке, имея команду ландмилицкую во всех постах ево ведения до 700 человек, а полки так безлюдны, что под знаменами рядовых с унтер-афицерами было человек по 40-50». «...Во всю бытность в Ачакове и на Хортицком острове умерших в пол-

ках, и с ландмилицкими счисляя, было до 28000 человек, кроме запорожских и донских казаков и приезжающих маркитентеров, о которых и счисления не было» [267].

Незабаром остання колонна змучених солдатів перетнула межу Запорозжя. Імперія, сподіваючись, як завжди, закидати ворога шапками, залишила на берегах Дніпра купи гнилого шмаття, чумні кладовища, непоховані трупи та чорні скелети кораблів. Як свідки близького знайомства з порогами, вони ще десятки років нагадували про неприборкану силу стихії.

"ДЕ БАЙРАК, ТАМ І КОЗАК"

За умовами підписаної 18 листопада 1739 р. Белградської мирної угоди запорозькі землі переходили під владу Російської імперії [271, с. 32]. У ті часи територія Війська Низового вже була поділена на п'ять областей – паланок. Дніпровське Надпорозжя адміністративно належало до тих двох із них, які були найбільш економічно розвинені. На правому березі ріки це була Кодацька паланка з центром у містечку Новий Кодак, на лівому – Самарська, центром якої було містечко Новоселиця, що нині Новомосковськ Дніпропетровської області [271, с. 160 – 161]. За часів Підпіленської Січі (1735 – 1775 рр.) політична роль козацтва підупала. Між Російською та Османською імперіями були встановлені чіткі кордони, постійні прикордонні сутички з сусідами-мусульманами, які сприймалися колись, як «свята справа», боротьба за віру, припинилися, і запорожці вже не могли, як раніше, достатньо забезпечувати себе військовою здобиччю. Тому на землях Війська почався інтенсивний розвиток сільського господарства і промислів – скотарства, хліборобства, садівництва, городництва, рибальства, бджолярства. Степ перестав бути Ди-

ким Подем: окрім десятків нових слобід у тисячах балок виникали маленькі хутори – зимівники, багато з яких існували навіть після знищення Січі, до 1780-х рр. Не винятком було й Дніпровське Надпорожжя [272, с. 173 – 174].

Семен Мишецький у 1740-і роки писав: «А иные живут в зимовниках для своих лошадей и прочего скота, а другие живут для ловли рыбы, зверей и птиц; також имеют многие пчельники, и пищу имеют всяк от своего промысла. А зимовники их имеются на Очаковской стороне при реке Днепре, и в прочих речках, впадающих из оной степи в Днепр, и на островах от устья Самары даже до устья реки Днепра, коя впадает в Лиман» [56, с. 53]. «Зимовниками – пояснював у 1774 р. підполковник Томілов – называют те строения, при которых жители имеют скот и проживают с ним всегда, но при некоторых и рыбную ловлю содержат, и людей или хозяев в таких зимовниках бывает мало; однако, случается, что человека 3 и 4, согласясь построить вместе и заведут скот, а редко чтоб один хозяин был. В работное время, да и в зиму, приходит к ним и по многому числу для работы, и на прокорм пришедши, проживают неделю или более, и пойдут в другой зимовник. Избы построены из лесу, а иные стены плетены и обмазаны глиной, а заборы при дворах все из плетней... Жителей, имеющих зимовники, весьма немного. Пашут, а более живут скотоводством, однако, где засевают азимую рожь и пшеницу, яровья ячмень, гречу и просо, весьма хорошо; и почти рожь и пшеница и ячмень в десятеро родится, а просо в 30 раз выходит. Держат также небольшие бакчи, сея арбузы, дыни, ретку, капусту, свеклу и горох, пшеничку, лук, но все, как думается, по вольной лености их, очень поамалу, и овощу ни какого больше сеять не знают, а лучше продовольствие от заводов скота получают; дер-

жат множество коров, овец, а также и лошадей; рогатый скот и овцы довольно крупен содержат, а лошадей рослых совсем не видно» [268, с. 182, 185]. Зрозуміло, що продукти землеробства треба було обробляти, зокрема перетворювати зерно на борошно. Для цього будувалися млини: вітряні та водяні – стаціонарні або наплавні – на байдаках. Звісно, особливо багато в Надпорожжі було саме водяних млинів, які ставили у річищах між островами та берегом Дніпра. Млини приносили великий прибуток, а тому з них бралися податки на користь Війська. Звідси ми й знаємо, що, наприклад, на 1774 р. на Дніпрі від Нового Кодака до Хортиці стояв 41 млин і один «фалюшник» – сукновальня [273, с. 105].

Скільки всього було зимівників на землях Війська й над Дніпровими порогами зокрема, нам невідомо. Сучасник, Василь Чернявський, у 1766 р. з цього приводу писав таке: «Сим их зимовникам, разсеянным на обширной их земле, хотя точного числа положить и не можно, однако по долговременному моему в Коше прибыванию, откровенному с Запорожскими Казаками обращению и многократному по всей их степи разъезду приметил я, что от время до времени оныя так умножились, что ныне во всех их дачах можно считать до четырех тысяч зимовников, полагая в каждом от пяти до десяти и до пятнадцати человек обитателей; я разумею хозяев с работниками; ибо весною приходят к живущим в зимовниках Запорожским Казакам свойственники и знакомые из Малой России и из Польской Украины, кои через все лето до зимы у них живут, помогая им работою в их домостроительстве, а на зиму возвращаются в дома с работными деньгами или запасом» [56, с. 82].

На жаль, надпорозькі села і зимівники XVII – XVIII ст. археологічно не вивчалися, зате у XIX ст.

було записано чимало яскравих народних переказів про козаків-зимівчан і образ їхнього життя. Завдяки старим дідам-оповідачам та етнографам Я. П. Новицькому і Д. І. Яворницькому ми тепер знаємо, як багато назв скель, островів та балок Надпорожжя зберігають імена та прізвиська козаків, які жили там колись. Так, наприклад, запорожці Носуля, Яцько, Шуляк, Орел, Оврам, Клобук, Лантух, Пошила, Пурис дали імена островам, Діденко, Легкий, Гайбей, Балчан, Канцюра, Квіта, Трут – балкам, Качкар, Паламар, Бабак, Венгер, Майборода, Явтух Сагайдак – урочищам. Інші козаки не закарбували себе у топонімах, тим не менше, місцеві жителі пам'ятали про них аж до кінця XIX ст. Це Басараб і Бритий, Визир і Гайдук, Гаркуша, Гладкий та багато інших, які жили у районі майбутнього села Свистуново-Петровське, або Каблук, Красулька та Чепинога, що сиділи на о. Клобуківському. Деякі запорожці запам'яталися нащадкам чимось особливим. Так, у Будильській балці жив багатий запорожець Дон, що відрізнявся надзвичайною силою та «галдовством». Бувало, кажуть, простелить на воді повсть, всядеться з гостями й махне униз Дніпром. Пливе повсть, а козаки співають, танцюють та кружляють корцем горілку... Після смерті старого Дона в небожа його було багато запорозьких червоної міді казанів, багато зброї, сідел та іншої зброї. У балці Трутовій жив Трут. «Він був справжній зимівчак і не кидався у бойовні козацькі справи аж ніяк, жив хліборобством». Козак Єретик, що дав назву балці біля села Андріївка-Іваненкове, був галдовник (чаклун) і витворяв великі дива. «Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів, його слухалась уся нечисть».

За розповідями старих, на о. Сторожовому козаки тримали сторожу проти турків, добували лисняк (слюду) на о. Перун, ховали здобич у печері Школа, переганяли коней у балку Кінську. І всюди ховали скарби [12, с. 40 – 86]. Розповідь про скарби було дуже багато – це була улюблена тема і оповідачів, і тих диваків, які, охоплені справжньою скарбоманією, нівечили надпорозькі могили й урочища тисячма ямами. Особливо багато скарбів «було» на Хортиці. «На Хортицькім острові – казав у 1884 р. дід Василь Нагірний з Олександрівська – багато кладів, тільки всі вони заляті. Діди, було, розказують, що через ті кладки заляті і вся земля на острові» [91, с. 46, 49]. Про острови Пурисові дід Грицько Усатий з с. Павло-Кічкас оповідав так: «Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями... Гармати червоної міді, запорозькі. Другий скарб — на Малому Пурисівському острівку, що біля стрілиці великого острова. Там сховано сорок тисяч. Той острівок ми так і зовемо Сорокатисячний». Мешканці околиць Таволжаного також вказували місця, де на цьому острові запорожці закопали й заляті великі скарби в чотирьох козячих шкурах, у восьми-відерному барилі, а зверху ще й затоптали кіньми. У 1775 р., по знищенню Січі, був захований скарб і на Стрільчій скелі. «Запорожці вирили там глибоку яму, наклали туди золото, срібло, рушниці, та й засипали все те піском. Потім того розложили на тому піску якогось хлопця та й давай його сікти; сікли, сікли, а тоді його й питають: «а знаєш ти, завіщо ми тебе січем?». «Ні, не знаю», – каже хлопець, а сам плаче. Давай вони його вдруге сікти. Сікли, сікли, перестали й знов питають: «А що, знаєш?» «Ой, татусеньки рідненькі, не знаю!» Давай втретє. Кричало те хлоп'я, кричало, аж поки охрипло. «Годі», – кажуть. І давай питати: «Скажи, скурвий

сину, за що ми тебе січем?» – «За те, щоб пам'ятав, де поклали клад». «Ну, – кажуть – догадався; обдивися ж та йди собі з Богом»... Прошло кілька десят років, став хлопець старим дідом, прийшов на Стрільчу скелю, шукав-шукав, та й не знайшов свої скарби... [12, с. 41, 59, 77].

Якщо розповіді про козацькі скарби багато хто сприймає виключно, як гру фантазії, то картографія – це вже цілком серйозне джерело. Щоправда, картам тих часів ще далеко до повної достовірності. Творці їх не приділяли багато уваги дрібним козацьким поселенням, позначаючи, як правило, тільки укріплені пункти – фортеці, ретраншаменти та редути. Частіше, як на одній карті 1773 р., всі запорозькі землі з заходу на схід перетинав емний напис – «Жилища и зимовники запорожских казаков» [274]. Більше показує «Карта Малороссийских и Слобоцких полков...» 1764 р. Тут вздовж Порожистого Дніпра бачимо 26 зимівників у вигляді маленьких цяточок: 16 на правому березі та 10 – на лівому [274]. На «Карті кордонів Польщі» італійця Річі Заноні, виданій у 1772 р., у Надпорожжі показані до 20 дрібних населених пунктів. Більшість із них не мають назв, але трапляються і поіменовані. Наприклад, навпроти гирла р. Самарь позначено «Konskoj Red.», південніше – «Kudak Stary», у місці крутого вигину Дніпра, на лівому березі, біля Вовницького порогу, стоїть «Sinyluka» (Синя Лука?), біля Будилівського порогу – Budyłow. Південніше знаходиться «Sowołczeny» (Таволжаний?), «Licznoj Red.», «Maliczewskoy Retr.». На правому березі біля о. Хортиця розташована однойменна – «Chortysa», у районі Кічкаської переправи з обох боків Дніпра показані загадкові укріплення «Vinok» та «Wolnoi», а між річками Осокорівка та Вільнянка позначені кочовища ногайського роду «Kabil Iguŕi». Очевидно, в мирний час ногайцям дозволялося кочувати

на землях козаків, так само, як запорожцям – засновувати зимівники у володіннях кримського хана [54]. З архівних документів Запорозького Кошу (уряду) нам також відомі населені пункти Половиця (майбутнє м. Катеринослав, сьогодні – Дніпро), Чаплі, Волоські Хутори, Ненаси́тецький ретраншамент, Військове, Дубовий Острів, Кічкас, Кам'янка [271, с. 161; 276, с. 34].

...Влітку 1770 р., під час чергової російсько-турецької війни (1768 – 1774) запорозькі землі відвідала академічна експедиція під керівництвом 27-річного Христофора Ейлера – сина славетного математика Леонарда Ейлера. 1 липня дослідники прибули з Кременчука у Запорозьку Січ. До складу експедиції окрім керівника входили штурман Василь Кіпріанов та кілька солдатів. Завданням вчених було визначення географічних координат різних населених пунктів України, проведення астрономічних і метеорологічних спостережень і, звісно ж, уточнення карти Дніпра. Діяльність дослідників викликала велике зацікавлення у запорожців, а сам Христофор Ейлер за клопотанням отамана Петра Калнишевського був записаний козаком у Кушівський курінь, про що йому 4 серпня було видано почесний атестат. Наступного дня експедиція правим берегом Дніпра рушила на північ і 7 серпня була вже у Нових Кодаках.

Незабаром після закінчення експедиції була створена величезна, розміром 264 x 167 см, карта. Її дуже характерна для тих часів назва відповідає розмірам: «Карта пограничная к реке Днепру и протчим во оную впадающим речкам, и около оных лежащим знатным городам, крепостям и прочим местам, из которых по астрономическим наблюдениям в Сеченской ретраншамент, Самарской ретраншамент, крепости Святыя Елисавет, Переволочная, города Киев и Глухов обсерватором ар-

тиллерии, бомбардирского полку порутчиком Христофором Эйлером в настоящее место поставлены, а реку Днепр от Запорожской Сечи вверх по оной до Киева помощником морского корабельного флоту штурманом Васильем Киприяновым в проезд его по реке и по берегу, також и жительства по компасу положены, а в расстоянии по объявлению жителей антрентом. Которая опись значит здесь от Сечи до Киева, то зеленою полосою. А Новороссийская губерния и часть Малороссии и Польши взято вновь описанной карте 1764 году, а протчие с печатных карт... Делал морского корабельного флота штурман Василей Киприянов». На карті, зокрема, позначено дуже багато безіменних козацьких населених пунктів, а також дніпровські пороги й острови: «Кайдацкой, Сурской, Лоханской, Стрельчой, Звонецкой, Княгининской, остров Козлов, Ненасытецкой – оной порог больше всех, Воронова Забора, Волны, Будильской, Волжаной, Лычной, Вильны» [277, с. 127 – 131].

Всебічне дослідження порогів та складання точних карт на той момент стало абсолютно необхідним, адже за наказом цариці Катерини II на кордоні з Кримським ханством починалося будівництво нової Дніпровської лінії фортець. Головною стала Олександрівська фортеця, розташована у гирлі річки Мокра Московка, на лівому березі Дніпра, проти о. Хортиця [278, с. 134]. Щодо цього військовий суддя Тимофіїв у серпні 1770 р. одержав у Січі звістки, про те що «в настоящее время русские подряжают кайдачан сопровождать байдаки через пороги до устья Московки, а с этих байдаков намерены делать казармы». Кошовий Петро Калнишевський, перебуваючи на театрі бойових дій, хоча й був від тої звістки далеко не в захваті, тим не менше розпорядився: «Проезжающим из Киева по Днепру водою вниз с хлебом и

прочим государственным имуществом давать для спуска лоцманов надобно, ибо и в прошлую войну даваны были, на коих лоцманов, буди они часто употреблятимуться по теперешнему военному времени, можно будет востребовать и жалованья» [279, с. 22]. Про те, як працювали лоцмани, розповідає підполковник Томілов. «Лоцманы в Кайдаках живут из запорожских казаков, – пише він – где и нанимаются проводить лодки и лес, а в полую воду и байдаки через дистанцию от Кайдацких и за Воронову Забору пороги, а от той заборы без лоцманов проезжают. Найму берут от малой лодки по 5 рублей, а в малую воду и больше; от байдаков по 10 рублей. При мне пропускали, хотя не в самую большую, однако ¼ фута больше ординарной воды, два рыбачьи дуба, лоцманы; удивительно, что между камня, посреди самой реки быстринною несущее, как сильным на парусах ветром суденко кривизнами управлять успеют; из тех дубов при выходе из порогов одного залило водою, но другой сзади так скоро бросил людям веревку, и по ней вдруг отвел в сторону суденко на тишину, и из залитого судна тот час вылил воду, и оба переправились на берег..., а тож и... к правому берегу лес в полую воду спускают плотами, но в межень, и то короткой, только пропускают без плотов, и сии перенимают и переплачивают уже за Вороновой Заборой, и до Хортицкаго острова приводят, откуда по Днепру до Сечи, да и во все места до Лимана свободной ход имет...» [268, с. 174 – 175].

...А ні вірна служба на полях боїв, а ні прийняття до свого товариства петербурзьких вельмож не врятували козаків від знищення Січі. Нові фортеці Дніпровської лінії, збудовані начебто для захисту від мусульман, так ніколи й не побачили їх під своїми валами. Зате стали надійним плацдармом

для нападу на Запорозжя. 10 липня 1774 року за підсумками завершеної війни було укладено Кучук-Кайнарджийську мирну угоду з Туреччиною. 4 червня 1775-го Січі не стало [280, с. 24]. В історії Запорозького краю почалася нова доба.

"ПОТЬОМКІНСЬКІ ДЕРЕВНІ" ТА ЇХ "ЗАСНОВНИКИ"

Справжнім уособленням цієї доби став генерал-губернатор Новоросії, найсвітліший князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський – фаворит Катерини II у 1774 – 1776 роках і нахненник знищення Січі та Кримського ханства [281, с. 728 – 730]. За свої заслуги на політичній та любовній ниві князь отримав достойну нагороду у вигляді величезних просторів земель, тисяч кріпаків і мільйонів рублів. Апофеозом бурхливої діяльності Потьомкіна вважається організоване ним у 1787 р. «Высочайшее Ея Императорского Величества путешествие» із Санкт-Петербурга у «знов придбаний» Крим. Як пам'ять про цю подію, залишилися кілька так званих «Катеринівських миль», встановлених на шляху величезного кортежу. В Надпорозжжі їх дві: одна у селі Волозькому, інша – на Соборній площі міста Дніпро. Ще й сьогодні багато хто сприймає цей невеликий обеліск, як матеріальне свідчення «беззаперечного» факту – заснування Катеринослава 9 травня 1787 р., під час перебування там цариці. Зупинившись у селі Микільському перед обідом, вже надвечір того самого дня Катерина опинилась у правобережному селі Хортиця, де й заночувала. Наступного дня імператорський кортеж вирушив у напрямку Херсона [282, с. 277].

Ця безпрецедентна PR-акція стала наріжним каменем офіційної, імперської історії Запорозького краю і глибоко врізалася у пам'ять місцевого населення. Перекази про неї ходили ще наприкін-

ці XIX ст. Як розповідали Я. П. Новицькому старі мешканці села Августинівка, Трохим Ковбаса та Михайло Книрик, цариця покинула велику стовбову дорогу, доїхавши до повороту на с. Микільське. Тут, у маєтку губернатора Синельникова, вона з балкону спостерігала за переправою своєї флотилії через Ненаситець. Судна прямували на значній відстані одне від одного. Коли занурилася у хвилі порогу перша галера, Катерина за словами Книрика, закрила хусткою обличчя. Настала тиша. Весь почет напружено слідкував за галерою. Коли та щасливо минула поріг, почет підняв «ура!». Далі, коли переправлялися інші човни, Катерина дивилася на них у підзорну трубу... Нагороду за успіх отримав лоцманський отаман Півторацький. А про відважного Кузмича, який безпосередньо проводив флотилію, ніхто й не доповів. Півторацький поставив йому магарич – ось і вся нагорода [57, с. 85 – 86].

Невдовзі по закінченню подорожі Катерини у Крим по Європі розповсюдилася знаменита байка про «потьомкінські деревні». Начебто на шляху імператорського кортежу, вдалині від дороги, але на виду, князь наказав розставити макети охайних будиночків – для того, щоб створити враження заселеності та процвітання краю. На віки «потьомкінські деревні» стали синонімом показухи та оковамилювання [283]. Села – справжні, а не бутафорські – дійсно існували, тільки от Потьомкін з Катериною мали до них відношення лише опосередковано. Та перш ніж це пояснити, повернемося трохи в часі.

Після знищення Січі козацькі землі на правому березі Дніпра увійшли до складу Новоросійської губернії, а на лівому – Азовської. Колишні запорозькі паланки тепер стали називатися повітами, проте меж своїх попервах не міняли [284,

с. 266]. Якщо ми поглянемо на карту згаданих губерній 1778 р., то побачимо, що землі над порогами з правого боку Дніпра в той час входили до Саксаганського повіту на півночі та Славенського – на півдні; їх розділяла р. Сура. На лівому боці Дніпра це були відповідно Катеринославський та Павловський повіти, розділені р. Осокорівкою [285]. У 1783 р. дві губернії були об'єднані в одне Катеринославське намісництво [284, с. 39]. Правобережне Надпорожжя увійшло до його Катеринославського повіту, а лівобережне – до Новомосковського [286]. У роки існування Новоросійської губернії (1796 – 1802) правобережні землі над порогами входили до однойменного повіту, а лівобережні – до Ново-Московського на північ від р. Вороної та Павлоградського – на південь від неї [287]. Невдовзі після того, як губернському центру повернули ім'я Катерини, у 1806 р., у складі губернії з'явився Олександрівський повіт, що межував з Павлоградським по р. Осокорівка [288]. Таким і залишався адміністративний поділ Надпорожжя до самої революції.

Що ж являли собою ці землі понад 200 років тому? – Про це серпневим вечором 1883 р. розповів Я. П. Новицькому старий дід у рибальському курені на острові Лозуватому: «Колись було чи сітку закинеш, чи ятір поставиш, – так риба сама й лізе, а тепер, Бог його зна, чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Воно так і звір, і птиця як охотників намножилось, так і перевелось все. Багато було птиці за нашої пам'яті, а ще більше за наших дідів. Тут жили запорожці, степи були вільні, слободи де-не-де. Старі люди колись було розказують, що як вийдеш до Дніпра, як глянеш на коси, так і чорніє і біліє птиця. А як пужнеш з рушниці, так похмарніє від неї, що й світу Божого не видно. А крику

того було на косах! І журавлі кричать, і чапля, і чайка, і качка, і кулик, і крячка. А огарів було, а лебедів – видимо-невидимо! А звірю того! Оцих ховрашків тоді не було, а що вовків, що лисиць, що зайців, бабаків, кіз диких – страшно й подумати!» [57, с. 115 – 116]. Не менш багатими на дичину були й найближчі околиці міст: «У снігові зими – розповідав старий мешканець Олександрівська, дід Нагірний – сама дичина підходила до міста, – у городах полювали. Особливо багато бувало поналовлюють куріпок, зайців, а в ожеледицю – дрохв. Вовків було сила: підійдуть до міста й виють. Вони спокою не давали тим, в кого були корови, вівці, коні» [289, с. 209 – 210].

На просторах степів, по балках, повсякденне життя козаків майже ніяк не мінялося ще років десять після знищення Січі. Це неабияк турбувало нових хазяїв Запорожжя, про що дізнаємося з рапорту новоросійському губернатору М. Д. Язикову від 11 квітня 1779 р.: «не видите почти никакого противу прежняго в их жительство предрращения, а остається прежняя дикость и своенравие, когда рассыпавшись, живут в зимовниках, ибо уклоняясь от обще жительство, женитьбы, обзаведения хозяйством и пристойнаго домостроительства, дают вид прежних грубостей и не обнадеживают быть надежными гражданами и полезными себе и обществу поселянами» [284, с. 305]. Невдоволених нащадків Війська Запорозького, розпорощених по тисячах маленьких хуторів, складно було тримати під контролем. Тому уряд вирішує: «рассеянных зимовниками запорожцев, как они безсемейно поселения имеют все в изобретенных выгодных для себя местах, свесть по несколько в самые удобнейшие и по дороге (расположенные – ред.) местоположения для заведения деревень». Тобто, користуючись термінологією радянських часів, провести

укрупнення частини населених пунктів, одночасно з ліквідацією «неперспективних». Сотні поміщиків отримували від держави «рангову дачу» – шмат запорозьких земель, за розміром відповідний своєму рангу. За це новий господар протягом певного часу був зобов'язаний власним коштом заснувати на своїй ділянці нові села. Для цього він просто обирав один або кілька старих козацьких зимівників, розташованих на шляху сполучення, на певній відстані один від одного. З найбільш авторитетних мешканців там призначалися «осадчі» – посадові особи, відповідальні за заселення «нової» слободи й нарешті, проголошувалося її «заснування». Проводилася агітація серед жителів навколишніх зимівників. Ті, хто переселявся у слободу, отримували пільги, звільнення від податків та армії років на двадцять. А хто сперечався – піддавалися репресіям [290, с. 15 – 19]. Таким чином, на початку 1780-х років замість кількох дрібних запорозьких зимівників поставало одне поміщицьке село. При цьому в анналах історії та у свідомості людей карбувалася фраза типу: «у 1780-у році, там, де до цих пір не жив ніхто і не було нічого, князь Г. О. Потьомкін (або інший пан) заснував село». Так плекалася казка про «заселення Новоросії», в якій Потьомкін з Катериною «засновували нові міста»: на місці татарського Акмесджиду – Сімферополь, на місці козацької Половиці – Катеринослав. Навіть славетний історик Д. І. Яворницький знаходився під впливом цього міфу. Оповідаючи про села Огринь та Чаплі, він стверджував, що ті були засновані князем О. А. Прозоровським у 1780 – 1781 рр. [12, с. 33, 35].

Брехливість того міфу доводять, зокрема, розповіді старожилів, записані у XIX ст. Так, за словами мешканця села Михайлівки Катеринославського повіту, старого запорожця Микити Коржа,

починаючи з давніх часів запорозьких, Катеринослав має вже четверту назву: перша була Половиця, друга – Катеринослав, третя – Новоросійськ, а четверта – знову Катеринослав. «Коли мої пращурі прийшли в цей край, ...то на цьому місці було не більше шести хат, і жили господарі зимівниками» [291, с. 56]. Пізніше тут виросла ціла слобода. Тут колись мешкала та 95-річна бабця, з якою в 1873 р. мав бесіду Я. П. Новицький. Коли бабця була молодію, «у Половиці жило запорозьке козацтво. Хати у їх були великі і малі, тіко тоді плани були великі: хата од хати геть-геть далеко... Слобода була чималенька і люди жили все заможні, багато мали скоту, коней, хліба, сіна, бджіл. По горі стояли козацькі вітряки, і не такі як тепер, німецькі, а менші, криті очеретом. На Дніпрі – теж водяні млини на байдаках, і було стукотять день і ніч... А гóрод уже начався тоді, як генерали стали набігати у Половицю, а потім і Катерина проїхала» [1, с. 31]. Звісно, «проїзд» Катерини ні в якому разі не може вважатися початком історії населеного пункту. Сучасний обласний центр народився тоді, коли на березі Дніпра постав перший козацький зимівник. Між цим моментом і наданням слободі Половиці статусу міста пройшло не так багато років. Це – мить в історії. Але це надважлива мить, бо вона доводить всім: ми, українці, першими зорали лан на цій землі. Її історія наших міст починається не з новоросійських триумфальних арок, а з запорозьких мазанок та критих очеретом вітряків.

Сказане про Половицю стосується й більшості південноукраїнських сіл. Козаки-першопоселенці Мандрика, Канцюра, Оврам, Нешкреба, Бабура дали назви селам, що виросли з їхніх дворів уже після зруйнування Січі: Мандриківці проти о. Станового, Канцерівці нижче Будилівського порогу, Оврамівці проти о. Сторожового, Нешкребівці

проти о. Хортиці, Бабурці на р. Середня Хортиця [1, с. 19 – 20, 46; 12, с. 31 – 32, 55, 64]. На багато частіше села, що виникали на місці старих зимівників, називалися іменами поміщиків. Таким було, наприклад, Андріївка-Іваненкове біля Лишнього порогу. До того, як у 1777 р. тамтешня земля дісталася полковнику А. Я. Леванідову, там вже багато років сидів зимівником родич полковника – старий запорожець Остап Велегура. Саме він зміг привабити до себе сімейних людей з Полтавщини, переконав Леванідова негайно побудувати для них церкву, запросити священика, й тим зрушив з мертвої точки справу організації слободи [57, с. 111]. Якщо Велегура мирно дожив свої дні, то доля першого осадчого села Свистуново-Петровське при гирлі Осокорівки була іншою. Запорожець Кузьма Басараб, дуже заможний зимівчак, жив задовго до зруйнування Січі у рубленій хаті проти острова Дубового, на правому березі Дніпра, мав у себе робітників запорозької сіроми. У нього по березу річища з версту до гирла Осокорівки тягнулись землянки для челядників та загони для рогатизни й коней. Жив Басараб у своїй хаті доти, доки «ревізська сказка» (перепис) 1782 р. не відмітила його, як панського селянина, тобто раба-кріпака. Взнавши це, він, а разом з ним іще багато запорожців, продали все майно й подалися – хто на Кубань, хто на Дунай. Після цього осадчим став Сотченко. Але назву селу дав не він і не Басараб, а поміщик, котрому 1779 р. дісталася в рангову дачу козацька земля. Це був дійсний таємний радник, сенатор і різних орденів кавалер Петро Свистунов [57, с. 77 – 79].

Назви більшості надпорозьких сіл та деяких островів – справжній літопис панської пихатості. Візьмемо о. Монастирський: у 1825 р. він став власністю пана Рябініна, за ним Бурякова й наре-

шті Богомолова. Відповідно мінялися його нині забуті тимчасові назви: Рябінінський, Буряківський, Богомоловський. Чи знали б ми про них, якби не Д. І. Яворницький? [12, с. 30 – 31]. Село Любимівка у гирлі балки Татарки називалося ще Норівкою – за прізвиськом колишнього власника, полковника Норова, а згодом Олексіївкою – на честь наступного пана, Олексія Синельникова [12, с. 39]. Село Вороне на однойменній річці належало колись родині панів Миклашевських, від чого отримало свою неофіційну назву – Матлашеве [12, с. 45]. Нижче, біля Ненаситця, на протилежних берегах Дніпра стоять Васиївка та Микільське. Вони названі на честь Василя та Миколи – двох синів провіантмейстера Івана Синельникова, якому ця земля дісталася в ранг 1776 р. Сусіднє село Військове належало його дружині Авдотї [12, с. 48]. На правому березі Дніпра проти о. Таволжаного знаходиться село Августинівка, назване ім'ям Августи – дружини місцевого землевласника та «засновника» Федора Язикова. Більш популярною серед мешканців була неофіційна назва – Смолща. Вона походить від однойменного села Полтавської губернії, звідки поміщиця придбала собі кріпаків. Сам Федір Язиков закарбований у назві сусіднього села Федорівка, неофіційно – Язикова. До цього села завертало колись відгалуження Чумацького шляху. Дорога вела до Дніпра, де між примітними каменями Служби та островом Таволжанам до 1820-х років діяв давній Язиковський або Будило-Таволжанський перевіз. Тут ходило чотири пороми, на обох боках ріки біля шинків сотнями зупинялися вози на ночівлю та випас волів. У 1886 р. дід Трохим Ковбаса розповідав: «Це ще було літ сімдесят назад за панів Сліпушки і Свистунова, поки вони жили собі союзно. Перевіз був би може Бог зна доки, та перевіз його наш пан Сліпушка. То було бере гроші по 10

копійок з воза за перевіз, а пасли волів даром, а то як стало велике здирство і за перевіз і за попас – Свистунов розсердився і попродав порони на Кічкас: «Хай – каже – сам обіжа людей, а я не хочу». Подержав перевіз Сліпушка годів зо три сам, баче що чумак повернув на Кічкас, він тоді годі і порони держать» [57, с. 81 – 90].

...Лівобережна Андріївка, що в гирлі балки Лишньої, називалася ще Леванідівкою – на честь першого власника Андрія Леванідова. Коли ж нею заволодів М. М. Іваненко, до колекції назв додалася третя – Іваненкове. Ще «багатшою» була Новоолександрівка вище Лишнього порогу. Названа на честь поміщика Олександра Алеєва, разом з тим, вона мала аж три «народних» імені, отриманих від попередніх власників: Іванівка (Івана Река), Гнатівка (Гната Гіжицького) та Бердина (Н. Бердяєва) [12, с. 66 – 67]. Певно, серед всіх населених пунктів Надпорожжя найбільше разів поміняв своїх власників хутір Генріхсталь проти Вільного порогу, про що ми знаємо завдяки Я. П. Новицькому. Під час розділу запорозьких вольностей тутешні землі дісталися бригадиру Павлу Болтіну, що назвав на свою честь слободу Вільно-Павлівку в гирлі балки Вільної. Незабаром маєтність перейшла до майора Каховського, що на місці запорозької слободи Мічуриної «заснував» село («деревню») Виноградівку. Від Каховського земля перейшла Петру Седельському, по його смерті – одній з одружених дочок – Олександрі Янковській, котра перейменувала Виноградівку на Марієнталь. За Янковською були купчиха Пчолкіна, її син, потім Василь Шляхтін, Павло Ємельянов, Юлія Лачинова і нарешті – Корній Генріхс, який перейменував село Марієнталь у хутір Генріхсталь – знов-таки, на свою честь! За 120 років 11 власників, рахуючи із запорожцями,

та 5 назв, рахуючи з народною – Лачинівський. Отак... [57, с. 129 – 130].

Говорячи про власників околиць Вільного порогу, не зайвим буде ще раз згадати один з островів, що про нього йшлося у відповідному розділі. Це Дубовий, він же Лантухівський, Лачинівський та Виноградний. Походження останньої назви пояснює давній переказ:

«Ще за генерала Каховського, при Катерині тут була слобідка Виноградівка. Не даром же їй і прозвище таке! Каховський замітив, що тут по островах і по балках Гадючий і Вільний, багато дикого винограду і задумав розвести такий сад, як у хана. Тоді сам Потьомка воював з ханом і набрали тих турків в полон стіко, що не знали куди їх і дівати. Каховський і каже: «Ну, коли хліб їсти, то треба й діло робить». Привіз з Криму три мажари виноградної лози і звелів тим туркам садить. Через стіко там годів уродив такий виноград, що за двісті верст зїжджались пани дивитися... Був і чорний, і білий, і жовтий як голубине яйце, а на смак – як мед» [57, с. 127 – 128].

Через століття від виноградників пана Каховського залишилася тільки назва острова і все та ж дика лоза. Більш успішною була діяльність власників лівобережного села Чаплі, яке у ХХ ст. злилося з Дніпропетровськом. У 1776 р. воно потрапило у власність князя Прозоровського. На поч. ХІХ ст. тут працювала потужна панська економія. У маєтку діяли шкіряно-суконна фабрика, цегляний та горілчаний завод, водяні та вітряні млини, розводилася велика рогата худоба та вівці, вирощувалася лоза, товари вивозилися з Огрінської гавані. Найбільші досягнення пов'язані з родиною наступних власників села – Воронцових, що придбали маєток у 1825 р. За часів графа І. І. Воронцова-Дашкова господарство розрослося так, що виникла потреба

у нових джерелах енергії. У 1908 р. граф запросив у Чаплі професора Харківського технологічного інституту В. І. Альбіцького, під керівництвом якого тут розпочалося будівництво. Незабаром серед брил Кодацького порогу, за 100 м. від берега постала гідроелектростанція – найперша на Дніпрі! Дерев'яним містком вона була сполучена з млином, розташованим ближче до берега. Єдина турбіна ГЕС мала потужність усього 36 кВт/год., проте цього було достатньо і для тартаку, і для сукновальні, і для освітлення економії. Справно прослуживши понад 20 років, станція була розібрана у 1932 р., перед затопленням останнього порогу Дніпровським водосховищем [292].

АЙНЛАҒЕ-КІЧКАС -- "ДНІПРОВСЬКА АТЛАНТИДА"

...Літнім вечором 1789 р. на берег острова Хортиці у гирлі балки Музичиної вийшла велика група людей у темному європейському вбранні, що розмовляли подібною до німецької, але якоюсь іншою мовою. Не встигли втомлені дорогою мандрівники розташуватися на нічліг, як побачили на Дніпрі маленький човен-«душогубку» з дивним незнайомцем років п'ятдесят. Середнього зросту, сутулуватий, кремезний на вигляд босий дядько з довгими вусами та тричі закрученою за одне вухо чуприною, він був вдягнений у білу сорочку з широкими рукавами та в сині шаровари, підперезані очкуром. Підійшовши до возів, чоловік привітався й заговорив українською. Побачивши, що його зовсім не розуміють, він лайнувся, плюнув, сів у човен, замахав веслами геть і голосно заспівав. Так відбулася перша зустріч місцевого запорожця Матвія Шутя (Дворяненка) з людьми, яких у нас помилково називають «німцями» [57, с. 171]. Так само, як колись германці-готи, вони прийшли до нас у пошуках кращої долі з південних берегів

Балтійського моря. Але на відміну від своїх давніх войовничих попередників, ці люди були християнами, які буквально сприймали слово Боже й не піднімали зброї на ближнього. А починалося все аж у 1536 році. У буремні часи Реформації нідерландський священик Менно Сімонс відрікся від католицтва й згодом пристав до «хрещених по вірі» – одної з нових протестантських громад. Вони визнавали хрещення тільки у дорослому, свідомому віці, сприймали церковні таїнства, як символи, а не як справжні дива, будучи пацифістами, відмовлялися від служби у війську, а також від присяги. Менно не був засновником цього вчення, але настільки палко проповідував, що вже у 1540-і роки його прибічників почали називати менонітами. Рятуючись від переслідувань на батьківщині, багато менонітів – фризів та фламандців – у II пол. XVI ст. знайшли притулок у Західній Пруссії, яка тоді належала Польському королівству. Оселившись на Нижній Віслі, біля міст Данціг та Марієнвердер, працюючі прибульці з роками перетворили тутешні багністі низовини на квітучі поля й сади. Протягом XVIII ст. Річ Посполита поступово занепадала й нарешті перед пацифістами-менонітами постала перспектива опинитися під владою мілітаристської Пруссії. Тому вони вирішили скористатися запрошенням уряду Російської Імперії та переселитися у Північне Причорномор'я [293]. Навесні 1789 р. перша група переселенців прибула у м. Кременчук, де тоді була штаб-квартира куратора переселення – князя Потьомкіна. Той не стримав свого слова й замість Берислава на Нижньому Дніпрі, як було домовлено, раптово звелів вирушати до Хортиці. Ця несподіванка посіяла велику недовіру до уряду країни та глибокий смуток [294, с. 14 – 17].

Перші, сповнені драматизму дні перебування на новій батьківщині закарбувався в історичній

пам'яті менонітів та увійшли до переказів. Ось що пише про це Хенрі Берген (Henry Bergen): «Перші родини прибули в Хортицю наприкінці липня 1789 року, цілком змучені, глибоко спантеличені та насправді абсолютно збентежені зміною планів щодо їх остаточного місця призначення. За словами Петера Хільдебранда, який пізніше згадував ту подорож у своїх мемуарах, – «чим ближче ми підходили до Хортиці, тим гіршим видавалося становище». Коли перші прибулі пройшли вузькою долиною річки Хортиці, що тече на схід до Дніпра, вони побачили перед собою руїни старого села та розібраний «палац» Потьомкіна. Поряд із ним росли дерева невеликого саду. Похилі пагорби здавалися надто крутими, а дерев було мало. Ті, хто прибув на баржах по Дніпру, висадилися на «Царській пристані» за версту чи біля того (приблизно дві третини милі) вище гирла річки Хортиця. Після огляду місцевості вони поставили свої намети під розкішним дубом, котрий, як прийнято вважати, був одним із найстарших у країні дерев на той час. Він залишався пам'яткою великого історичного значення та викликав великий інтерес протягом всього перебування менонітів у Росії» [295, р. 96].

Наступного, 1790-го р., на правому березі Дніпра були засновані перші 8 сіл Хортицької, або як її ще називали, Старої менонітської колонії. Протягом 1796 – 1824 рр. постали ще 10 сіл, отже всього їх було 18. Центром колонії та «столицею» менонітів всієї імперії було село Хортиця (сьогодні – Верхня Хортиця, частина Дніпровського району м. Запоріжжя). На платському діалекті, розмовній мові менонітів, село називалося Gortits, літературною ж німецькою – Chortitza [294, s. 123]. На північ від нього, біля знаменитого перевозу 1790-го року народилося село Айнлаге (Кічкас). Свою платську назву Enloag та німецьку Einlage воно успадкува-

ло від однойменного населеного пункту в Пруссії, заснованого ще у XVII ст. на лівому березі річки Нogat, недалеко від міста Ельбінг (сьогодні це село Jazowa у Поморському воєводстві Польщі). Вибір назви для нового села пояснюється тим, що, так само, як і старе, пруське, воно розташувалося на крутому вигині ріки [296, р. 11; 297, s. 36]. Саме слово «einlage» має дуже багато значень. В даному разі мається на увазі особлива споруда для захисту від частих на Нижній Віслі повеней, а саме – спеціально влаштована низовинна місцина, де могли накопичуватися паводкові води та річкова крига, не затоплюючи угіддя та будинки [299, s. 30]. Назву Кічкас меноніти пов'язували з українським словом «кішка», посилаючись на місцевих козаків. Дніпро – казали вони – в цьому місці настільки вузький, що навіть кішка може його перестрибнути [296, s. 36]. Дніпро меноніти називали Ніпра, а утворений його вигином правобережний мис – урочищем Kromm (платською мовою), або Krumm (німецькою), що значить «кривизна», «вигин», «лука» [298, s. 34; 297]. Ще одна назва цієї місцини – Степок (Kleinen Steppe). З північного та південного сходу цей підвищений трикутний «острів» обмежувався високими прибережними схилами та скелями, а з заходу – глибокою та широкою долиною Старий Кічкас, яку меноніти називали просто – Tal, тобто «Долина», або Lecht – «Балка». Ланцюг з маленьких видовжених озерець наче попереджав, що під час потужних повеней вона іноді могла затоплюватися. Проте, вражені її красою колоністи не зважили на це. Вся похмура долина була вкрита густим лісом з диких груш, яблунь і давніх дубів іноді по кілька метрів у обхваті, під якими траплялися величезні мальовничі скелі та окремі брили, вкриті смарагдовим мохом [33, с. 90; 297, s. 36; 300, s. 163].

У Кічкасі меноніти застали тільки одну маленьку хатинку, де жив той самий Матвій Шуть, який у балці Музичиній спілкувався із засновниками села Острів Хортиця. Житло його стояло поблизу скель, проти острівця Чорного, у тому місці, де згодом з'явилася лісова пристань Корнеліуса Генрікса. Козак незабаром вимушений був перебраться в урочище Сагайдачне на лівому боці ріки, де прожив ще дуже довго й помер, як казали, у віці 120 років [57, с. 167]. А 41 родина колоністів, переважно фламандців, очолених Герхардом Ремпелем, за прикладом запорожців швидко збудували свої перші, вкриті очеретом глиняні напівземлянки. У перші важкі роки деяку поміч жителям Айнлаге надавав поміщик сусіднього села Маркусова (Павло-Кічкас). Колоністи, серед яких було багато ковалів, теслярів, шевців та лимарів, наймалися сюди працювати. Пізніше жінки Павло-Кічкасу працювали в Айнлаге служницями та домогосподарками [301, с. 122]. Цікаво, що вже у сер. XIX ст. майже всі меноніти розуміли та розмовляли українською мовою набагато краще, ніж московською [43, с. 181]. Дніпро не був завадою для спілкування – ще з часів козацтва діяв Кічкаський поромний перевіз на Чумацькому шляху. У 1820-і роки тут було п'ять казенних поромів. Два з них були маленькими, на двох вміщувалося по вісім возів і на одному – до десяти. Влітку на переправі влаштувалося два пороми на канатах [73, с. 324].

Всього кілька місяців у 1797 р. існувала Кічкаська верф. Тут працювали понад 400 людей, стояли три стапелі, магазин для зберігання матеріалів, казарми для робітників та будинки для офіцерів, було привезено дубовий та сосновий ліс у розрахунку на три габари (вітрильні вантажні судна довжиною понад 37 м) – «Йосиф», «Кічкаси»

та «Валеріан». У травні два перших кораблі були готові та пройшли випробування: їх навантажували бутовим камінням та кілька разів проганяли навколо острова Хортиці. Невідомо, як би далі розвивалася справа, та вже 20 липня 1797 р. цар Павло I скасував Кічкаську верф, «так как верфь сия по расположению своему не весьма удобна, а в рассуждении тамошнего края есть излишняя» [302, с. 210 – 214]. Так чи інакше, вона принесла користь менонітам, які використали частину лісоматеріалів для будівництва своїх осель.

Одною з головних дат літопису менонітів Айнлаге став 1845 рік, коли Дніпро, який вони вже встигли полюбити, ледь не перервав історію села. Вже взимку з північних країв стали приходити вісті про надзвичайну кількість снігу в басейні ріки, що не віщувало нічого хорошого. Одні айнлагці весело хизувалися вправністю своїх дітей, які виписували на ковзанах складні фігури, інші з тривогою думали про майбутню повінь.

Коли навесні під теплим сонцем Дніпровий лід став пористим і сірим, селяни щодня, ще до сніданку, почали виходити на берег, аби за старим звичаєм спостерігати за його змінами, робити з цього висновки й радитися. Коли Дніпро ще більш роздувся, шульц (староста) села Іоган Ремпель поставив дюймову мірку, щоб краще оцінити швидкість прибуття води. Незабаром полетіла чутка: «Повінь іде! Лід скоро скресне!» Все село заспішило на берег, щоби пересвідчитися, навіть матері позалишали вдома маленьких дітей. З'явився сильний гуркіт і всі, хто був на льоді, подалися на безпечний суходіл, бо гарно знали, що це означає. Багато хто побіг додому пакувати одяг, необхідні речі, борошно та іншу їжу, щоб винести все це на гору. За наказом шульца селяни Мартенс, Паулс і Раймер залишилися на березі на ніч, аби в разі не-

безпеки розбудити всіх. Крім того, в кожному будинку мала пильнувати хоч одна людина.

Вранці другого квітня 1845 року лунає страшний стогін і хряск – «Старий» звільняється від крижаних кайданів. Усі кидаються до будинків рятувати все, що можна. На вершину Степка несуть меблі, одяг, мішки з їжею, кухонне начиння, женуть корів, коней, овець та свиней. Тим часом у вузькому руслі між гранітних скель повільно та невпинно виростає крижаний затор. Вода, піднімаючись за ним, як за греблею, штовхає кригу на піщаний берег. За першими крижинами наповзають задні, здіймаючись одна на одну, як голодний хижий монстр. Раптом у цій греблі утворюється широка тріщина. Крига ламається і шалений потік несе її у Кічкаську долину – просто на Айнлаге. Село тоне, під нещадними ударами один за одним падають його дерев'яні будинки та мазанки. З високих схилів Степка чоловіки, жінки й діти зі сльозами на очах безпорадно спостерігають, як за кілька годин гине те, що вартувало стількох старань та було дорогим. Таким був кінець «Першого Айнлаге», як його назвали згодом. Почалася історія «Другого».

Перш за все на Степку були вириті тимчасові землянки. Як тільки скінчилася повінь, меноніти прискіпливо підраховували збитки: вийшло 8922 рублі, 14 копійок. Після цього решта сімнадцять сіл Хортицької волості зібрали добровільні внески, набагато перекривши цю суму. Нові оселі допомагала будувати вся колонія. «Другий Айнлаге» розташувався вище по правому схилу Кічкаської долини. Великі брили, яких тут було дуже багато, завадили розмістити житла по прямій лінії, тому в новому Айнлаге центральна вулиця з чотирма перехрестями проходила зигзагом. Не було жодного двору без брил, зате ділянки були більш просторими, що дозволило влаштовувати там фруктові сади та

городи. Для захисту від майбутніх повеней з північного боку Кічкаської долини спорудили земляну дамбу п'ять метрів заввишки. На дні долини, залишилися старі вишні та межові канали колишніх ділянок – як пам'ять про перше село. Монумент вікопомній «Великій воді» 1845 року з'явився через 60 років – у 1905-у. Її рівень був позначений на високій брилі при дорозі, біля пивного бару Якоба Тіссена. Тут позначалися й рівні інших потужних повеней – 1877-го, після якої в Айнлаге почали ставити будинки на високих цоколях, 1889-го, 1907-го та 1917-го, що була на 1 метр нижче 1845-го. Від найвищої позначки викарбували стрілку з датою «1789» [297, s. 37; 301, s. 122 – 125].

«Другий Айнлаге» був квітучим торговим індустріальним селом, яке своїми цегляними оселями, охайними мощеними вулицями та заводськими будівлями нагадувало невеличке місто. Вже у 1845 р. тут з'явилася велика броварня потужністю 1500 відер пива на рік та шовкова мануфактура, заснована Германом Нейфельдом. У 1859 р. підприємцем Корнеліусом Генріхсом була розпочата велика торгівля лісоматеріалами. У 1861 році Абрахам Унгер та Іоганн Нейфельд заснували перший в імперії завод з виробництва ресорних тачанок, де пізніше вироблялися й нафтові двигуни. Розквіт Айнлаге припав на поч. ХХ ст. У 1906 р. тут з'явилося своє поштове відділення. Окрім великої кількості дрібних підприємств працювали цегельний завод та дві фабрики сільськогосподарської техніки, що виготовляли найсучасніший реманент та механізми. Три вітряки й три парових млини забезпечували жваву хлібну торгівлю, діяли також кілька магазинів для найрізноманітніших товарів. Працювали дві школи – одна менонітська, інша – для дітей українських робітників місцевих заводів. Духовні потреби задовольняв православний храм, єврей-

ська синагога та менонітська церква, нова будівля якої була зведена у 1900 р. На відміну від інших звичайних церков, які хіба що розміром виділялися з-поміж решти скромних будинків, ця вражала своїм пишним оформленням у стилі неоготики. Не дивно, що вона одразу увійшла до переліку місцевих екскурсійних об'єктів [300, с. 163].

Найбільш відомою та популярною з багатьох туристичних атракцій Айнлаге був, певно, знаменитий Кічкаський міст Друглі Катерининської залізниці – «Восьме диво світу», як іноді величали його тодішні газети. Міст, спроектований інженером Л. Д. Проскураковим, будувався починаючи з 1900 р. під керівництвом інженера Д. В. Латта. Вже у 1902 р. було відкрито пішохідний рух по мосту, офіційне його відкриття відбулося у квітні 1904-го, а 22 січня 1908-го почався залізничний рух. Цілком металічний міст клепанної конструкції мав лише одну, перекинуту між двома високими берегами арку, відстань між кам'яними опорами якої сягала 190 м. Таким чином, це був найбільший в імперії однопрогонний металічний міст, визначна пам'ятка будівельного мистецтва. Вдало доповнивши собою величний краєвид, він вразив сучасників сміливістю інженерного рішення та витонченістю форм. Поряд з Айнлаге з'явилася нова залізнична станція Кічкас. Звідси фабрики та млини відправляли свою продукцію, отримуючи взамін вугілля та залізо. Прості мешканці могли швидко дістатися до міста як залізницею, так і двома пароплавами – «Хортиця» та «Леоніда» [297, с. 144; 300, с. 163; 303, с. 42 – 43].

У мальовничий місцині на лівому березі недалеко від мосту в 1904 р. відкрився приватний санаторій «Олександрбад». Він мав свій водогін, власну електричну станцію, центральне опалення та зручну пристань на Дніпрі. Протягом цілого року

в Олександрбаді можна було лікувати порушення обміну речовин, захворювання нервової системи, серця та судин, органів травлення, жіночі хвороби. До послуг заможних пацієнтів були рентгенівський та масажний кабінети, купальня з паровими, вуглецевими кислотними та іншими ваннами, читальня, їдальня на триста осіб, окремі номери та літні будиночки, великий парк, де вечорами грав оркестр [303, с. 45].

На північ від Айнлаге, на місці маленького правобережного селища Альт-Кронсвейде, розташовувалася психіатрична лікарня Бетанія, відкрита у 1911 р. Названа вона була в пам'ять про однойменне іудейське містечко, де Ісус Христос побував перед в'їздом у Єрусалим. Необхідність створення закладу пояснювалася розповсюдженням у середовищі менонітів спадкових психічних хвороб, через те, що вони укладали шлюби лише з одновірцями, а коло спілкування молоді було дуже обмеженим. Пацієнтів-менонітів зі всієї імперії утримували та лікували за регулярні внески від родин, а незаможних – за благодійні пожертви. З 1915 р. у Бетанію стали брати також українців та росіян, крім того з'явилися душевнохворі солдати російської армії й навіть австрійські військовополонені. Революція та наступна руїна стали важким випробуванням для лікарні, а Дніпробуд поклав край її нетривалій історії. У 1927 р. заклад було ліквідовано, а пацієнтів переведено в іншу лікарню. Сьогодні пам'ять про Бетанію зберігається у назві правобережної балки та розташовані там рештки підмурків деяких будівель [304, с. 179 – 191].

Перша Світова війна запустила ланцюг трагічних подій, відомих як Der Leidensweg – Шлях Скорботи [295, р. 109]. Початком випробувань стала хвиля антигерманської істерії, що покотилася країною. Повалення монархії у лютому 1917 р. меноні-

ти сприйняли зі марними сподіваннями на краще. Незабаром після того, як владу в Петрограді захопили більшовики, десятки тисяч солдатів пішки та залізницею потягнулися з фронту на схід. У січні 1918-го просто на станції Кічкас відбувалися запеклі бої між донськими козаками та більшовиками. Найважчі випробування припали на 1919 р., коли в районі діяли загони махновців, які розгорнули справжній терор проти заможних, але беззахисних колоністів. Сам Нестор Махно теж бував у Айнлаге, облаштувавши собі кабінет у будинку Ісака Лена. Протягом «громадянської війни» через село неодноразово проходила лінія фронту, солдати різних армій вважали своїм обов'язком пограбувати «німців», найкращі будинки стояли в руїнах, Кічкаський міст тричі підривався та відновлювався, санаторій Олександрбад було перетворено на купу каміння. Більшовики влаштували у селі концентраційний табір. Чимало колоністів загинули від куль, побоїв, тифу, віспи та голоду 1921 р.

...У 1926 р. селяни були запрошені на загальні збори у старій школі. Висока комісія з Москви, без жодних введних слів повідомила, що їм доведеться переселятися: советський уряд прийняв рішення про будівництво Дніпрогесу й Кічкас буде затоплено. Колоністи були спантеличені й засмучені, та змоги сперечатися не мали. Отримавши деяку компенсацію та нові ділянки землі, продавши старі оселі Дніпробуду, вже 1 вересня 1927 р. мешканці були переселені західніше, у нове село, зведення якого почалося вище по схилу. 23 жовтня всі зібралися в оселі Іоганна Мартенса, урочисто відзначивши цю «радісну» подію. Правда, між ними не було тих тридцяти родин, які виїхали в Америку або в сусідні села. Так закінчив своє існування затоплений у 1931 р. Другий Айнлаге, й почалася недовга та сумна історія Третього.

Це село вже мало чим нагадувало менонітське. Навкруги розгорнулося епохальне будівництво, багато нових робітничих селищ утворили наче окреме місто, заселене десятками тисяч людей зі всіх кінців країни. 27 менонітських родин, загнані в колгосп, перетворилися на незначну меншину. Життя їх стало справжнім пеклом у 1937 – 41 роках, коли понад півтори сотні «німців» були вигнані в Сибір або розстріляні, як «вороги народу». Не дивно, що ті, хто залишився, сприйняли з полегшенням прихід німецьких військ у серпні 1941 р. Відступ Вермахту під ударами Червоної армії не відчував так званим «фольксдойче» («особам німецької національності») нічого хорошого, й 30 вересня 1943 р. останні меноніти Айнлаге, всього 997 душ, залізницею вирушили на захід [300, с. 164 – 165].

Поглинений водосховищем разом із Дніпровими порогами, старий Айнлаге-Кічкас перетворився на справжній символ трагічної долі всіх менонітів України. Ті з вигнанців, кому пощастило вціліти, засновували за океаном нові села, на згадку про минулі часи називаючи їх старими іменами. Так, зокрема, з'явилися села Einlage у Канаді, Мексиці, Болівії та Парагваї, Кічкас на Південному Уралі, п'ять сіл Neuanlage у Мексиці, по два – у Канаді та Болівії, одне – у Парагваї, Neueinlage у Канаді, Neuenlage у США, Канаді та Парагваї [305]. А на нашій землі пам'ять про менонітів, майже повністю стерта, була похована під товстим шаром брехні й почала повертатися до нас тільки чверть століття тому. Останніми роками декому вдалося здійснити, здавалося б, неймовірне – на власні очі побачити дніпровську Атлантиду. В нетрях штучного «озера» запорізькі дайвери на чолі з Юрієм Батаєвим відшукали напівзанесені мулом фундаменти, надгробки кладовища, скелю з позначками повеней, уламки ешелону часів «громадянської» ві-

йни, деталі Кічкаського мосту й навіть печеру, розташовану поряд із ним [306]. Сподіваємося, це не останні відкриття.

ДНІПРОВСЬКІ ЛОЦМАНИ

Зрозуміло, що люди, справою яких було проводити судна через пороги, жили на берегах Дніпра вже тисячі років тому. Проте, саме наприкінці XVIII ст. з'явилася професійна організація дніпровських лоцманів зі своїм чітко затвердженим уставом. Центром лоцманства з 1750 р. стала слобода Кам'янка, куди за розпорядженням Запорозького Кошу було переведено частину лоцманів з Ненаситецької сторожі. Сімейний люд став селитися тут з 1770 р. [307, с. 164]. Після 1775 р. значення лоцманства надзвичайно зросло: підготовка до чергових війн з Туреччиною, будівництво флоту на Чорному морі, міст Херсона та Миколаєва, спорудження судноплавних каналів – все це потребувало доставки величезної кількості вантажів по Дніпру та людей, які би проводили ці вантажі через пороги. Тому козаків, що займалися лоцманством вже 1778-го р. було наказано звільнити від податків та інших повинностей. У 1785 р. перші 42 чоловіка лоцманів найнялися проводити казенні судна та плоту за встановлене жалування. У 1787 р., коли Катерина II подорожувала Дніпром у бік Криму, їх було вже 121 [279, с. 22 – 24]. З проведенням через пороги царської флотилії вони вперше успішно. Тому в 1789 р. великий приятель Катеринославського намісника Г. О. Потьомкіна, статський радник М. А. Фалєєв запропонував: «записать в лоцманы 120 человек из людей знающих водяной ход, употребляя к сему преимущественно перед другими прежних запорожцев, яко людей к проходу через пороги несколько уже привыкших; и приводя таковых сходственно с уставом о водо-

ходстве к присяге, быть им навсегда при оных порогах непременно, дабы через то могли они в сопровождении судов через опасные места иметь лучшее познание, и дети их, будучи всегда при них, привыкши к сему водоплавательному знанию, поступали на упалье места... Нужно обучать их, выбрав из них к науке способных,... навигации, чтоб они знали совершенно ход реки Днепра, глубину и мелкость оной, также весенней, летней и осенней воды, пороги явные и потаенные, корчи или камни, или мели, по коим надобно вести судно, дабы по тому располагая по их науке и искусству, сохранно без всякой гибели судно и прочее провоздять могли...». Вже в кінці 1789 р. з цього приводу вийшла відповідна постанова «найсвітлішого» [308, с. 52, 54 – 55]. Лоцманам була дарована велика ділянка землі на правому березі Дніпра із селами Лоцманська Кам'янка (Лоцкам'янка) та Старі Кодаки. З часом у віддалені від берега утворилися ще два села – Сурські Хутори та Широке. У 1879 р. у складі Катеринославського повіту одноїменної губернії було утворено Лоцмансько-Кам'янську волость, з якої виключили с. Широке, зате додали Мандриківку [309, с. 8, 13].

У порівнянні з іншими селянами лоцмани наче знаходилися у привілейованому стані. Вони отримували за роботу фіксовану платню, були звільнені від панщини, рекрутських наборів (військової служби), інших повинностей та податків. У 1811 р. всіх селян Лоцкам'янки та Старих Кодаків віком від 20 до 60 років перевели у лоцманський стан. Тоді ж було офіційно затверджено статут «Товариства Дніпровських Лоцманів», який зберігав деякі риси старого козацького устрою: лоцмани самі обирали старшину (отамана, писаря, скарбничого), всі важливі питання вирішували шляхом відкритого голосування на «сході», який збирався

не менше, як двічі на рік [309, с. 10 – 11]. Проте насправді довгий час їх становище мало чим відрізнялося від кріпацького. Лоцмани не могли залишати своїх сіл та за першою вимогою начальства, навіть під час жнив, мали кидати все й братися до своєї небезпечної роботи [279, с. 27 – 33]. Бувало й таке, як розповідав старий лоцман М. Гаркуша: «Раньше гаяли лоцманувать нагайкою: той боїться, той не хоче, а той пішов бродяжиться» [69, с. 79]. З роками, щоправда, все помінялося. У 1870-і роки на Південь України прийшла залізниця, перебравши на себе багато вантажів, і в той час, як роботи лоцманам поменшало, самих їх ставало все більше. Між лоцманами з'явилася конкуренція за отримання прибуткових замовлень, хабарі за запис в учні тощо [279, с. 68 – 69].

У 1811 р. всіх лоцманів було поділено на три «статті» залежно від кваліфікації. «Першостатейні», або «судові» спеціалізувалися на сплаві суден; «другостатейні», або «плотові», відповідно сплавливали плоти. Тільки ці дві статті й вважалися повноправними членами громади. Третя стаття, або «ученики», була прикріплена до певних лоцманів перших двох категорій у якості помічників. Вони також несли сторожову службу на Ненаситці, допомагали потерпілим при аваріях та виловлювали ліс із розбитих плотів. Пізніше з'явилися ще дві категорії: «партійні» та «дяді». Перших, як особливо досвідчених, обирали самі власники транспорту, призначаючи керівниками над кількома лоцманами, які одночасно сплавливали цілу партію суден. На поч. ХХ ст. таких було лише 10 – 15 осіб. «Дядів», як порадників, прикріпляли до молодих лоцманів, яким судновласники ще не дуже довіряли. Робота була надзвичайно відповідальна й небезпечна, проте й заробіток непоганий. Тільки за один рейс «статейний» лоцман отримував від 15 до 20 рублів, якщо сплав прохо-

див «Старим» ходом, і від 20 до 40 рублів – по більш складному «Новому» ходу. «Ученики» за мінімум 2 дні важкої праці, як правило, мали усього 4 – 5 рублів, а от «партійні» – коли 50, а коли й 150 – залежно від щедрості хазяїна [309, с. 19 – 21, 29].

Навчання майбутніх лоцманів починалося ще з дитинства, коли, частіше батько, а то й інший родич, брав хлопця з собою на роботу. «Хіба довго вчиться? – розповідав у 1929 р. лоцман Паламаренко. – Проплавав годів три, так щоб батько розказував: той камінь-но, той камінь-но і, коли хлопець тямковитий, то й вивчиться ще й як! Вони всі каміння знають, уже знають, куда їм бити – чи вправо, чи вліво». За словами П. С. Шевченка, «часом людина ні аза не знає, а лоцман із його первейший» [69, с. 86]. Серед лоцманів існував суворий відбір. Першорядне значення мали особисті якості людини. Значна увага приділялась вправності та досвіду учня, швидкості його реакції, вміння приймати правильні рішення в екстремальній ситуації, а також гостроті зору. Адже, наприклад, за високого рівня води у каналі Ненаситецького порогу напівкероване судно мало нестися зі швидкістю 5,5 м/с, а за таких умов зіткнення з будь-якою перепороною могла закінчитися аварією [310, с. 70].

У 1880-і роки встановився такий порядок, коли, пробувши від 5 до 10 років у помічниках, молодий претендент складав іспит, чого раніше не було. Спеціальна комісія з цього приводу збиралася зазвичай у березні місяці. «Собереться комісія, начальство, лоцманів сидять. Сейчас зве начальник: «Ну, что ты должен делать, как попадешь на плот?» – «Як поставили мене на плот, я зараз спросив горішнього отамана: «Є в тебе канат? Є топор, лодка?» – «Є». Ну, потім пливу». Начальник пита: «Как ты должен поплыть?» – «Я зараз должен гукнуть на дубовика: «Піднімай якорь!» – Дубовик під-

німає. Я тоді в хід пустився (тобто пішов по маршруту – ред.). Я зараз острівок Московський должен бросить управо; нижче я ще сплив – Вир я должен бросить управо – камінь так зветься; потім уп'ять острівок управо – Кодачок. Потім камінь Горбатий улево бросать, Вишники управо, Плоський камінь – улево, з Кодацького порога вискочивши...». Пройшовши комісію, невдатні учні могли стати тільки «третьостатечниками», які виконують під час сплаву різну чорну роботу. Ті ж претенденти, які за шестибальною системою здобували достатні бали, потрапляли до спеціального реєстру лоцманів першої або другої статті, залежно від того, на кого вони склали іспит [69, с. 87 – 88].

Якщо з точки зору вчених мужів початком порожистої частини Дніпра був Катеринослав, то для лоцмана – Лоцманська Кам'янка. Саме тут йому зобов'язані були передати в управління будь-яке прибуле судно чи пліт. З цього моменту «горішній» лоцман перетворювався на звичайного плотового робітника, а «пороговий» – на справжнього диктатора, будь-який наказ якого виконувався беззаперечно. Праця лоцманів розпочиналася навесні, коли звільнявся Дніпро від криги й надходили плоти та судна з горішнього Дніпра. Тоді відбувався урочистий акт офіційного відкриття навігації, правився молебень і «піднімався прапор». Навігація тривала до пізньої осені, «аж до Покрови, поки заморозки стануть, що не можна видержать у курені».

Порядок та умови сплаву, типи, тоннаж і розміри різних плавзасобів, склад їх команди та перелік необхідного спорядження – все суворо регламентувалося. Так, наприклад, гранична довжина плоту сягала 60 саж. (бл. 128 м) ширина – 9 саж. (бл. 19 м). На великому плоту мало бути 20 – 24 робітників, а також дуб з 5 – 7 робітниками й одним дубовиком, двовесловий човен з 4 – 5 робітника-

ми й лоцман. Дуже велике значення мав горизонт води. Для спостереження за ним у всій порожистій частині Дніпра було аж 88 водомірних постів, але головною та найстаршою була рейка, висічена на скелі острівця Московського біля Лоцманської Кам'янки. Нуль на тій рейці відповідав тому рівню Дніпра, за якого в минулому, ще до будівництва каналів, сплав припинявся цілком. Як казав лоцман Х. Жарий, «єслі вже вище нуля буде вершків восьім (бл. 35 см – ред.) – треба повертатъ в канаву, єслі вже буде вище дванадцяти (бл. 53 см – ред.), то то в порог прямо». Службовець, що його називали «лоцманський пан», кожного дня записував показники з рейки, вони друкувалися й вивішувалися на дверях сільської лоцманської контори. Залежно від рівня води «лоцманський пан» визначав, якою може бути гранична осадка певного судна, яким саме «ходом» сплавити «барки» (так у лоцманів зазвичай називався будь-який човен), а яким плоти, на які «стежки» (окремі відрізки «ходів») можна звертати, та чи можна взагалі сьогодні вирушати. Все це він переказував тим, хто мав сьогодні йти у сплав.

«Партії», тобто великі каравани різних суден кількістю до 80 одиниць, відчалювали згідно заздалегідь встановленої черги та за чітко визначеним порядком: спочатку судна великих розмірів, потім по-менше, і нарешті – плоти. Відвал відбувався на сході сонця, тільки в тиху погоду, і тільки якщо нема туману. Коли ж негода не дозволяла вирушити негайно, тоді за звичаєм «поливали дорогу». Всі сходилися на «хазяйщину» – чималу будку на тому плоті, де знаходився «партійний» лоцман. Принесуть горілки, постелять рогіжки на бабайках (веслах), випивають, закушують і приказують: «Пошли, Боже, нам щасливої путі!». Так само збиралися, пили та закусували й жінки-лоцманки. Це в них називалося «гладити дорогу» – щоб гладко випала дорога їхнім

чоловікам і щоб повернулися вони живі та здорові з плаву [9, с. 134 – 146; 69, с. 96 – 98].

У порожистій частині Дніпра лоцмани користувалися двома маршрутами – «ходами»: Старим та Новим. Старий, або Козацький хід майже повністю проходив під правим берегом і співпадав з природним фарватером ріки. Він був найбільш глибоким, зручним і вільним від перешкод. Новий, або Канальний хід утворився після побудови каналів у середині XIX ст. Він проходив під лівим берегом і здебільшого не співпадав з природною течією Дніпра, а тому був досить незручним і вимагав великої спритності у боротьбі з ворожими потоками. Тому лоцмани намагалися до останнього уникати Нового ходу. Він та Старий хід розділялися тільки у порогах, співпадаючи у плесах між ними. Вище шановний читач міг дізнатися про так звані «примітні» камені, що ними відмічалися ходи. Кожен з таких каменів мав свою назву. Вправний лоцман добре знав розташування кожного з них. Якщо ж він не впорався з течією і терпів аварію, це дуже болісно впливало на його репутацію. На довгий час невдаха міг позбутися заробітку, зате й увічнити своє ім'я у географічній назві [9, с. 112 – 114].

Від обох ходів у кількох місцях відгалужувалися окремі «стежки». Одні з них були запасними шляхами для проведення плотів у скрутній ситуації, інші слугували для сплаву великих суден. Одна зі «стежок», яка називалася Коростява течія, проходила річищем між островом Дубовим, що нижче р. Осокорівки, та лівим берегом Дніпра. Лоцман О. С. Девлад розповідав: «Існує вона тільки для переправи плотів, якщо далі нікуди. Від краю до краю пересипана вона безліччю каміння («корости» – ред.)... Буває, що протягом часу малої води... аж до голови Дубового острова скупчується багато плотів на привальнім місці й чекають черги. Так

от при таких випадках хитро-розумні лоцмани й починають мізкувати, яким би-то його чином обминути своїх товарищів і пускають плоти цією течією. Труденько приходилося іноді, як застрягне хто на рясному камінні, так просте більше, як стояв би він у черзі, але більшість умудрялися проплити зовсім безпечно». Інша «стежка» починалася перед Лишнім порогом і називалася «стежкою на Француза». Нею користувалися у тому разі, якщо збивалися з основного шляху, що було доволі небезпечно. «На лівім боці Дніпра, супроти Вільного порогу, жив собі якийсь француз, землевласник, щось до 40 десятин мав і от, коли той чи інший лоцман попадав на цю стежку, поглядаючи на хутір того француза, говорив: «Французе, французе, пливу на твоє щастя». Невідомо чому, але літні лоцмани пригадують, що коли пливеш та пригадаєш француза, пропливеш безпечно» [48, с. 123 – 124].

За сприятливих умов пліт ішов від Лоцманської Кам'янки до Кічкасу найбільше два дні. Коли ж заважала негода, то іноді важко було дістатися й за два тижні! На випадок негоди або ночівлі на маршруті сплаву існували так звані «привальні місця», яких лоцман С. Гаркуша нараховував 7. Останнє з них – це Кічкас, де кінчається маршрут, проте найважливіше – на Звонецькій косі перед Ненаситцем. Тут нерідко збиралися цілі каравани суден та плотів, чекаючи на тиху погоду. Адже найбільшим ворогом лоцманові був саме вітер. «Розтопіривши губу», він змушував його робити привали навіть там, де дуже погано приставати до берега, важко закріплювати якорі, а ще важче вигрібатися звідти на чисте плесо. Єдиний засіб, щоб перемогти нудьгу в такому вимушеному пристановищі і єдиний спосіб, щоб позбутися непотрібного вітру – «потушити» його. Тушити вітер збиралися всі лоцмани на хазяйщину. Брали гроші, йшли у

найближчу слободу, купували там горілки, порося або барана, чи самі собі ловили сома, пили й закусували [69, с. 101].

...Нарешті, вітер вгамувався – можна вирушати далі. Ось як Д. І. Яворницький описує лоцмана під час проходження найстрашнішого порогу: «Все посбрасували с себя лишнюю одежду, все снимали с ног сапоги, стали прощаться друг с другом и потом, опустившись на колени, все стали креститься и читать вслух святыя молитвы. У некоторых навертывались слезы на глазах. Все были бледны, все как бы превратились в застывшие остовы; один только лоцман выказывал полное спокойствие. Сбросив с ног сапоги и сняв с головы шапку, он остался босой в шароварах синего цвета, опоясанный красным поясом, в вышитой мережкой сорочке и с полуоткрытой, выдавшейся вперед грудью. Он стоял впереди всех, несколько закинув назад голову и, молча, одним движением правой руки, показывал ход работавшим у стерна плотовщикам» [39, с. 124 – 125].

Побойки, тобто аварії плотів, звісно, бували, хоч і дуже рідко. І коли вже таке траплялося, Ненаситець цілком виправдовував своє ім'я, про що з властивою йому майстерністю розповідав той самий Д. І. Яворницький: «Как понесло тот несчастный плот, да в само Пекло! Так в одну минуту на мелкие куски все и пошматовало; остались только одни дубовые колоды; стоят они стоймя посреди Днепра, точно мачты. Но вот на них несутся задние плоты. Страх один смотреть! Разогнались, шаргнулись плоты о стоячие колоды, сбили их с мест и вместе понеслись по страшным камням порога. Люди, бывшие на плотях, не успели и придти в себя, как уже очутились в самом пекле. Вмиг все как-то страшно попеременялось между собой: там поднимается вверх колода и из-под

нее выбивается человек, там плывут пять-десять бревен вместе, а на них сидят три-четыре человека, поднимают кверху руки, молят о спасении, но напрасны их мольбы: за шумом воды их жалобных воззваний не слышат» [39, с. 127 – 128].

Автор цих рядків – історик, наділений талантом письменника-публіциста. Й не дивно, що його барвіста розповідь може створити в читача враження, наче будь-яка подорож порогами Дніпра неодмінно вимагала кривавої жертви. Віддавши належне літературному дару Д. І. Яворницького, треба, однак, зауважити, що враження це певною мірою хибне, про що свідчать сухі цифри статистики. Відомо, наприклад, що з 1877 по 1908 рр. порогами пройшло 41 парове судно, 3621 непарове судно та 18470 плотів – загалом 22132 плавзасоби. З них було пошкоджено 19, а розбито 46 плавзасобів. Із цих 65 аварій 54 відбулося на Ненаситці. Іншими словами, на цьому порозі зазнали аварії 0,24 %, або кожен чотирьохсотий плавзасіб, з тих, що за 30 років подолали пороги [9, приложения, с. 6 – 13]. Додамо також, що далеко не кожна з цих аварій супроводжувалася загибеллю людей. Для допомоги потерпілим вживали різних заходів. Вище та нижче Ненаситця знаходилися сторожові пости – 8-и весловий дуб та 4-х весловий човен. Крім того, в цілях полегшення умов сплаву по правому березі Дніпра, між селами Лоцманська Кам'янка та Військове Відомством Шляхів Сполучення у 1900 р. було влаштовано телефонну лінію з шістьма перемовними будками [9, с. 149, 151].

Повертаючись до типів суден, що долали пороги, треба зупинитися на пароплавах. Як не дивно, перший з них продерся крізь кам'яні хащі аж у 1825 р.! Судно із символічною назвою «Наdejда» збудували у 1823 р., у маєтку графа М. С. Ворон-

цова, у містечку Мошни Київської губернії, у спеціально створеному для цього великому ставку за 4 версти від Дніпра. Тільки за два роки, під час особливо потужної весняної повені, вдалося провести пароплав через пороги. Цьому сприяли як вміння лоцманів, так і невеликий розмір пароплава: довжина – 19,8, ширина – 4,88, осадка – 1,75 м. Корабель мав корпус, набраний із соснового лісу, плоске дно, гребні колеса з боків, залізний паровий котел та парову машину потужністю 20 кінських сил. Прибувши до Херсону, «Надежда» згодом курсувала до Миколаєва та Одеси, але більше ніколи не з'являлася вище порогів [311]. Цю майже фантастичну задачу – подолати Ненаситець уверх за течією – поставив перед собою у 1884 р. інженер М. В. Євреїнов. Втілити свій задум він намагався, використавши невеликий пароплав на туєрній тязі, що мав відповідне ім'я – «Ненаситець». Парова машина на кораблі обертала колесо, встановлене на борті судна. На це колесо був накинтий ланцюг, простягнутий через поріг по дну, вздовж течії ріки, на відстані близько 3,7 км. Міцно чіпляючись за цей ланцюг, пароплав мав йти проти потужної течії сам, та ще й тягнути за собою баржі з вантажем. 15 червня 1884 р. корабель пішов на штурм порогу. Подолавши лави Рогату та Мокрі Кладі, на Казанцовій він почав буксувати. Вода стала бити у тупий ніс корабля й потрапляти у вікна. Хтось із натовпу на березі закричав: «Вода йде у пароплав!» Зчинилося сум'яття й судно негайно спустило вниз за течією. Вирішено було приробити до носу таран для розсікання хвиль й пізніше повторити спробу. Однак, вже 25 вересня того року «Харьковские губернские ведомости» повідомляли: «Пароход господина Евреинова в настоящее время разобран и части его продаются на слом»... [312]. Люди визнали свою поразку в боротьбі зі стихією. Втім, це аж

ніяк не заважало їм захоплюватися величчю первісного Дніпра, про що ми розкажемо далі.

ТУРИЗМ НА ПОРОГАХ

«Кожен з нас матиме немало користь, мандруючи по Дніпрові, та особливо корисна мандрівка на Дніпрові пороги, які приваблюють кожного своєю могутньою, дикою й страшною красою, що робить надзвичайне вражіння на мандрівника, викликає в його пам'яті спомини про сиву, далеку, а разом з тим і дорогу для всіх нас старовину, настроє його на романтичний лад і розбуджує прихильність до героїчної епохи в історії нашого народу» [11, с. 3]. Ці слова написані істориком В. О. Бідновим у кривавому 1919 р., та не можна не погодитися з ними й сьогодні. Єдине «але» – порогів на Дніпрі ми не побачимо, принаймні у найближчий час...

У попередніх розділах йшлося про сотні пам'яток давнини, відомих нам сьогодні у Дніпровському Надпорожжі. Поселення та городища, скарби, кургани та святилища свідчать, що місцеві мешканці тисячоліттями користувалися Рікою, пересувалися по ній та виявляли по відношенню до неї релігійні почуття. Безперечно, мандрівники минулого, як і сучасні, були захоплені красою Дніпра. Але кого ж із них можна вважати першим туристом? Як давно починався «туризм» на порогах Дніпра?

«Туристи – особи, що подорожують для розваги чи для наукових цілей» – повідомляє «Словарь иностранных слов» 1901 року [313]. З науковою ціллю прибув в Україну на межі 1620-30-х рр. француз Гійом де Боплан. Його опис Дніпрових порогів, на відміну від інших, містить відбиток власних яскравих вражень захопленого мандрівника: «А поки що скажу лишень, що я бачив і оглянув усі тринадцять порогів і переплив усі ті

водоспади в єдиному човні вгору за течією. Це видається неймовірним, бо серед цих порогів трапляються такі, що мають висоту 7 чи 8 стоп. Вирішуйте самі, чи легко тут було користуватись веслами. Серед козаків жоден не вважатиметься справжнім козаком, поки не перейде всіх тих порогів. Отож за їхнім звичаєм я й себе можу вважати козаком, і саме в цьому – моя слава, яку я здобув тією мандрівкою» [29, с. 38]. Ці слова викривають в авторі людину, схильну до художнього перебільшення. Дійсно, пройти пороги вгору за течією – абсолютно неможливо. Але якби Боплан, живи б він серед нас, назвав себе туристом, то не погрішив би проти істини.

У XVIII ст., особливо після знищення Січі, по запорозьких землях подорожували чимало вчених та митців. В описах їхніх подорожей з'являється акцент на естетичному сприйнятті порогів. Так, академік В. Ф. Зуєв, що побував на Дзвонецькому порозі восени 1781 р., пише:

«...Звонецкой порог прорывающеюся меж каменьев водою в безпрерывном и далеко раздающемся своем шуму изображал нам разныя голоса от разности стремления воды производившия; и следовательно в ночь сию мы от самага естества угощаемы были балом, котораго все приуготовление в красное лето и не сбившись с дороги без сомнения полюбились бы и нежному полу...» [23, с. 253].

Більш оптимістичним є опис Ненаситецького порогу в академіка М. Я. Озерецковського (весна 1783 р.):

«Я ничего еще величественнее и удивительнее в сем роде не видывал. Хотя отменная вышина воды во время нашей тут бытности и воспрепятствовала нам видеть сей порог в обыкновенном его состоянии, однако не во всех еще местах вздымающаяся дно сей реки составляющая каменья покрывала,

дабы не иметь хорошаго понятия с каким стремлением столь великое количество вод, о каменья наподобие запруды через реку составляющия и перебегая, ударяясь сквозь оные с великим шумом и волнением, наконец, ниспадает с 3-х саженой вершины большими пенящимися истоками (такова вышина сего порога, как сказывают, в низкую воду)» [314].

Ще один яскравий опис Ненаситця залишив французський посол – граф Луї-Філіпп де Сегюр. У 1787 р. він брав участь у грандіозній пропагандистській подорожі Катерини II у Крим. Прямуючи вздовж Дніпра, кортеж імператриці зробив спеціальну зупинку для спостереження найбільшого порогу. «...Поток здесь с яростью и пеною бьется о скалы – пишет Сегюр. – С первого взгляда кажется, что невозможно проехать между этими скалами на самом легком челне и с отважными гребцами. Однако ж недалеко стояли на якоре большое судно и лодка, назначенные для проезда через пороги. Князь Потемкин, принц Нассау и я хотели было отважиться на эту поездку, но нас остановило решительное запрещение императрицы» [315, с. 447].

До цього ж періоду належать перші відомі нам зображення Надпорожжя. Серед них – малюнок В. Ф. Зуєва «Вид Ненасытецькаго порога с горной стороны» (1781) [23, с. 254], виконані аквареллю та сепією панорами «Вид канала на Ненасытцах» і «Вид Ненасытецькаго порога» російського художника М. М. Іванова (після 1780) [316, с. 69], акварель «Ненаситець – сьомий поріг на Дніпрі» швейцарця Жана Анрі (Йохана Хайнріха) Мюнца (після 1781) [317].

Витоки туризму в сучасному розумінні цього явища сягають епохи романтизму, тобто першої половини XIX ст. Відкидаючи сучасну сіру повсяк-

денність, романтики тяжіли до всього незвичного. Їх приваблювала народна творчість і минулі історичні епохи, і, звісно ж, не могли не хвилювати такі місця, як околиці Кічкасу: «Тут Днепр только перешел свои пороги, посреди его – каменные острова с лесом, весьма возвышенные, берега также местами лесные; словом, виды необыкновенные, я мало видал в моем путешествии, кои бы мог сравнить с оными». Це написав у 1820 р. генерал М. М. Раєвський (старший) [318, с. 196; 319, с. 518 – 519].

У 1825 р. питаннями історичної географії Надпорожжя цікавився письменник і дипломат О. С. Грибоедов [320, с. 458 – 459]. У жовтні 1837 р. подорожуючи до Новочеркаська, Катеринослава та Кічкаса відвідав один із засновників російського романтизму – поет В. А. Жуковський [321, с. 80]. Мандруючи Надпорожжям, він створив три малюнки. Один з них зображує Громову скелю біля Катеринослава, два інших – Кічкаський перевіз [322]. Влітку 1843 р., на шляху до о. Хортиця, у Надпорожжі, ймовірно, побував поет і художник Т. Г. Шевченко. Пороги справили на нього величезне враження. Про це свідчать слова із «Заповіту», написаного у 1845 р.: «...і Дніпро, і кручі, було видно, було чути, як реве ревучий» [323, с. 274].

Духом романтизму просякнуті й історико-археологічні праці, які популяризували тему Дніпровських порогів у освічених колах суспільства. Розглядаючи минуле Надпорожжя у контексті античного світу, дослідники описували його «дикий, грізно-величний ландшафт» (М. І. Надеждін, 1844), передавали народні легенди про змієві печери та неодноразово підкреслювали «прекрасну», «поетичну» і «таємничу» особливість тутешньої місцевості (О. С. Уваров, 1848, А. Подберезський, 1867) [114, с. 18; 174, с. 84 – 85; 88, с. 496].

У часи романтизму виникло саме поняття «туризм». Ще наприкінці XVIII ст. до англійської мови потрапило французьке слово *tour*, що означає прогулянку, подорож. Незабаром на його основі утворилося слово *tourist*. У 1800 р. воно вперше зафіксоване в англійській письмовій мові, а в 1803 р. – у французькій. Слово *tourism* з'являється в англійській мові у 1805-1815 рр., а у французькій (*tourisme*) – у 1841 р. Приблизно тоді ж слова турист і туризм потрапили до російськомовної літератури. Проте, що цікаво, а ні в «Толковом словаре» Володимира Даля (1863-1866), а ні в багатотомній енциклопедії Брокгауза та Ефрона (1869-1097) їх нема [324, с. 73 – 75].

Людиною, яка розповсюдила слово «турист» по Європі та Північній Америці також був романтик. Француз Анрі Стендаль у 1825 р. написав трактат «Расін і Шекспір» – один з перших романтичних маніфестів у своїй країні. А в 1838 р. побачила світ його повість «Спогади туриста», написана у надзвичайно популярній тоді формі подорожніх нотаток [325; 326].

У тому ж стилі писав видатний український етнограф, мовознавець, поет та письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський. У 1856 – 58 рр. за завданням Морського міністерства він вивчав побут населення Нижнього Дніпра. Результати досліджень Чужбинський виклав у своїх «Нарисах Дніпра». Тут ми вперше в українській наддніпрянській літературі зустрічаємо слово «турист»: «...Але у цьому плаванні – писав етнограф – багато поезії: сонце щойно зійшло, небо чисте, вітерець – анітелень, і тихий, ледь помітний рух судна не заважає туристові сидіти нагорі й пити чай у ранковій прохолоді... Я, однак, думаю, що туристів тут небагато: принаймні, я мандрую друге літо поспіль дніпровським прибережжям і, мешкаючи біля

порогів і на порогах, не зустрів нікого, хто б зважився проплисти цю невелику відстань у 65 верст власне з цікавості. Пливли минулої осені іноземці, але вони належали до компанії низового пароплавства». Говорячи про місцевість у районі с. Петро-Свистунове, Чужбинський називає туристом себе: «Праворуч і ліворуч береги стають дедалі гарнішими, і турист має багато часу, щоб спостерігати за своїми супутниками» [43, с. 134, 157].

Тодішні туристи були здебільшого небідними, високоосвіченими людьми з розвиненим почуттям краси, особами, що досить виділялися із загальної маси. Тому часто їх сприймали, як диваків-нероб, що марно витрачають час і гроші. Та все міняється...

На поч. 1870-х рр., після деякого затишшя, поживавилося обговорення проблеми покращення судноплавства на порожистому Дніпрі – про пороги знов заговорили [9, с. 96 – 97]. У 1873 – 1875 рр. Катеринослав та Олександрівськ були поєднані з центром держави та Кримом Лозово-Севастопольською залізницею, що надзвичайно спростило пересування на великі відстані [327, с. 231 – 232]. Одночасно у суспільстві актуалізувалася тема козацтва. Цьому сприяли твори письменника М. В. Гоголя, поета Т. Г. Шевченка, художника І. Ю. Рєпіна, роботи істориків – М. І. Костомарова, Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького. Останній, збираючи матеріали з історичної географії Запорожжя, особисто брав участь у сплаві порогами на плоту. Свої наукові праці «Переправа через Днепровские пороги» (1885) та «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888) він перетворив на захопливі подорожні нотатки. Показавши себе, як талановитий письменник, Яворницький, певно, неабияк спричинився до того, що подорожі в землі запорожців, на пороги, стрімко набули популярності [328; 329]. Вже автор першого відомого

нам путівника по Дніпровським порогам (1888) – І. М. Каргопольцов – зазначає, що села на порожистому Дніпрі з кожним роком все більше приваблюють до себе мандрівників [330, с. 1]. Пізніше В. О. Біднов змалював яскраву картину екскурсійного життя у Надпорожжі перед Великою війною. «Місцевість, де лежать пороги – писав він – цікава й своїми чудово-дивними картинами природи, й своїм славним минулим, і тому не диво, що пороги приваблюють до себе значне число мандрівників, іноді з неблизьких країн, які прибувають сюди подивитися на чудове явище, побачити пороги і почути їх могутній стогін...» [11, с. 8].

«Екскурсійний сезон» починався у травні. У листі до мецената Є. Х. Чикаленка від 15 квітня 1909 р. Д. І. Яворницький з цього приводу пише: «Високоповажний Євгенію Харлампієвичу! Написати Вам маршрута мандрівки на пороги – це не штука, а тільки от що я Вам скажу: 25 числа цього місяця дуже рано буде виїздити. Сперш усього – уся природа ще не прокинулася од холодної зими; друге – холодно; третє – багато дуже води і через те небезпечно дуже в порогах. Найкраще було б, якби Ви виїхали числа 2-3 травня. О, тоді було б гарно. А проте як хочете, так і робіть. Коли уже Вам вільно їхати у цьому місяці, з'являйтесь 30 числа, – усе ж таки краще буде, ніж 25» [331, с. 258].

Популярними в ті часи були екскурсії волами з Катеринославу або Олександрівська на Ненаситець, часто – оминаючи решту порогів. Про одну таку екскурсію розповідає річний звіт за 1901 рік Олександрівського механіко-технічного училища (тепер – Запорізький національний технічний університет).

...Адміністрація закладу вирішила організувати 13 – 15 травня 1901 р. планову заміську екскурсію у відповідності до пройденого курсу фізичної

географії. Діти зустріли цю звістку з великим захопленням. Батьки сплатили по 80 коп. на різні витрати, лікар училища оглянув кожного з 85 учасників подорожі (серед яких 13 дорослих), давши корисні поради. Кожен мав узяти з собою ранець, кружку, дерев'яну ложку, рушник, змінну білизну та пальто. Для багажу наймалася одна гарба, а ще дві – для відпочинку тих, хто втомиться в дорозі. На катері «Хортиця» екскурсанти з річкової пристані Олександрівська вирушили до села Павло-Кічкас, слухаючи розповіді вчителів про мальовничі скелі й урочища. Піший похід вимагав від дітей неабиякої витривалості, адже коли вийшли за село, почалася денна спека. Не забуваймо – 13 травня по старому стилю – це вже 26 травня по новому. «Учень Н.» писав: «Мы шли оврагами. Арбы уклонились в сторону к большой дороге и увезли с собой запасы воды. Нам пришлось победствовать. Солнце немилосердно жгло, хотелось страшно пить, а воды не было. Пот валил градом... Но вспомнишь: да, я иду на Ненасытец, – и эта мысль придает бодрости». В той день діти пройшли біля 17 км, й зупинилися на нічліг тільки о сьомій вечора – аж за порогом Лишнім, у маєтку поміщика Іваненка.

Вже наступного дня, проїхавши на гарбах кілометрів з 20, досягли Ненаситця. Один з учнів писав: «Еще не доезжая Васильевки, конечно-го пункта нашего путешествия, мы слышали страшный шум. Соскочив с арб, мы побежали на водяную мельницу, стоявшую у самых порогов, и взобрались на каменный мол, служивший для ограждения от напора воды. Здесь нас ожидало чудное зрелище. Днепр во всю свою ширину был запружен знаменитым «Дедом», стяжавшим себе кровавую славу... Словами трудно выразить то потрясающее впечатление, которое произвел на нас Ненасытец. Вода, дотолє плавно и мерно кативша-

ся, вдруг низвергается в глубину и в ту же секунду, как бы исторгнутая целым сонмом адских сил, выбрасывается наверх и вновь устремляется между камнями». Зупинившись на ночівлю у місцевій парафіяльній школі, екскурсанти співали пісні та влаштували феєрверк. На ранок вирушили до залізниці й о п'ятій вечора були в Олександрівську.

На весь цей захід, на 84 учасники, було витрачено загалом 126 рублів, 7 копійок. Крім того, у Василівці біля Ненаситця мандрівникам подарували 4,5 кг цукерок, стільки ж цукру, 900 г чаю, 2,3 кг горіхів та коло швейцарського сиру. Не погано... [332, с. 311 – 317].

У тому випадку, коли екскурсія вирушала з Катеринославу, гарби на 10 і більше людей наймали у селах Мандриківка або Лоцманська Кам'янка – по ціні від 8 до 20 руб. Подолавши 35 верст (понад 37 км), мандрівники прибували до села Микільське. Тут вони зупинялися у приміщенні місцевої земської школи, чи у хаті в когось із селян, або просто неба. Далі вирушали до Ненаситця, на скелю Монастирско – найкращій оглядовий майданчик. По дорозі оглядали навколишні скелі, кромлех стародавнього кургану, земляні укріплення ретраншементу XVIII ст. та Фалєєвський канал зі шлюзом поч. XIX ст. Після оглядин порогу в селах Микільське або Військове за певну плату можна було найняти дуба, з тим, щоби в супроводі хазяїна човна та двох гребців пройти поріг довгим «Нижнім» каналом, або навіть подолати Ненаситець Старим, Козацьким ходом. В. О. Біднов зазначав, що у воєнний час ціна такої атракції дуже зросла, до того ж вельми складно було взагалі віднайти охочих гребців. Отже, екскурсії не припинялися й під час війни! Взагалі, на те, щоби докладно ознайомитися з порогом та навколишніми пам'ятками, потрібно було не менше доби.

Водна подорож на Ненаситець тривала біля 5 годин. Пройшовши Дніпром понад 40 км, екскурсанти долали Кодацький, Сурський, Лоханський та Дзвонецький пороги, попутно оглядаючи численні забори, скелі та острови. Човен – великий дуб на 20 чоловік – наймали у Катекринославі, на Смолянній пристані. Дубом прибували до лівобережних сіл Огринь, або Чаплі, де за 15-20 руб. наймали гребців. Після цього у селі Лоцманська Кам'янка необхідно було обов'язково найняти кваліфікованого лоцмана, сплативши за його послуги не менше 5 рублів. Бо без лоцмана «річний догляд, що призначено коло кожного порогу, не дозволить пройти ні одного порогу» [11, с. 28 – 35].

До речі – що таке 1 рубль у 1913 році, перед Великою війною? – Срібна монета вагою 20 грамів з портретом царя. Низькооплачувані робітники в той час отримували мало – від 8 до 15 руб. на місяць. Та частіше на екскурсію вирушав не пролетарій, а, наприклад, вчитель старших класів гімназії. Його середній оклад – від 80 до 100 руб. Щодо цін, кіло цукру у 1913 р. коштувало 25 коп., свинини – 30 коп., картоплі – 15 коп., чорної ікри – 3 руб. 20 коп. (!), а гарна сорочка – 3 руб. [333].

Більш небезпечним для пересічного мандрівника вважалось проходження Ненаситця на плоту. Зважившись на це, він отримував чимало гострих відчуттів. Яскравий опис своїх вражень від цього екстремального заходу залишив 29-річний історик Д. І. Яворницький (1884): «Тут все сливається в один отчаянный гневный рев реки; тут всякая мысль человека замирает от трепета, а все чувства его замирают от страха. Но тут же самая холодная душа невольно почувствует потребность в молитве и невольно ощутит близость всемогущего творца... Но вот мы очутились у самого страшного места Ненасытца, Пекла. Раздался ужасный треск,

и наш плот, как бы схваченный железными когтями целого миллиона демонов, страшно затрепал по всем связям и начал погружаться в воду... Он все ниже и ниже опускается, а вода на нем все выше и выше прибывает... Вот она уже по косточки, потом по колени, а потом и по пояс... Братцы, братцы, идем ко дну!.. Господи, прости мою казачку душу! Отпусти ей тяжкие грехи!.. Но тут плот наш, как бы толкнутый снизу целым сонмом тех же адских сил, быстро поднялся вверх, принял свое естественное положение, и скоро мы очутились далеко-далеко за порогом... Страшный рев его показался мне тогда ревом разъяренного чудовища, стонавшего при виде жертвы, вырвавшейся из его алчной пасти» [39, с. 125 – 126].

Слід, однак, зауважити, що в ті часи дніпровські лоцмани вже накопичили величезний досвід у своїй справі. Тому подорож порогами у супроводі професіонала тоді вже не сприймалася, як захід, надзвичайно небезпечний для життя – сплав був порівняно безпечним. Траплялися, щоправда, серед мандрівників і справжні відчайдухи, які цілком нехтували всіма здобутками лоцманського мистецтва, наражаючись при цьому на смертельну небезпеку. Один із них, вісімнадцятирічний мешканець Олександрівська Никифор Авраменко, «подолав» Ненаситець у 1911 році. Ось його враження:

«Все йшло добре, керунок держу як треба, здається, і веслом порушив як треба. А вода так мчить, що весло як в густій смолі. І сталося щось незрозуміле. З жахом бачу, як човен летить прямо на страшний камінь, минає з правого боку і несе на півметра од нього прямо на високий бурун. Далі одбувалось помимо волі. Мови не було про якесь керування. Звірячий страх і безнадійність спаралізували все ество. Зостався інстинкт життя, бо-

ротьба в одрухах весла. Тут на ніщо не пригодивсь би найвищий клас плавання. Якимсь дивним способом кидало човен вниз, сказано вертіло, заливало водою.

Ніколи не міг потім зрозуміть, як опинився на спокійній воді. Прибився до берега з трудом, безсилий, поламаний, мокрий, трусило, як в лихоманці. Упав на гарячий пісок і лежав без руху довго. Переживав наново страх. Висушивсь на сонці, трохи прийшов до себе і почав потроху витягати човен далі на берег та вилити воду. Ненаситець взяв, що міг. З начиння якимсь чудом остався чайник. Зник казанок, сокирка, чашка, ложка, сковорідка, торбинка з гачками і черв'яками» [334].

...Між двома світовими війнами туризм, особливо спортивний, став по справжньому масовим у всьому світі. У Радянському Союзі він посідав важливе місце серед засобів ідеологічної обробки населення. «Под советским, пролетарским туризмом – писав партійний діяч В. П. Антонов-Саратовський, – понимается такая форма культурной революции, которая ставит своей задачей путем экскурсий, самостоятельных коллективных путешествий поднять политический и культурный уровень трудовых масс Союза ССР, способствовать их военной подготовке, переделывать их в активных участников социалистического строительства и тем способствовать ускорению строительства социалистического общества» [335, с. 5]. Найкраще для досягнення цих задач підходили численні будівництва часів індустріалізації, такі, як Дніпрогес. З точки зору радянського офіціозу Дніпровські пороги були варті уваги виключно в сенсі показу контрасту «старого» та «нового» світів та прославлення перемоги очолених більшовиками мас над «ворожою» стихією первісного Дніпра. За словами автора «Короткого путівника» для турист-

тів (1928 р.) М. Г. Філянського, «...слід позбутись провінційно-романтичного підходу до окремих історичних та побутових явищ: «пороги» не вимагають легендарних прикрас і нічого жаяхатись зміни співучої пасторали на ландшафт промисловий» [336, с. 4]. Інший автор, А. С. Петражицький, у 1931 р. назвав пороги «нісенітною примхою природи» та «страшним дефектом Дніпра», зазначивши, однак, при цьому, що вони «по своїй красі і величності перші в світі» [75, с. 3, 7].

Коли у 1927 р. почалося будівництво Дніпрогесу, увага туристів до порогів значно збільшилася. Цьому сприяв і потужний розвиток історичного краєзнавства у роки «українізації», і розташування Надпорожжя на жвавому шляху з Харкова та Москви на південні курорти. Відвідати пороги перед тим, як ці унікальні природні утворення зникнуть назавжди, стало чи не справою честі освіченого громадянина. Втім, багато туристів сприймали подорож порогами, лиш як етап на шляху до головної цілі – Дніпрогесу.

Основних маршрутів подорожі порогами було два: пішки, вздовж правого берега ріки, від села до села, й Дніпром на човні-дубі в супроводі лоцмана. У першому випадку турист міг ретельно обдивлятися й фотографувати кожен поріг, досліджувати прибережні балки, спостерігати археологічні розкопки. При тому, що треба було подолати аж 70-80 верст, йому радилося брати їжі тільки на один день! У разі потреби харчі можна було купувати по дорозі: в одному путівникові навіть наводився перелік сіл, де вони дешевші [337, с. 45]. Бажаючи відвідати тільки один Ненаситецький поріг, можна було скористатись автобусом, який мав зупинки, зокрема у селах Кічкас та Микільське. Відстань від Запоріжжя до Дніпропетровська автобус долав за 3,5 – 4 години [338, с. 27; 339, с. 170].

Та набагато популярнішою була подорож Дніпром. «Неизгладимое впечатление производит полное сильных переживаний путешествие через пороги на «дубах»... в сопровождении опытных лоцманов» – стверджував П. Балицький [339, с. 169]. У 1927 р. дводенна екскурсія порогами на дубі коштувала 3 – 3,5 руб. з людини без їжі [338, с. 24; 336, с. 45]. Для порівняння скажемо, що, наприклад, у грудні 1927 р. денна заробітна платня електромонтерів на будівництві Дніпрогесу складала в середньому 4,59 руб., а чорноробів – 1,96 руб. [340, с. 36]. Тодішній срібний рубль відрізнявся від царського лише зовнішнім виглядом, але не вагою. Ціни ж у порівнянні з 1913 р. зросли: кіло білого хлібу у квітні 1927 р. коштувало 20 коп., цукру-рафінаду – 79 коп., вареної ковбаси першого ґатунку – 80 коп., а топленого масла – 1,5 руб.

Екскурсійні групи, бажаючи вирушити у подорож порогами, мали подавати заявку до Дніпропетровського екскурсійного бюро. На основі цієї заявки бюро викликало лоцмана з села Лоцманська Кам'янка. У тому ж бюро рекомендувалося замовити спеціаліста-екскурсовода, бо «без відповідних пояснень подорож порогами – марна й небезпечна витрата часу» [336, с. 100; 338, с. 24, 27]. Туристам-індивідуалам радили шукати вранці на дніпропетровському базарі мешканців села Старі Кодаки й через них передати лоцманам своє прізвище та адресу. Лоцман мав завітати ввечері того ж дня, щоб домовитись про подорож на завтра й про ціну. Розплачувалися з лоцманом тільки по закінченню екскурсії [341, с. 21, 31]. Радилося не вирушати у подорож, не перевіривши надійності лоцмана у сільраді Лоцманської Кам'янки [338, с. 25]. До речі, у цьому селі у 1927 р. лоцман О. С. Девлад організував артіль «Дніпро-лоцман»,

яка займалася, зокрема, обслуговуванням туристів [342, с. 14].

У подорож необхідно було взяти з собою їжі на два дні, теплий одяг і ковдру. О 6 – 7 годині ранку екскурсанти, пройшовши Шевченківський парк, спускалися до Дніпра. Тут, навпроти острова Монастирського, або вище – в урочищі Каміння, клієнтів чекали човни-дуби. Сівши в човен, турист цілком довірявся лоцману: на порогах він охоронець життя, накази якого – закон. Вся дорога супроводжувалася його розповіддю про казкових зміїв та велетнів, козаків і татар, панів і тих нещасливих колег, які разом із розбитим плотом залишали на зловісних каменях і репутацію, і своє ім'я. На шляху екскурсії було чимало зупинок. Крім порогів, туристи оглядали залишки Усть-Самарської фортеці 1736 р., село Огринь, де вироблялися прекрасні скрині, водомірну рейку на о-ві Московському, електростанцію у селі Чаплі, фортецю XVII ст. і церкву XVIII ст. у с. Старі Кодаки, німецьку колонію Ямбург, скелю Богатир, гарно збережений канал Дзвонецького порогу, краєвиди околиць Вовнизького порогу та ще багато чого [343, с. 15 – 20].

Вперше «деякого роду стурбованість, зовсім, однак, безпідставну» екскурсанти відчували при проході забори Шерстюкової нижче Лоцманської Кам'янки. Набагато небезпечнішими були самі пороги, особливо Ненаситець. Достатньо було одного непевного руху стернового чи переваги борту в один бік пасажирами – й катастрофа неминуча. Втім, про катастрофи нам не відомо. Від гріха подалі екскурсантам рекомендувалося при підході до кожного порогу приставати, виходити з судна й оминати поріг берегом у той час, як лоцман проводить човен водою [338, с. 25 – 26; 343, с. 52 – 53]. За тих, хто забажав пройти поріг ра-

зом із лоцманом, екскурсбюро відповідальності не несло. Подібним екстремалам давалися наступні вказівки: міцно триматися, щоби не змила вода, сидіти нерухомо, не панікувати, очей не заплющувати, дивитися вгору, а краще – на стернового [344, с. 80]. Виконавши всі ці вимоги, ви були у безпеці й отримували море яскравих вражень. Коли ж легковажно ставилися до стихії – могли й поплатитись життям. Один такий випадок описаний у нарисі «Через пороги на Днепрострой» з популярного журналу «Вокруг света». Публіцист А. П. Романовський розповів, як улітку 1929 р. молода вчителька з Києва, знехтувавши заборонаю, полізла купатися у недозволеному місці. Поріг негайно підхопив дівчину й вона загинула. Звісно, з її боку це було злісне нехтування елементарними нормами безпеки. Та враження таке, що автор нарису не забарився скористатися подією, щоб зайвий раз обґрунтувати необхідність будівництва греблі [345].

До Ненаситця туристи прибували о 4 – 5 години вечора першого дня подорожі. Тут вони затримувалися на 2 – 3 години, або навіть на пів дня. Помилувавшись порогом, йшли ночувати у село Микільське, де була філія Дніпропетровської екскурсбази. Можна було провести ніч й на скелі Монастирко над порогом, але там не було спокою а ні від шуму води, а ні від таких самих любителів екстремального відпочинку. Найкращим варіантом була ночівля на острові Піскуватому неподалік – на зеленому лужку коло берега. Тут, у рибальському курені можна було придбати свіжий улов, а на пляжі пошукати шматочки дніпровського бурштину [343, с. 19 – 20; 344, с. 51, 61].

Наступного ранку екскурсія вирушала далі. До п'ятої години вечора треба було дістатися Кічкасу, щоб встигнути на поїзд у Запоріжжя. Кічкаська

екскурсбаза через шалений наплив фанатів індустриальних принад часто не могла надати бодай кілька вільних місць [338, с. 25]. Попереду – щонайменше два напружених дні: знаменитий Кічкаський міст, острів Хортиця, Запорозький дуб, менонітська екзотика. Та головне – Дніпробуд: потужна іноземна техніка, шалені темпи, циклопічні розміри, небачені амбіції, надсучасна архітектура. Все це тоді справляло приголомшливе враження на пересічного громадянина. Натхненний розповіддю гіда, турист під гуркіт механізмів віддавався рожевими мріями про світле індустриальне майбутнє, підписувався на «Позику індустриалізації» й залюбив місив бетон у котловані греблі. Будь-які красоти природи здавалися йому нікчемним дріб'язком. Гарно передав його ставлення до природи Дніпра журналіст Юрій Волін, що побував на Дніпробуді 1929-го року:

«Група екскурсантів, замість того, щоб спокійно, на автобусі, за три години доїхати з Дніпропетровська до Запоріжжя, пройшла цей шлях порогами за півтори дні, на дубах. Втоmlені, змоклі та змерзлі, туристи наче виправдовувалися:

– Треба ж хоч мати уяву про те, що то за пороги такі, що про них так багато написано.

– Ну, й що ж?

– Ну, й нічого. Подивилися. Тепер хай заливають. Не шкода» [346, с. 15].

...У 1932 р. Ненаситець пішов під воду. Дніпрогес і його водосховище заступили пороги в якості екскурсійних об'єктів на нових туристичних маршрутах. Ось що про це написано у «Справочнике-путеводителе отпускника по пароходному маршруту Днепр-Днепрогэс-Одесса» 1933 року: «За Кайдаками наиболее интересный участок Днепра. Тут пароход идет по фарватеру порожистой части, теперь все это залито водою. Чем ближе к

плотине, тем величественнее Днепр, больше воды, река начинает напоминать значительное озеро». І ще: «До Днепрогеса тут абсолютно не было туристов, которые бы проводили свой отпуск, путешествуя на пароходе. Днепровские пороги разрезали Днепр на две части и лишали туристов возможности совершать сквозное путешествие по Днепру и связать это путешествие с другими маршрутами (Кавказским, Крымским, Волжским). В связи с этим туризм на Днепре до советской власти почти отсутствовал» [347, с. 11, 30].

Отакої! Пройшов тільки рік з відкриття Дніпрогесу, водосховище не встигло сягнути проектного рівня, а пропаганда вже безбожно бреше... Дійсно – контраст старого та нового, протилежність ландшафтів порожистого Дніпра й широкого, спокійного простору штучної водойми, створеної на місці порогів, надзвичайно вражали. Але тільки сучасників! Для нових же поколінь – тих, які вже не бачили первісного Дніпра – ефект цей зійшов нанівець. Радянська пропаганда завжди використовувала індустріальний туризм у «вихованні мас». Але популярність його у суспільстві вже ніколи не сягала рівня «дніпробудівських» часів. У 1960 – 80-і роки саме індустріальні міста, такі як Запоріжжя та Дніпропетровськ, стають центрами спортивного туризму. І саме робітники великих підприємств важкої промисловості створюють найбільш потужні туристичні клуби. Вирушаючи у екстремальні подорожі, вони воліють відпочити від «принад», які кілька десятиліть тому викликали екстаз сотень тисяч людей [348, с. 224].

Сьогодні туризм відіграє неабияку роль в економіці, культурі та суспільному житті по всьому світові. Водний туризм, як порівняно небезпечний, задовольняє закладену в людині потребу спортивного ризику, надає відсутні у звичайному житті

враження та відчуття [30, с. 112]. Особливо популярний рафтинг – сплав бурхливими річками на плотах (рафтах) і катамаранах. У межах України він можливий на ріках Чорний Черемош в Івано-Франківській області та Південний Буг – у Миколаївській [349]. Та немає сумніву, що Дніпровські пороги, особливо найбільший з них – Ненаситець, користувалися б у екстремалів набагато більшою популярністю.

Уявімо, що Ненаситець реве до цих пір. Що про нього сказали б сучасні рафтери? – Це – типовий складний поріг на рівнинній ріці. Численні забори, що знаходяться вище й нижче нього, сьогодні називаються «шиверами». Ненаситець належав до так званих багатоступінчастих порогів, тобто складався з кількох послідовних лав-водозливів, поділених камінням, що виступало над поверхнею, на багато потоків. Фото 1920-х рр. свідчать, що за прийнятою сьогодні класифікацією це були як водоспадні зливи (кут падіння більше 45°), так і водоскати (кут падіння біля 45°), і прості водозливи (кут падіння менше 45°). Зустрічалися на порозі й непорушні відносно берегів «стоячі хвилі» або «вали», переважно «круті» або «короткі», тобто такі, схил яких менший за половину довжини туристичного судна. Джерелом «прямих» стоячих хвиль були підводні пасма каменів, а «косих» – прибережні виступи. Найнебезпечніше місце Ненаситця – вир Пекло – за своїми ознаками відповідає так званим «водяним ямам» або «бочкам». Такі ділянки зі зворотньою спіненою течією утворюються за надзвичайно потужними крутими водозливами. Вода у «бочках» містить багато повітря, тому має меншу питому вагу та гірше тримає судно. Згідно класифікації, Пекло можна вважати великою «бочкою», оскільки її розмір був, очевидно, більшим за половину сучасного спортивного судна [12, с. 111 – 115; 30, с. 15 – 17].

Через те, що ми не можемо на власні очі спостерігати Ненаситець, категорійність його сьогодні визначити доволі складно. Скоріш за все, за Міжнародною класифікацією складності водних перешкод, Ненаситець був порогом четвертого класу («складний / advanced»), на верхній межі останнього (клас «IV+»). За особливо потужних повеней, таких, як у 1845 або 1931 рр., поріг наближався до п'ятого класу («дуже складний / expert») із шести можливих. Пороги четвертого класу характеризуються стрімким, потужним потоком та наявністю великих «бочок», що вимагає від екіпажу інтенсивного й точного маневрування. У такому порозі необхідна попередня розвідка. Поріг п'ятого класу – довгий та потужний, з великою кількістю перешкод, великими водозливами та бочками, що їх неможливо обійти. Проходження порогу пов'язане з ризиком. Необхідно проводити розвідку та організовувати страховку. Проходити такий поріг без відповідного спорядження та досвіду не радиться [350].

Сплав (рафтинг) по Ненаситцю, якби цей поріг існував у наш час, можна було б здійснювати на рафтах і катамаранах. Рафт – це надувний 6-и або 8-и місний безкаркасний човен. Катамаран – з'єднані металевим каркасом два надувних балони з ПВХ, на 2-8 людей. Вдягнувши рятувальний жилет та каску, суворо дотримуючись техніки безпеки та всіх порад інструктора, ви б убезпечилися від найменших травм та отримали б неймовірну кількість адреналіну [349].

Ваш покірний слуга не вбачає у подібних речах нічого неймовірного (про це буде нижче). Принципову можливість спуску водосховища, створення курорту «Дніпровські пороги» й відновлення екстремальних видів річкового спорту вже кілька років розглядає Дніпропетровський Інститут про-

блем природокористування та екології НАН України [351, с. 43 – 44]. Це, звісно, справа порівняно далекого майбутнього, особливо, в такій країні, як наша. Проте, вже сьогодні ви маєте можливість побачити й відчутти, яким був колись і мав би бути наш Дніпро. Для цього необхідно вирушити на Південний Буг. Тут, у Миколаївській області, зокрема, між містами Южноукраїнськ і Первомайськ, ще шумлять справжні пороги. Село Мигія на південь від Первомайська – центр комерційного рафтингу, де кожен охочій може здійснити нескладний сплав у супроводі досвідченого інструктора. Найпотужніший тутешній поріг – Червоні Ворота – має перепад біля 2 м. Він дуже нагадує те, що ошукані Дніпрогесом мешканці Дніпра і Запоріжжя можуть бачити лише на старих світлинах часів Яворницького. Раджу всім тим, хто бажає побачити «правильну» степову ріку, завітати на Південний Буг.

ЗАГИБЕЛЬ ПОРОГІВ

Століттями пороги та забори стояли на заваді розвитку Дніпровського шляху. Тому, на жаль, як тільки індустріальна цивілізація сягнула відповідного рівня, ці дивовижні витвори природи були приречені.

Перші практичні кроки в цьому напрямку були зроблені тільки після знищення Запорозької Січі. У 1780 – 1799 рр. за проектом Франсуа де Воллана під керівництвом полковника М. Л. Фалєєва на порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському та Ненаситецькому були зведені обхідні канали. У 1803 – 1805 рр. на Ненаситецькому каналі збудували двокамерний шлюз, який, проте, виявився абсолютно нікчемним. Так само незабаром вийшли з ладу решта «фалєєвських» споруд. У 1835 – 37 рр. за проектом інженера М. Шишова на Кодацькому порозі було зведено новий канал, оточений з двох

боків дамбами. Досвід визнали вдалим, і протягом 1843 – 1854 рр. схожі канали й дамби «з накидно-го каменю» спорудили ще на восьми порогах. Але через їхню малу глибину і незручне розташування відносно фарватеру очікуваного результату ці споруди не дали. Все ж таки вони мали якусь користь: якщо раніше навігація у порожистій частині Дніпра повністю припинялася в межінь, то після появи каналів судна стали сплавлятися і за малої води [9, с. 86 – 92].

Люди ставилися до «канав» доволі скептично, про що свідчить, наприклад, розмова Дмитра Яворницького з лоцманом Іваном Костирею (1880-і рр.):

- А скільки років будувалися канали в порогах?
- П'ятдесят шість.
- А скільки коштувало будівництво?
- Двадцять мільйонів рублів.
- А скільки тепер коштують?
- Двадцять копійок... [39, с. 168].

Майже всі канали у доволі гарному стані дійшли до часів Дніпробуду. Виключно зберігся канал Звонецького порогу. Кладка його дамб, що протягом 75 років витримувала натиск води й льоду, свідчила про високу будівельну техніку того часу. Руїни шлюзу на Ненаситецькому порозі навіть не були позбавлені своєрідного декоративного ефекту [343, с. 18 – 19].

Розчарування результатами проведених робіт охолодило урядові кола. В суспільстві тим часом з'явилися певні побоювання, що через розчищення порогів Дніпро може «витекти в море» та зміліти! У 1863 р. інженер А. Головачов був навіть вимушений виступити з доповіддю, яка спростувала цю думку [9, с. 94]. Всі наступні дореволюційні проекти так і залишилися на папері. Сім з них мали на меті тільки покращення судноплавних дніпровських каналів, а ще два передбачали

створення фантастичних каналів між Балтійським та Чорним морями. Тільки у 1905 р. інженери С. П. Максимов та Г. О. Графтію склали перший проект, яким передбачалося будівництво електростанцій при водопід'ємних греблях і створення водосховищ – тобто знищення порогів. Кількість гребель у різних проектах становила дві, три і навіть чотири. Тим самим інженери намагалися зменшити площу затоплених земель та полегшити наслідки болісного зламу звичного способу життя місцевих мешканців [262, с. 64 – 74]. Однак «більшовиків», які невдовзі прийшли до влади, такі дрібниці вже не цікавили.

На початку ХХ ст. суспільство було охоплене ідеями тотального підкорення природи. Людям здавалося, що варто тільки поставити собі на службу її неприборкані сили, як настане всезагальне благоденство. Голова уряду радянської Росії Владімір Ленін цілком поділяв цю думку, вбачаючи в сучасній техніці знаряддя побудови «раю» на землі: «Комунізм, – казав він, – це радянська влада плюс електрифікація всієї країни» [Цит. за: 352, с. 446]. У розробленому в 1920 р. плані ГОЭЛРО (Государственная электрификация России) особливо важливе місце відводилося циклопічній ГЕС на Дніпровських порогах, спроектованій у 1921 – 1926 рр. професором І. Г. Александровим [47, с. 21 – 25].

Проектом Александрова, зокрема, передбачалося зведення однієї циклопічної бетонної греблі між о. Хортиця і правобережним селом Айнлаге-Кічкас, у місці розташування острівців, які в технічній літературі отримали назву «Малий» та «Великий» (автентичні назви останнього – Чорний, Федоришин). Гребля довжиною 760,5 м і висотою від основи 62 м мала підняти рівень води у Дніпрі на 37,5 м [353, с. 14, 109 – 110]. Утворене внаслідок цього водосховище мало затопити всі пороги, забори і майже

всі острови, перетворивши ріку на наскрізний водний шлях. Затопленню піддавалася ділянка Дніпра від Кічкасу до Верхньодніпровська довжиною 155,75 км. на площі біля 327 км² [13, с. 18]. При цьому в районі Дніпровських порогів, на правому березі повністю або частково затоплювалися села: Кічкас, Володимирівка, Чернявська, Ново-Олександрівка, Оврамівка, Августинівка, Федорівка, Вовніги, Військове, Микільське, Волоське, Ямбург, Лоцманська Кам'янка. На лівому березі затоплювалися: Павло-Кічкас, Михайлівка, Андріївка, Петро-Свистунове, Олексіївка, Мар'ївка, Васиївка, Вороне, Чаплі. Крім того, в сорока інших селах (вище Дніпропетровська і по допливах Дніпра) затоплювалися по декілька дворів [354, с. 13].

У березні 1927 р. почалося Дніпровське Будівництво. Незабаром сталася подія, що її багато хто з простих людей сприйняв, як Божий гнів. 13 вересня 1927 року, о пів на першу ночі здригнулася земля. Перший сильний поштовх розбудив усе Запоріжжя. Задрижали стіни, загойдалися незачинені двері та лампи, задзвенів посуд, силою поштовхів підкидало предмети, на стінах будинків з'явилися тріщини, падала штукатурка. О третій та п'ятій годині ранку поштовхи повторилися. Це було далеке відлуння сумнозвісного Кримського землетрусу. Однак мешканці деяких околиць селищ, наприклад, розташованої за 25 км від Кічкасу Софіївки (тепер Вільнянськ), були впевнені – то на Дніпробуді підривають скелі [355].

Під кінець будівництва розлючена природа видала своїм підкорювачам ще більший сюрприз. У серпні-жовтні 1930 року в басейні Дніпра кількість опадів для цього періоду перевищила норму на 40 – 80 %. Земля так «напилася», що просто перестала всмоктувати воду. За тим настала сувора й затяжна зима – до кінця березня 1931 року за-

паси снігу на водозборі сягнули 140 – 200 % багаторічної середньої норми. І раптом – тільки на початку квітня – температура різко підскочила аж до 6 – 12 тепла! Всього за 3 – 4 дні сніготанення охопило весь басейн Дніпра одразу! Та промерзла на кілька метрів земля не схотіла приймати вологу [356]. 14 квітня вода у Дніпрі в районі Запоріжжя почала прибувати. До 30 квітня включно рівень її піднявся на 195 см. Вже 1 травня у місцевій газеті повинь назвали «стихійним лихом». Було утворено спеціальну комісію, а до боротьби з водою залучено навіть пожежників [357]! 5 травня рівень води піднявся так, що в маленьку річку Мокру Московку зайшли пароплави [358]. Вночі 7 травня був перевищений рівень потужної повені 1917 року [359]. 10 травня повинь сягнула апогею – рівень води піднявся до 698 см проти ординару – середньорічного показнику. Поїзди з Харкова на Крим кілька днів ходили через станцію Пологи, бо рух на ділянці Запоріжжя – Попове припинився через затоплення колій. Тобто рівень води був вищий, ніж сьогодні у Каховському водосховищі. Нарешті, 11 травня вода почала спадати [360]. Немов у передчутті поневолення, марно намагаючись знести ще недобудовану греблю, Дніпро зібрав всі свої сили. Повинь 1931 року перевершила легендарну «Велику воду» 1845-го й увійшла в історію, як найпотужніша за всі часи спостережень.

...Вже до середини літа 1931 р. були зведені всі бички греблі Дніпрогесу. Після цього почалися роботи по закриттю гребінки греблі, які супроводжувалися одночасним підняттям рівня води у майбутньому водосховищі [353, с. 75 – 76].

Ті, для кого природа та історія України була справою життя, з великою тривогою дивилися в майбутнє. Учасник Дніпробудівської експедиції, археолог та етнограф В. П. Петров, у своєму ро-

мані «Без ґрунту» (1942) передає той невимовний песимізм: «Ми стояли на березі і слухали рев збен-теженої ріки. Ріка кричала, вила, як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю» [361, с. 369]. Сум відчувається навіть на сторінках суто наукової праці гідробіолога Д. О. Свіренка: «У другій половині літа 1931 р. – пише він – перша стадія затоплення чаші водосховища стала позначатися на Вільному порозі. Його камені поступово занурювалися, з кожним днем їх ставало над водою все менше, повільно зникали вири і бистрини. Поріг стихав, наче його душила якась неблаганна рука. Вузькі гирлові затоки балок ширились і глибшали, впиваючись немов ножі у материк». На Дніпрі відбувалися небачені зміни: через уповільнення течії вода попервах набула більшої прозорості, під водою виднілися кущі в цвіту, ковила оповита водоростями, на берегах швидко утворювалися багатометрові лесові урвища, з часом на ріці почалися шторми, як на морі. Дослідники спостерігали все це з великою цікавістю, навіть із захопленням...

Наприкінці 1931 р. рівень води піднявся настільки, що пороги Вільний та Лишний були затоплені цілком. У 1932 р. Пішли під воду Будилівський, Вовнизький, Ненаситецький і наполовину Лоханський пороги. У 1933 р. зникли Лоханський та Сурський, і наполовину був затоплений останній поріг – Кодацький. У 1934 р. водосховище, нарешті, сягнуло проектного рівня [10, с. 115]. Ще раніше – 1 травня 1933 р. – перші пароплави, вільно подолавши відстань від Дніпропетровська до Запоріжжя, пройшли щойно відкритим шляхом [362, с. 18].

Війна з Дніпром, з природою, стала стрижнем пропаганди з початком сталінського «великого стрибка» у 1929 р., коли радянський уряд затвердив перший п'ятирічний план розвитку економіки, фактично ж – підготовки до війни. У шаленій гарячці індустріалізації надмірний інтерес до далекого минулого, шкодування за втраченими красотами природи почали розглядатись, як опозиційність чинній владі. Система повела наступ на історичне краєзнавство, звинувачуючи його в «засиллі гробокопцтва і народницьких теорій». Охорона природи оголошувалася шкідництвом. Так, пропагандисти Т. Васильєв та В. Карпич звинувачували журнал «Охрана природы» в намаганні захистити цю природу від соціалістичного будівництва [363]. Е. Я. Кольман у статті з промовистою назвою «Вредительство в науке» взагалі називав охорону природи охороною від соціалізму [364, с. 73 – 81].

Не відставали публіцисти та письменники. А. П. Романовський у 1929 р. назвав Дніпрові скелі «болезнью реки», «сплошным свитком смертей, расправ и катастроф» [345]. Ф. В. Гладков у 1931 р. називає пороги «гордостью щирых украинских националистов». Тон опису місцевих краєвидів у нього межує з відразою [365, с. 5, 25, 38]. У романі Я. В. Баша «Гарячі почуття» (1947) зображено комічно-екзальтованого «любителя козаччини», який намагається здійснити диверсію на Дніпробуді [366, с. 58, 211]. Поряд з подібними творами така книга, як «Дніпрові пороги» Д. І. Яворницького, переповнена згадками про запорожців і поміщиків, виглядає як справжній ідеологічний злочин.

«Это старого мира обломок,
Это зверь, копошившийся в яме,
Он из тех, чей кровавый потомок
Ежедневно сражается с нами» [367, с. 20].

Так оцінює загиблого вченого-історика автор поеми «Трагедийная ночь» (1930 – 1960) – О. І. Безіменський. Його слова могли б здатися простим художнім перебільшенням, якби не реалії часів «Великого терору».

У 1933 р. був знятий з посади директора дніпропетровського музею та фактично позбавлений засобів до існування академік Д. І. Яворницький. Тоді ж репресовані учасники Дніпробудівської експедиції – археологи П. А. Козар, А. В. Добровольський, П. І. Смолічев, Т. Т. Тесля. У 1934 р. повісився М. Т. Кіранов, засланий М. Я. Рудинський, у 1937 засланий геолог І. А. Лепікаш, у 1939 заарештований В. А. Грінченко [368, с. 158 – 159, 207, 257, 277, 282]. У 1937 р. було знищено Запорізьке краєзнавче товариство, на відкритті якого у 36-му виступав Д. І. Яворницький. Члени товариства були звинувачені в участі в «анти-радянській контрреволюційній диверсійно-терористичній організації». Розповідаючи на лекціях про пам'ятки античної культури на берегах Дніпра, вони начебто доводили... право фашистської Італії на ці землі! Серед розстріляних за цією справою був і директор музею Дніпробуду М. Г. Філянський [369, с. 6]. «Злочин», за який він та його колеги поплачували життям, полягав у простій повазі до минулого України та намаганні зберегти пам'ять про її природу, принесену в жертву задля підготовки до чергової світової війни.

ПІДКОРЕНА СТИХІЯ

...Отже, на місці порогів утворилося Дніпровське, або Запорізьке водосховище, яке за Радянського Союзу частіше називали «озером імені Леніна». Його максимальна глибина (без урахування так званої «Кічкаської ями») – 53 м, найбільша ширина (на дільниці між о. Таволжаном і колишнім

порогом Вільним) – до 3,2 км. Ненаситецький поріг опинився на глибині 20 м. під водою. Біля Дніпропетровська, як повідомляв Д. О. Свіренко, рівень води піднявся на 2 м. З 6700 га площі дондніпробудівської порожистої частини Дніпра дільниця водосховища збільшилася до 16500 га (не рахуючи новоутвореної Самарської затоки). У гирлах допливів Дніпра і балках утворилися численні довгі затоки [370, с. 86; 10, с. 80, 116 – 141]. На північ від гирла р. Ворона з'явилися острови Великий та Малий Макортет, і ще один маленький – безіменний. Всі вони – частини колишнього лівого берега Дніпра. У районі ж Кічкаського мису від правого берега ріки відділився ще один острів. Йому, за вже усталеною тоді традицією, дали ім'я все того ж Леніна. І навіть у 2016 р. не потурбувалися знайти кращої назви... [42].

У кінці 1930-х рр. ніщо крім прибережних виходів граніту не нагадувало про пороги, поховані під поверхнею штучного озера. Здавалося, навіть пам'ять про них опинилася під забороною. Такі близькі в часі, але перетворені на давній спомин, вони почали вабити тих, кому не пощастило їх застати. Одним з таких людей був молодий, натхненний творчістю Д. І. Яворницького, археолог-аматор О. В. Бодяньський, що дивом уник арешту в 1937 р. У листі до академіка від 18 серпня 1938 р. він писав: «Недавно я достав Вашу книгу «Дніпрові пороги», видання 1928 року (вже тоді вона була бібліографічним раритетом – ред.). Що за цінна книга! ... Ця книга надала мені багато енергії, ще більше любові до археології. Так би й летів туди, до Дніпра. Дуже шкодую, що я не побачив порогів» [217, с. 84].

Рівно через три роки мрія Бодяньського несподівано здійснилася. 18 серпня 1941 р. за наказом командування Червоної армії, що відступала під ударами Вермахту, було підірвано греблю

Дніпрогесу [371, с. 226]. Внаслідок цього пороги знов відкрилися, й на звільнених від води берегах Бодянський, якого за станом здоров'я не взяли до війська, отримав унікальну можливість проводити досліди. В той же час у Надпорожжі почалася експедиція німецького науково-дослідного товариства «Спадщина пращурів» (Das Ahnenerbe). Окупантів цікавили передусім «арійські» пам'ятки доби ранньої бронзи та черняхівської культури, яку пов'язують із племінним союзом германців-готів. У цих роботах взяли участь колишні працівники Дніпробудівської експедиції М. О. Міллер, брат якого загинув у сталінському таборі в 1935 р., та П. А. Козар. Залучений до експедиції О. В. Бодянський працював головним чином на неолітичних пам'ятках, зібравши величезну колекцію унікального матеріалу [141, с. 28 – 29; 372, с. 156 – 157].

Влітку 1943 р. водосховище знову почало поглинати пороги – гребля Дніпрогесу була відбудована. Та ненадовго. 14 жовтня того ж року, під час штурму Запоріжжя Червоною армією, пролунав перший потужний вибух, підготовлений вже німцями. До грудня ГЕС було майже повністю знищено [373, с. 211 – 215]. Від цього моменту й до весни 1947 р., коли втретє почалося відновлення водосховища, ріка була в первісному стані [374, с. 87]. Тим часом у 1943 р. О. В. Бодянський пішов до лав Червоної армії, дійшов до Німеччини, після війни повернувся до улюбленої справи та взяв участь у Другій Дніпробудівській археологічній експедиції. За своє довге життя він відкрив і врятував для науки сотні пам'яток давнини [375, с. 110 – 142].

Що ж являв собою Дніпро тоді, коли гребля стояла в руїнах? – Про це можна дізнатися зі слів Д. Ф. Красицького – письменника, якому в ті роки довелося очолити Дніпропетровський історичний музей. У 1944 р. він організував етнографічну

експедицію на пороги. У звіті про неї Красицький залишив нам рідкісні свідчення ефемерного стану Ріки, що швидко промайнув і майже не затримався у пам'яті нащадків. «Ми – пише Красицький – бачили всі 9 порогів, всі забори. До Вовнігського порогу Дніпро ввійшов у старі береги і шість порогів зашуміли як і в старину...». У районі села Військового «понад Дніпром рядами на кілька кілометрів встелився берег колючою проволокою, покопано рівчаки, дзоти, траншеї. В багатьох місцях ще берег не розміновано, на землі осколки, гранати, міни, багато снарядів, які не розірвались і стерчать прямо в землі. На полі стоїть кілька німецьких танків – тут був танковий бій. Серед села Військове, на вулиці лежить побитий літак». За словами автора, в 1944 р. підйом рівня води зруйнованою греблею відчувався тільки нижче Вовнізького порогу, й чим далі дослідники просувалися униз за течією, тим більше вода вкривала камені, острови та пороги. Біля острова Таволжаного підйом води був менше пів метра. Невеликий Будилівський поріг знаходився майже весь під водою. Те саме було й з Лишнім, від якого на поверхні було видно кілька каменів, і з порівняно великим Вільним. Останній ледь виднівся.

Нижче правобережної Федорівки можна було бачити звільнені від води рештки сіл і хуторів – двори та вулиці, де замулені, а де «чисто помиті». Місцями Дніпро на 2 й більше метри вривався у м'який ґрунт, а десь вкрив береги кількадеметровим шаром мулу – до 3,8 м товщини у районі села Волоського. Береги заросли бур'янами вище росту людини. Багато низьких островів були ледь помітні, напівзатоплена стояла Змієва печера на острові Перун. Траплялися й нові острови: «Перед Вовнігським порогом було серед Дніпра кілька каменів. На цьому місці утворився но-

вий острів «Лишний». Таку назву йому дали рибалки с. Військове, що плавають по Дніпру вниз на ловлю риби. Їм треба обізнати острів, оттого він і лишній, що на дорозі став. Теж саме поруч острова Перун утворився новий піщаний острів. Мешканці Федорівки розповідають: «Цього літа за півкілометра від села на Дніпрі такого нанесло піску! Серед ріки утворився здоровезний піщаний острів. А потім течія підмила, розмила і за два тижні знесло острів, і сліду нема. На тім місці тепер здоровенна глибина. Пісок понесло вниз до Дніпрельстанівської греблі».

Більшість примітних каменів починаючи з Будильського порогу на час експедиції 1944 р. були вкриті водою, але не глибоко. Рибалки об них розбивали човни, бо розташування вже пам'ятали. Давній порожистий Дніпро повільно йшов у небуття [376].

...Будівництво Дніпрогесу принесло багато користі економіці. Разом з тим, збитки теж були величезні – особливо у далекій перспективі. Ще до початку Німецько-радянської війни вчені мали можливість спостерігати негативні наслідки створення Запорізького водосховища. За даними Дніпропетровської гідробіологічної станції, після затоплення порогів швидкість течії у нижній частині водосховища впала практично до нуля. Внаслідок цього вже в жовтні 1935 р. товщина мулу на дні водойми досягла 63 см! [377, с. 202 – 204]. Надзвичайно прискорилося ерозія берегів: у перші 5 – 7 років існування водосховища щорічно змивалося до 200 кубометрів (!) ґрунту з одного погонного метру, а швидкість руйнації берега сягала 7,5 м. на рік. При цьому зі знов затоплених земель у воду надходила особливо велика кількість бруду. Підйом рівня ґрунтових вод також підсилив засолення ґрунтів. Не дивлячись на те,

що водосховище існує вже понад 80 років, розмив берега триває до цих пір.

Гребля, що перегородила Дніпро, перетворила його частину на озеро, третину площі якого складають мілководдя. Зменшилася в кілька разів інтенсивність перемішування води й проточність, з'явилися застійні зони, збільшилося прогрівання води, підсилювалося осадження зважених часток. В результаті склалися виключно сприятливі умови для розвитку шкідливих бактерій та синьо-зелених водоростей. У серпні цвітінням охоплено 75 – 90 % поверхні водосховища. Його стояча вода особливо інтенсивно забруднюється промисловими та побутовими стоками великих міст – Кам'янського, Дніпра, Запоріжжя. Сьогодні вона, ця вода, має найгіршу якість серед всіх водосховищ Дніпровського каскаду. Через нестачу в ній кисню влітку часто трапляються замори риби. Після створення водосховища кількість видів рослин у ньому скоротилася з 46 до 28-и. Гребля перекрыла шлях у Дніпро цінним «прохідним» видам риби – зникли білуха, шип, осетр, севрюга, оселедець, лосось, вугор. Якщо у перші роки існування водосховища деякі види риби давали надзвичайно високі улови, то пізніше, через великі добові коливання рівня води умови нересту різко погіршали й рибопродуктивність впала. Цей процес повільно, але невпинно триває й сьогодні [370, с. 85 – 88, 92, 105, 110, 128].

...У 1950 р. радянський уряд оголосив про початок «Великих будов комунізму». Згідно з так званим «Сталінським планом перетворення природи» передбачалося між іншим будівництво потужної Каховської ГЕС у місті Каховка Херсонської області та створення величезного Каховського водосховища. Будівельні роботи розгорнулися вже наступного року [378, с. 218]. Про жодне обгово-

рення цього жахливого з екологічної точки зору проекту в ті часи не могло бути й мови. Після побудови Каховської ГЕС, протягом 1955 – 1958 рр. утворилася гігантська водойма площею 2155 км², довжиною 230 та максимальною шириною 25 км [379, с. 548]. Штучне «море» знищило унікальний природно-господарський комплекс Дніпровських плавнів. Разом з Великим Лугом Запорозьким пішли під воду більшість козацьких Січей і тисячі інших пам'яток давнини [380, с. 340 – 354]. Пороги й плавні Дніпра – дві послідовні жертви більшовицької культурної революції. Та на відміну від перших, другим перед їхньою загибеллю не було присвячено жодного історико-краєзнавчого твору. В часи «Великих будов комунізму» просте бажання закарбувати для нащадків первісну природу перед її перетворенням могло коштувати занадто дорого.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

ДЕ ШУКАТИ ДНІПРОВІ ПОРОГИ?

У II пол. XX ст. нищення Дніпра тривало: у 1960 – 1961 рр. було створено Кременчуцьке, у 1963 – 1964 рр. – Дніпродзержинське, у 1965 – 1966 рр. – Київське, у 1973 – 1976 рр. – Канівське «моря». Наче цього мало, на 1990 – 1995 рр. запланували перекрити Дніпро-Бузький лиман морезагороджувальною греблею, створивши Нижньодніпровське водосховище. На щастя, це не відбулося [370, с. 83, 86]. Всі згадані звершення підносилися пропагандою, як продовження «славних традицій Дніпрогесу», як «кроки до світлого майбутнього». Проте, ставлення до них поволі змінювалося. Наклавши табу на красу Дніпра, завзято насаджуючи естетику заводських труб і териконів, система вперто плекала відразу до себе в душах людей. Не дивно, що все більше мешканців промислових міст їхали за тисячі кілометрів – «за туманом и за запахом тайги», подалі від остогидлих символів п'ятирічки. Зрозуміло також, чому постанови уряду про вшанування пам'яті козацтва та створення заповідника «Хортиця» у 1965 р. були сприйняті суспільством так прихильно. У 1985 р. почалася горбачовська «Перебудова», яка принесла глас-

ність та демократизацію. Чорнобильська катастрофа 1986 р. спровокувала бурхливий розвиток екологічного руху. В цих умовах знищення порогів та Великого Лугу, перетворення Дніпра в межах України на низку штучних «озер» почали сприйматися громадськістю, як брутальний акт насильства тоталітарної системи над українською природою та історичною пам'яттю. Боротьба за екологію політизувалася, поступово переростаючи в рух за національне відродження [381, с. 62 – 68].

У ті часи людство нарешті наблизилося до розуміння того, що тотальне панування над природою й нестримне споживацтво не тільки не гарантує рай на землі, але й несе загрозу існуванню життя на планеті. Одним з напрямків діяльності численних екологічних організацій стала боротьба за порятунок річок. У березні 1997 р. у бразильському місті Курітіба пройшла перша міжнародна конференція проти будівництва великих гребель, на якій були присутні делегати з двадцяти країн світу. Учасники конференції закликали уряди всіх країн утриматися від створення крупних водосховищ і наголосили на великих ризиках, шкоді та збитках, які приносить будівництво гребель природі та суспільству. Конференція підтримала пропозицію американської організації «Міжнародна Мережа Річок» про щорічне відмічання 14 березня Міжнародного дня дій проти гребель під девізом «За ріки, воду та життя!». Вперше цей день відмічався екологічною громадськістю 1998 року [382].

Останнім часом екологам навіть вдалося досягти певних конкретних результатів у справі порятунку річок. Наприклад, у такій багатій країні, як США на 2009 рік вже було демонтовано 467 гребель, 28 з яких мали висоту понад 15 метрів. А 17 вересня 2011 р. почався розрахований приблизно на три роки процес демонтажу двох гре-

бель на річці Елва (Elhwa): греблі Елва висотою 33 метри та греблі Глайнс Кеньйон висотою 64 метри (що, до річі, приблизно дорівнює висоті греблі Дніпрогесу). Це поки що перший приклад ліквідації настільки великих гребель. Американська громадськість оцінює неринковий прибуток від цього заходу в 3,5 мільярдів доларів. Причини демонтажу гребель бувають різні: міркування безпеки, відновлення рибних господарств, фінансові аспекти чи знесення споруд, які вже не функціують [383].

В Україні також є певний досвід виведення з експлуатації так званих «малих ГЕС». Ці споруди, яких на середину 1950-х років у нас було 955, свого часу відігравали велику роль в енергетиці країни. Однак, у зв'язку з будівництвом потужних гідро-, тепло- та атомних електростанцій будівництво малих ГЕС було припинене, а внаслідок економічної кризи більшість з них було демонтовано і сотні – зруйновано. Це, як всім відомо, не призвело до якихось катастрофічних наслідків ні в економіці, ні, тим більше, в екології.

Незважаючи на те, що згубність гребель для природи річок давно і загально відома, сьогодні знаходяться сили, які «дістають з могил старі трупи». Фінансові олігархічні кола проштовхують ідею відродження малої гідроенергетики, проектуючи будівництво сотень нових гребель у Карпатах та інших регіонах. Втілення цих задумів може призвести до повного знищення останніх решток первісних ландшафтів України.

Одною з численних жертв технократії може стати Національний природний парк «Бузький Гард» на Південному Бузі у межах Миколаївської області – унікальний природно-історичний ландшафт, внесений свого часу до переліку «Семи природних див України». Ще у 1985 – 1999 рр. у селищі Олександрівка було зведено потужну Олександрівську

ГЕС [384]. Одноименним водосховищем було затоплено, зокрема, найбільший на Південному Бузі Гардовий поріг та багато археологічних пам'яток доби козацтва. Сталося це безглузде нищення вже за часів Незалежності (!). Сьогодні ж (2017 р.) компанія Енергоатом планує відняти рівень водосховища ще на 5 метрів, використавши водойму для охолодження третього енергоблоку Южноукраїнської АЕС. Це призведе до повної втрати решток місцевих порогів, острівців та пам'яток давнини. Чи увінчається успіхом громадський рух за збереження Гарду?... [385]. Рятувати, між тим є що. Краще розумієш це, коли живеш на берегах Дніпра і маєш можливість порівнювати. У Дніпрі не побачиш і взимку такої чистої, прозорої води, як на Бузі. Риби, раків, черепах, різних птахів тут незрівнянно більше. До будівництва Олександрівської греблі в Бузі водилися навіть осетри... А де сьогодні, окрім Бугу, Ви побачите таке розмаїття річкових ландшафтів? – Байрачні ліси, очерети, латаття й тут же, поряд – скелі висотою десятки метрів, мальовничі брили, шумливі пороги з природним джакузі й захопливим рафтингом! Все це було на Дніпрі, та затоплене. Невже у незалежній Україні, у XXI-у столітті така ж доля чекає на Буг?

Вбиваючи наші річки, ділки від великого бізнесу брехливо обіцяють нам «енергетичну незалежність» та добробут. І це при тому, що Україна експортує електрику навіть у Росію. При тому, що за останні роки вартість електрики для населення, тобто для Вас і для мене, зросла у кілька разів! Тобто жоден простий громадянин не відчує позитивного ефекту на своїй кишені від будівництва греблі й створення водосховища. Знищення природної краси, яка належить нам, не принесе нічого, крім нових швидкоплинних мільярдів тим, в кого вони вже є. Сам процес будівництва бетонної греблі, що

триває кілька років, надає великі можливості для цього. Виробництво бетону, металоконструкцій, створення інфраструктури, будівництво під'їзних шляхів, переселення мешканців затоплюваних земель – все це потребує неймовірних коштів і може бути джерелом протизаконних оборудок. Саме це, а не «енергетична незалежність» цікавить злочинців від бізнесу.

Гребля на річці – вчорашній день індустріальної цивілізації, атрибут XIX – XX століть. Сьогодні вже з'явилися нові, сучасні та набагато менш шкідливі, альтернативні засоби видобутку енергії. Це, наприклад, – сонячні та вітрові електростанції, які можна порівняно дешево та дуже швидко будувати й так само швидко демонтувати. Ще 2010-го року в Україні не було жодної сонячної електростанції, а вже у грудні наступного, 2011-го, поблизу села Перове у Криму стала до ладу найбільша на той момент СЕС у світі [386]. Надалі будівництво нових СЕС пішло швидкими темпами, і хоч у 2014 р. багато з них опинилися на окупованій території, все ж таки початок було покладено, позитивний приклад дано й цінний досвід накопичено [387]. У 2015 рр. тільки на території Херсонської області вже працювало дві сонячні та чотири вітрові електростанції, які за рік виробили понад 130 млн. кВт год. електрики [388].

Та повернемося до Дніпрових порогів. Немає сумніву, що Запорізьке водосховище колись відпрацює свій строк і буде ліквідоване. Зрозуміло, що станеться це не так швидко. До того часу, на жаль, ще багатьом річкам загрожуватиме небезпека з боку «зацікавлених осіб». Для того, щоб легше робити свої темні справи, їм, певно, хотілося б стерти пам'ять про первісний Дніпро – щоб нам не було з чим порівнювати. Тож, спробуємо завадити цьому.

З того моменту, як Ненаситець вперше пішов під воду, пройшло вже понад 80 років. Дніпро невідпінанно змінився: були затоплені майже всі його острови, забори, каміння та скелі. Зникли одні села й постали інші. Навіть стара система мір, що нею свого часу Дмитро Яворницький вказував розміри порогів та відстані між ними, давно відійшла у минуле. Тому в свідомості наших сучасників образ Надпорожжя став доволі абстрактним, відірваним від сьогодення, і дуже складно сьогодні уявити його первісну красу. Для того, щоб зробити це, треба, по-перше занурити зниклі пороги в сучасний контекст.

Найкраще в цьому допоможуть докладні плани й карти. Це не просто схематичне зображення місцевості. Ті, хто вміє їх читати, з легкістю може уявити собі краєвид, навіть без фотографій або картин. Ще в 1929 р. етнограф М. О. Тарасенко писав: «...сталої топо-номенклатури порожистої частини Дніпра, на жаль, немає, як через те, що ті-ж самі пункти іноді не однакові назви мають у лоцманів і в поберезжан, так і через те, що в науковій літературі замість народних назв часто трапляються назви запозичені з незаних джерел. Нема – та вже певно й не буде – також і докладної мапи порожистої частини Дніпра» [69, с. 109]. В останньому шановний дослідник помилявся: враховуючи те, що Дніпро завжди був стратегічним шляхом, його картографуванню приділялася особлива увага. З кінця XVIII до початку XX ст. було складено багато проектів покращення судноплавства на порогах. Ці проекти викликали появу іноді надзвичайно докладних планів Ріки. Серед них – «Атлас части реки Днепра от Кременчуга до Лимана» 1863 р. та «Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава до Александровска...» полковника Полікарпова 1886 р., що зберігають-

ся у Національній бібліотеці України ім. Вернадського у Києві [24; 37]. У Державному архіві Запорізької області зберігаються «Топографические планы Днепра» до проекту інженера Ю. Шапшю та професора Г. Гольє 1913 р. [67]. Відомо також, що до проекту інженера Сулковського (1891 р.) були складені карти Дніпра, які за своєю докладністю залишили далеко позаду плани Полікарпова [263, с. 54]. Але найбільш якісним є, певно, картографічний матеріал Дніпровського Будівництва. У 1922 – 1925 рр. у Кічкасі знаходилася контора Геодезичного підвідділу Відділу досліджень Дніпробуду, який проводив зйомку та невіліровку території. Складені ним плани й профілі надходили в Москву, де тоді знаходилася головна контора Будівництва. Там відбувалося складання зведених планів. Основним топографічним матеріалом Дніпробуду став детальний план в масштабі 1:2000, який складається з 90 великих та 42 малих аркушів. На плані зображено балки, острови, каміння, угіддя, дороги, прибережні частини поселень, репери, магістральні й поперечні ходи, підписані висоти знятих та нівельованих точок [13, с. 235]. На жаль, автору не відомо, де сьогодні зберігаються матеріали інженера Сулковського та Дніпровського Будівництва.

Серед надзвичайно цікавих матеріалів слід згадати й до пори всіма забутий скарб – рукописну схему «Шляхи Дніпровими порогами», складену лоцманом О. С. Девладом у 1929 р. [58]. У 2006 році на неї цілком випадково натрапив запорізький археолог М. А. Остапенко під час роботи в науковому архіві Інституту Археології НАН України. Ця схема скоріш нагадує колоритний взірець старовинної піратської творчості. На ній досвідчений лоцман по пам'яті позначив аж 332 різних об'єкти, найбільшу увагу приділивши «примітним каменям» – головним

у своїй професійній діяльності [85]. Цей документ особливо допоміг при складанні докладної історико-краєзнавчої схеми «Пороги Дніпра на початку ХХ століття», що побачила світ у 2011 та 2016 рр. На ній позначено біля 600 об'єктів [389; 390].

Прекрасні краєвиди Надпорожжя закарбовані на старих світлинах. На жаль, сьогодні ми маємо дуже мало таких унікальних фотодокументів, бо дотепер їх пошуком майже ніхто не займався. Тим часом, такі фото містяться в кількох музейних та архівних зібраннях: у Національному заповіднику «Хортиця» та Запорізькому Обласному Краєзнавчому Музеї, Історичному музеї та будинку-музеї Д. І. Яворницького у м. Дніпро, Центральному архіві кінофотофоно документів ім. Пшеничного та Науковому архіві Інституту Археології НАН України у Києві. В останньому випадку, серед матеріалів Дніпробудівської археологічної експедиції наявні сотні (!) негативів: моменти розкопок, портрети науковців, знахідки й десятки краєвидів порожистого Дніпра. Мають бути цікаві речі й за кордоном, наприклад у Нью-Йорку, де розміщувався офіс головного технічного консультанту Дніпробуду – фірми Х'ю Купер & К°, або у Москві, де знаходилася головна контора Будівництва. Відомо також, що певну увагу темі Дніпрових порогів приділяла у своїй діяльності Фотокінолабораторія Дніпробуду, матеріали якої ще не знайдено.

Мабуть, не так багато знайдеться людей, які бачили пороги в кінохроніці – це величезна рідкість. У київському архіві ім. Пшеничного зберігаються, між іншим, кіножурнали 1920 – 30-х років. Серед багатьох сюжетів – краєвиди Дніпровських порогів 1928 р., військово-спортивна експедиція порогами 1929 р., весняний розлив Дніпра 1930 р. Пороги є і в кінофільмі А. Кордюма «Дніпро в бетоні» 1930 р. Серед незнайдених

матеріалів фотокінолабораторії Дніпробуду є, як відомо, фільми, цілком присвячені порогам та археологічним дослідом на них. Всього лише кілька кіно-секунд з порогами є в документальному фільмі «Город солнца и стали» (1967 р.). Більше – у фільмі «Летопись полувека. Год 1927» (1967 р.), творі Дзиги Вертова «Одиннадцатый» (1928 р.), художньому фільмі О. Довженка «Іван» (1932 р.). Надзвичайно цікавий твір – документальний фільм 1945 р. «Старий лоцман», де можна побачити Ненаситецький поріг, що відкрився після підриву Дніпрогесу в 1943-му. Але найбільшим скарбом є кіношедевр А. Кордюма «Останній лоцман» («Вітер з порогів») 1929 р. Широкі краєвиди первісної, неспотвореної Ріки, багато майстерно знятих планів Ненаситця, Дніпрових скель, лоцманські звичаї та побут, робочі моменти: підготовка до сплаву, прохід порогу, аварія тощо – все це є у цьому фільмі. Свого часу «Вітер з порогів» був заборонений, а потім, як вважалося, взагалі знищений. Проте, багато хто не покидав надії, що фільм є, й рано чи пізно обов'язково знайдеться. Так і сталося: зовсім недавно одна його копія, занедбана копія знайшлася у архіві й була реставрована у київському Кіно-центрі імені О. Довженка. Перший показ фільму в Запоріжжі 7 жовтня 2017 р. викликав надзвичайний інтерес шанувальників кіно та історії, став великою подією у культурному житті міста, зміцнив надію на нові, ще більші відкриття.

Шукайте і знайдете. Збирайте інформацію та діліться нею у статтях, книгах та Інтернеті. Хай все, що робиться, буде донесене до багатьох людей, а не залишиться на сторінках маловідомих дисертацій. Тільки передавши знання про те, яким прекрасним був колись Дніпро, можна виховати у суспільстві стійке несприйняття технократич-

ного споживацтва.

Хай олігарх не отримає зайвий мільярд, зате краса землі залишиться для нас. Хоче хтось, чи ні, та прийде час, коли нашим нащадкам доведеться зносити греблі й долати наслідки створення водосховищ. Вони будуть подолані тим легше, чим раніше ми усвідомимо, що природу не обдуриш. Сподіваємося, наша книга в цьому допоможе.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные на Екатеринославщине. 1875 – 1905 г. – Рига : Спридитис, 1990. – 120 с.
2. Вербов С. По Днепру через пороги. – Днепропетровск : ОАО «Днепротекнига», 2001. – 168 с.
3. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 544 с.
4. Пазинич В. Г. Льодовики, давня людина та палеогеографія України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.academia.edu/18493591>.
5. Залізник А. А. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки // Кам'яна доба України. – Київ : Шлях, 2008. – Вип. 11. – С. 96 – 115.
6. Горецкий Г. И. Аллювиальная летопись Великого Пра-Днепра. – М. : Наука, 1970. – 492 с.
7. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые. – К. : Наукова думка, 1986. – 184 с.
8. Деркач Т. Г. Відслонення архейських гранітів Запоріжжя – європейський ексклюзив (Дніпровські пороги, о. Хортиця // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 6. – С. 162 – 170.
9. Иловайский А. С. Днепровские пороги. – К., 1911. – 155 с.

10. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження). – Дніпропетровськ, 1938. – Т. I. – 210 с.
11. Біднов В. Дніпрові пороги. Топографічні відомості. – Катеринослав : Видання Катеринославського Союзу Споживчих Т-в, 1919. – 78 с.
12. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2016. – 194 с.
13. Александров И. Г. Проект. – М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Т. 1. (Исследования). – 280 с.
14. Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М. : Мысль, 1988. – 526 с.
15. Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра. – Л. : Гидрометеиздат, 1978. – 83 с.
16. Материалы для истории русского флота. – СПб. : печатано в типографии морского министерства, в Главном Адмиралтействе, 1877. – Часть VI. – 771 с.
17. Константин Багрянородный. Об управлении империей / под. ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М. : Наука, 1991. – 496 с.
18. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. с латин. В. И. Матузовой. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 151 с.
19. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька Старовина / пер. Л. В. Пашина / під ред. А. Л. Сокульського. – Київ – Запоріжжя : ВАТ «Мотор Січ», 2003. – С. 222 – 277.
20. Книга Большому Чертежу / подготовка к печати и редакция К. Н. Серкиной. – Москва – Л. : Издательство АН СССР, 1950. – 234 с.
21. Boristhenis Fluvij Pars á Fortalitio Kudak usq[ue] ad Insul. Chortyca cum suis XIII Cataractis scopulosus vulgo Porohi (latine Limina) dictis (Частина ріки Борісфена від фортеці Кодак аж до острова Хортиці разом з тринадцятьма скелястими перешкодами, названими в народі Порогами (полатинські – Limina)) // Боплан і Україна. – Львів : МЕТА, 1998. – 318 с.

22. Карта течению рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устья лимана с показанием берегов Гнилого и от него до Берды Азовского, а от Кинбурна к Перекопи Чорного морей, и как российская граница по мирному в 774-м году при Канарже трактату установлена, и где прежняя на правом берегу Днепра состояла, означена ж между помянутых рек и ситуация объяснена особо экспликацией. Все берега Днепра и Буга, а також и Черного моря, кроме Азовского от Соленых Уклюк до Берды сыманы по инструменту, а тот берег назначен с примерных карт бывшими инженер афицерами в комиссии инженер подполковника Томилова и им везде объездом и в свезании съмок поверено 1775-го года // НБУВ, 17483.
23. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / подготовка текста, вступительная статья и комментарии М. Э. Кавуна. – Днепропетровск : Герда, 2011. – 393 с.
24. Атлас части реки Днепра от Кременчуга до Лимана. – СПб. : Главное управление путей сообщения и публичных зданий, 1863. – 35 л.
25. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных с'ёмок 1917-18-19-22-24 г.г. (1:50000) // Александров И. Г. Проект. – М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Том 1 (Приложения: альбом карт и планов).
26. Днепровские пороги // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса : в городской типографии, 1853. – Том третий. – С. 581 – 586.
27. Власов О. Ю. Дніпровські пороги за джерелами кін. XVI – XVIII ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2015. – № 15. – С. 145 – 158.
28. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К. : Дибідь, 1990. – 721 с.
29. Боплан Г. Л. де. Опис України // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 17 – 114.

30. Водный туризм. – М. : Профиздат, 1990. – 304 с.
31. Величко С. Літопис. – К. : Дніпро, 1991. – Том другий. – 644 с.
32. Геометрический план Днепровским порогам от Усть Самары до Александровской крепости с показанием по обе стороны реки близлежащей ситуации. Снят 1771 году // ГРВИА, ф. 349, оп. 12, д. 5051.
33. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 г. по имянному Ея Императорскаго Величества указу от вершины ея вниз по течение до впадения в лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря // НБУВ, 3667. – 95 с.
34. Яворницький Д. І. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис // Твори у 20 томах. – Київ-Запоріжжя : Тандем-У, 2005. – Т. 2. – 382 с.
35. Provinciarum Turcico tartaricarum inter Tanaim Borysthenem et Bogum sitarum : quas duobus annis viz. 1736 et 1737. Anna augustissima russorum autocratrix subegit ex prototipo petropolitano concinnata accuratissima delineatio. In qua simul occupatio peninsulae Crim et Cuban nec non expugnatio Assow et Oczakow exhibentur. Studio Ant. du Chaffat, Circ. Suevici et Civ. Imp: August. Capit. et Rei Fortific. Præf. C. P. S. C. M. (Провінції Турецько-татарські між Танаїсом, Бористеном та Богом...) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zb.unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index>.
36. План реки Днепра с разделением островов, значащихся под красками деревянною к Новороссийской, а светлозеленою к Азовской Губернии. Сочинен февраля... дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Майор и Землемер Егор Арапов, с коего копировал штата лесного Землемер Титулярный Советник Иван Мартос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://parasoma.narod.Ru/maps/maps-images/dnepr_1780_b.jpg.
37. Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава до Александровска в масштабе 100 саж. в 0,01 саж., по исследованиям Днепровской описной партии, произведенным в 1880 и 1881 гг. Составлено под руководством полковника Поликарпова. – СПб. : Стат. Отдел Министерства путей сообщения, 1886. – 25 л.

38. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779 года) // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 289 – 305.
39. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. – Ч. I. – 312 с.
40. Аливанцева О. В. Елена Ган и Елена Блаватская. Неизвестный парный портрет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.museum.dp.ua/article0192-2.html>.
41. Трехверстная военная топографическая карта Российской Империи. Карта гравирована при Военно-топографическом Депо. Ряд XXVII, лист 13, г. Екатеринославской. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kartolog.ru/2010/01/trexverstnaya-voennaya-topograficheskaya-karta-rossijskoj-imperii>.
42. Вікімапія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimapia.org>.
43. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра. – Львів : Априорі, 2016. – 544 с.
44. Пентковский К. А. По вопросу об улучшении условий судоходства в Днепровских порогах. – СПб., 1887. – 38 с.
45. Белявский П. Е. Днепр // Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – СПб. : Издательское Дело, 1901. – Т. XX. – С. 791 – 808.
46. Мордовської М. М. Пороги на Дніпрі: захоплення, вивчення, знищення // Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 107 – 141.
47. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования. – Л. – М. : Объединённое научно-техническое издательство НКТП СССР, 1937. – Т. 1. – 250 с.
48. Девлад О. Лоцманські шляхи та стежки через пороги // Дніпровські лоцмани. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К. : друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Вип. I. – С. 113 – 124.
49. Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Лу-

ганской станицы. Сочиненная 1750 году в мае месяце // РГВИА, ф 846, оп. 16, д. 25841, л.1.

50. Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова, с показанием турецкой области и полскаго владения с российской империею границ, сочинена из разных карт в 1754-м году. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://paracom.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754.

51. Лерберг А. Х. Исследования, служащие к объяснению древней русской истории. – СПб. : в типографии Департамента народного просвещения, 1819. – 398 с.

52. *Theatrum belli a.o MDCCXXXVII. a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattaros que gesti. Editus ex Originali Petropolitano per Antonj du Chaffat Circ: Suevici et republ. August. Capit. et Rei fortificat. præff. C. P. S. C. M.* (Театр війни 1737 року, солдатами Августі Російської Імператриці проти Турків і Татар веденої...). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zb.Unibe.ch/maps/ryhiner/sammlung/index>.

53. Генеральная карта всего Днепра, сочиненная от вершины его до Смоленска и до Киева с рекой Десной и со впадающими в них реками с описи лейтенанта Миротворцова и Анферова; А от Киева и до впадения ее в Черное море с описи прибывшем в днепровской экспедиции вицеадмирала Синявина... февраля 19 дня 1741 года // НБУВ, 11486.

54. *Karta granic Polski, zaczawsky od Bałty, az do rzeki Sina Woda, zawieraiaca slobody Kozakow Humańskich : y Zaporohowskich; stépy Tatarow Oczakowskich, Besarabskich, y Nogayskich, z ich ordami, tak ie w roku M.DCC.LXVII. Han-Krymski poosadzal: znayduie sie tu ieszcze, dalsze wyci-agnienie Bogu, y Dniestru; Dnieper takze od porohow, az do wradnienia w Morze Czarne.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zb.unibe.Ch/maps/>.

55. *Ukraina quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minoris qz Tartariae provinciis exhibita à Ioh. Baptista Homanno Noribergae.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vkraina.com/ua/maps#1720>.

56. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Одесса : в городской типографии, 1852. – 92 с.

57. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья) : Путевые записки и исследования // Я. П. Новицкий. Твори. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 48 – 183.

58. Девлад О. С. Шляхи Дніпровими порогами. – Лоцманська Кам'янка, липень 1929 // НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 163 (1929 р.).

59. Коротенко Н. Є. Дніпровські пороги // Географічна енциклопедія України. – К., 1986. – Т. 1. – С. 330.

60. Чабаненко В. А. Порожистий Дніпро : Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – 188 с.

61. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир : Типо-Литография Губернского Правления, 1908. – Том 1. – 1072 с.

62. Шевцова З. І. Козацьке Таромське // Історія і культура Придніпров'я : невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. – Вип. 5. – С. 65 – 75.

63. Крымскотатарский онлайн словарь // Alem-i Medeniye Qirim halqinin medeniyet hazinesi. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://medeniyet.org/ru/lugat>.

64. *Magni Ducatus Lithuanie caeterarumque regionum illi diacentium txacta descxri ptio illustrissimi ac Excellentissimi Principis et Domini Domini Nicolai Christophori Radziwil Ducis G. Olicae ac in Nieswies Ducis, Sancti Romani imperii Principis in Scilowiec ac Mir Comititis et Sancti Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera cura et impensis facta ac in lucem edita* (Точний опис Великого Князівства Литовського та інших суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана, пана Миколая-Христофора Радивіла, князя на Олиці Несвіжу, графа Священної Римської Імперії на Шиловці й Мирі, рицаря Священного Єрусалимського Гробу і т. ін.) // Электронный ресурс. – Режим доступа : http://vkraina.com/ua/maps#1613_2.

65. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исленьевым // НБУВ, 38344.

66. Карта днепровским и 13-ти Порогам, учиненная в 1779-м году в июне месяце, нарочно посыланым морским афицером, которой проходя оные все на судне в посредственную воду, возвышение коей было противу ординарной не более двух фут, промер делал. По румбам ширина форватера от 35-ти до 50 сажен. Препядствующие в оном камни по показанью лоцманов назначены Под знаками «А». Грунт в порогах камени, а между оным хрящ и песок: чрез которые в том же году с прибылою до 3-х фут водою противу ардинарной переведены мая 11-го дня с карабельными лесами тритцать байдаков вуузу (?), оные были от девяти до одиннацати дюим. – [Электронний ресурс]. – Режим доступу : http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/dnepr_1779_b.jpg.

67. Каналы и гидроэлектрические сооружения Днепра. Секция 2. Топографические планы Днепра. Авторы проекта : Г.г. Юлиан Шаппюи, гражданский инженер, и Генрих Голье, профессор. – 1913 год. // ДАЗО, ф. Р-995, оп. 47, спр. 363 – 371.

68. Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и фарпостов и на оных, число людей, також и лежащих по оной реке местечек и горотков 1742 году. – [Электронний ресурс]. – Режим доступу : http://parasoma.narod.ru/maps/de_bosket_dnepr_1742.htm.

69. Тарасенко М. Плав через пороги // Дніпровські лоцмани. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Вип. I. – С. 75 – 111.

70. Дяченко С. А. Исторична довідка про час заснування села Тягинки Бериславського району Херсонської області. – Херсон : Херсонський обласний краєзнавчий музей, 2011. – Сторінки не пронумеровані.

71. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Ч. 2 (Додатки). – 466 с.

72. Етимологічний словник української мови. – К. : Наукова Думка, 1989. – Т. 3 (Кора – М). – 552 с.

73. Джерела з історії Південної України / Упорядник А. Бойко. – Т. 10 (Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття). – Запоріжжя, 2009. – 434 с.

74. Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. – К. : тип. С. В. Кульженко, 1901. – Т. 2. – 370 с.

75. Петражицький А. Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 р. – Херсон : Червоний штурвал, 1931. – 66 с.

76. Дневник Богуслава Казимира Машкевича (1643 – 1649 гг.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. II : Первая половина XVII ст. – С. 410 – 415.

77. A New & Accurate Map of the Krim Tartary, the Sea of Azof, and Parts of the Rivers Dneper Bog and Cuban. Taken from Original Drawing & Memoirs. London, 1769 (Нова й акуратна карта Кримської Татарії, Азовського моря та частин річок Дніпро, Буг і Кубань. Взяті з оригінальних збірок та свідчень). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.swaen.com/zoom.php?Id=14974>.

78. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя й Херсонщини. – К. : Наукова думка, 1967. – 126 с.

79. Фоменко В. Г. Хортицкая старина // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 74 – 150.

80. Шишков С., Вілінов Ю. До питання походження топоніму «Кічкас» // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – Вип. 23. – С. 594 – 599.

81. Етимологічний словник української мови. Т. 5 (Р – Т). – К. : Наукова думка, 2006. – 704 с.

82. Власов О. Ю. Дніпровський поріг Sternick (Стерник) на картах XVIII ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2012. – № 12. – С. 158 – 163.

83. Толчин А. И. Постройка моста через реку Днепр у «Волчьего Горла» на II-ой Екатерининской железной дороге, под два железнодорожные пути и экипажную езду. – К. : типолитография С. В. Кульженко, 1911. – 42 с.

- 84.** Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р. – Масштаб 1 : 25000. – Харків : Проект-бюро НКВС, 1929. – 49 арк.
- 85.** Власов О. Ю. Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – № 10. – С. 229 – 237.
- 86.** Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни. – К. : Дніпро, 1990. – 261 с.
- 87.** Літопис руський. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
- 88.** Подберезский А. Геркулесовы столбы на Днепре // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 494 – 506.
- 89.** Реутский В. Остров Перун // Сайт дайклуба «Акватик». – Донецк, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aquatic.donetsk.ua/story/regun.php>.
- 90.** Батаев Ю. Пещера Школа – Cave School // Сайт «Дайвинг в Запорожье». – Запорожье, 9 авг. 2015 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://divingriver.com.ua/dajv-sajty/peshchera-shkola>.
- 91.** Новицький Я. П. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – 88 с.
- 92.** Завгородний Ю. Ю. Пещеры в сакральном пространстве Днепровских порогов и острова Хортица [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ufo-com.net/publications/art-8871-peszczery-v-sakralno-m-prostranstve.html>.
- 93.** Власов О. Ю. Острів Байди (Канцерівський) за джерелами XVI – XX ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2016. – № 16. – С. 105 – 117.
- 94.** Власов О. Ю. Картосхема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами», як джерело до вивчення топоніміки Дніпровського Надпорожжя (острови) // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя, 2010. – С. 35 – 38.
- 95.** Шелегеда Е. Птичьи острова // Vita-Жизнь. – Запорожье : фирма Полиграф, 2004. – № 10. – С. 36 – 38.
- 96.** «План Запорожского узла сооружений» у статті : Бовин В., Пашевский Л. Результаты опытов по изучению условий подхода к шлюзу в нижнем бьефе // Днеп-

- рострой. Бюллетень Государственного Днепровского Строительства. – М. : издание Государственного Днепровского Строительства, 1928. – № 4. – С. 36 – 46.
- 97.** Характеристика и использование природной среды Государственного историко-культурного заповедника на о. Хортица. (Машинопись). – Запорожье, 1985. – Сквозная нумерация страниц отсутствует.
- 98.** Берестень Ю. В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях Півдня України в XIX – початку XX століття : до історії Хортицького товариства охоронців природи // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 9. – С. 45 – 57.
- 99.** Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К. : Наукова думка, 1985. – 256 с.
- 100.** Остапенко М. А. Мірущенко О. П. Найбільший острів на Дніпрі (історико-археологічний нарис) // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 11 – 33.
- 101.** Генеральний план Національного заповідника «Хортиця». Пояснювальна записка. – Запоріжжя : Держбуд України. Державний проектний інститут «Запоріжжівальпроект», 2003. – Наскрізна нумерація сторінок відсутня.
- 102.** Білецька В. Ю. Рибальство в Дніпрових порогах // Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії. – Херсон : Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 157 – 193.
- 103.** Власов О. Ю. Топоніміка балкової системи Верхньої Хортиці // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : A & V. Art GROUP, 2011. – С. 189 – 194.
- 104.** Власов О. Ю. Хортицький дуб – святиня вигнанців // Газета «МИГ». – Запоріжжя, 24 грудня 2015.
- 105.** Кидюк Б. В. Організаційно-правові засади реалізації «Сталінського плану перетворення природи» 1948 р. щодо створення нових лісів в УРСР // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 165. – Ч. 2. – С. 24 – 32.
- 106.** Власов О. Ю. «Москва» на Запорожжі або Тамниця маленьких річок // Газета «МИГ». – Запоріжжя, 2015 р.

- 107.** Атлас Днепродзержинского и Днепропетровского водохранилищ. – К. : Киевская военно-картографическая фабрика, 2003. – 48 с.
- 108.** Етимологічний словник Української мови. Том 1 (А – Г). – К. : Наукова думка, 1982. – 634 с.
- 109.** Етимологічний словник Української мови. Том 6 (У – Я). – К. : Наукова думка, 2012. – 568 с.
- 110.** Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
- 111.** Truppenkarte. Kartenblatt L-36-11-A (Kitschkass). Masstab 1 : 50000. – Ausgabe VI.43. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://io.ua/16345853p>.
- 112.** Манюк В. В. Дніпрові пороги, як заповідне ядро національного та європейського значення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dikun.at.ua/publ/1-1-0-11>.
- 113.** Заповедный фонд Запорожской области. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zabor.zp.ua/Turizm/oblast/dostoprimechatelnosti.htm>.
- 114.** Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря графа Алексея Уварова. – СПб. : в Типографии экспедиции заготовления государственных бумаг. – 1851. – 138 с.
- 115.** Ковалева И. Ф. Очерки древнейшей истории племен Степной Украины (по материалам Днепровско-Донецкой экспедиции НКПроса УССР 1927 – 1932 гг.). – Днепропетровск : ДГУ, 1980. – 72 с.
- 116.** Ковальова І. Ф. Дніпрогесівська археологічна експедиція 1927 – 1932 рр. // Археологія і давня історія України. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 113 – 115.
- 117.** Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук : нарис історії. – Київ : Наукова думка, 1993. – 415 с.
- 118.** Ляшко С. Н. Днепровско-Донецкая археологическая экспедиция 1927 – 1933 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблемы археологии Поднпрор'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14 – 27.
- 119.** Ковалева И. Ф. 80 лет : забвение и благодарная память : к юбилею Днепровско-Донецкой экспедиции // Музейний вісник. – 2012. – № 12. – С. 196 – 207.

- 120.** Рудинський М. Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 45 – 62.
- 121.** Добровольський А. В. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 61 – 160.
- 122.** Міллер М. О. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927 – 1932) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1956. – Т. VI. – С. 147 – 166.
- 123.** Археологія України: Курс лекцій : Навч. посібник / за редакцією Л. А. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
- 124.** Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 1. – 568 с.
- 125.** Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України : хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 17 – 49.
- 126.** Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпорожжя. – К. : Наукова думка, 1973. – 172 с.
- 127.** Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
- 128.** Степанчук В. Н. Стоянка Мира как источник для реконструкции начального освоения Восточной Европы человеком современного физического облика // Палеолит и мезолит Восточной Европы. – М. : Институт археологии РАН, 2011. – С. 141 – 158.
- 129.** Залізник Л. А. Передісторія України X – V тис. до н. е. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 307 с.
- 130.** Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.). – К. : Наукова думка, 1982. – 156 с.
- 131.** Залізник Л. А. Фінальний палеоліт – доба кардинальних змін // Археологія. – 2015. – № 2. – С. 3 – 18.

- 132.** Демченко О. В. Реконструкція пізньомезолітичної-неолітичної історії Дніпровського Надпорожжя. Палеоекологічний підхід // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – 2015. – Вип. 26. – С. 37 – 57.
- 133.** Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова // Антропология, 1928. – Т. I. – С. 143 – 168.
- 134.** Завгородній Ю. Ю., Остапенко М. А. Сакральний вимір острова Хортиця (до постановки питання) // Культурологічні студії. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 247 – 275.
- 135.** Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К. : Наукова думка, 1969. – 259 с.
- 136.** Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини // Археологія, 1950. – № III. – С. 119 – 146.
- 137.** Тубольцев О. В. Типи знарядь з некрем'яних порід на поселеннях сурської культури // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку-енеоліту. – Мелітополь, смт Мирне, 2013. – С. 194 – 203.
- 138.** Линдبلاد Я. Человек – ты, я и первозданный. – М. : Прогресс, 1991. – 264 с.
- 139.** Гавриленко І. М. «Човники» доби мезоліту-енеоліту та проблема їхнього призначення // Восточноевропейский археологический журнал. – 2002. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/gavrilenko.htm>.
- 140.** Тубольцев О. В. Кам'яний посуд сурської культури // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя, 2011. – С. 86 – 90.
- 141.** Тубольцев О. В. Неопубліковані матеріали по ранньому неоліту Надпорожжя // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. – Запоріжжя, 2005. – Т. XII. – С. 28 – 49.
- 142.** Телегін Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К. : Наукова думка, 1991. – 96 с.
- 143.** Тубольцев О. В. К вопросу о выделении погребальных памятников сурской культуры // Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії». – Дніпропетровськ, 1999. – С. 23 – 24.

- 144.** Телегін Д. Я. Нариси та замітки з археології : вибрані статті за останні 60 років. – К. : НКПІКЗ «Фенікс», 2007. – 280 с.
- 145.** Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К. : Наукова думка, 1968. – 259 с.
- 146.** Котова Н. С., Тубольцев О. В. Реконструкція погребальной одежды неолитического населения Украины // Российская археология, 1999. – № 3. – С. 22 – 34.
- 147.** Неподкосов С. Культ черепа в истории человечества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://oursociety.ru/publ/istorija_veshhej_i_javlenij/kult_cherepa_v_istorii_chelovechestva/13-1-0-125.
- 148.** Сегеда С. Найдавніша людність території України (за даними антропології) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/segeda/se01.htm>.
- 149.** Котова Н. С. Ранний энеолит Степного Поднепровья и Приазовья. – Луганск : издательство СНУ им. В. Даля, 2006. – 328 с.
- 150.** Кульбабка В., Качур В. Индоевропейские племена Украины эпохи палеометалла. – Мариуполь : Рената, 2000. – 80 с.
- 151.** Трехверстная военная топографическая карта Российской Империи. Карта гравирована при Военно-топографическом Депо. Ряд XXVIII, лист 13, г. Екатерино-славской и Таврической. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kartolog.ru/2010/01/trexverstnaya-voennaya-topograficheskaya-karta-rossijskoj-imperii>.
- 152.** Рассемакин Ю. Я. Уникальный могильник эпохи энеолита на острове Хортица в районе Днепровских порогов (Украина): предварительные итоги изучения // Interactions, changes and meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60-th birthday. – Kishinev, 2016. – С. 145 – 167.
- 153.** Чмихов О. М., Шилов О. Ю., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. – К. : УМК ВО, 1989. – 218 с.
- 154.** Ковалева И. Ф. Новоалександровский энеолитический курган // Древности Степного Причерноморья и Крыма, 1991. – № II. – С. 30 – 38.

- 155.** Залізник Л. Стародавня історія України / Л. Залізник. – К. : Темпора, 2012. – 542 с.
- 156.** Бушуєв В. Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні // Червоний шлях. – 1924. – № 11 – 12 (20 – 21). – С. 140 – 152.
- 157.** Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945 – 1946 рр.) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1949. – Т. II. – С. 159 – 179.
- 158.** Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Тавіланого острова // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1949. – Т. II. – С. 180 – 190.
- 159.** Остапенко М. А. Культ «Світового яйця» в пам'ятках доби бронзи на о. Хортиця. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://svit.in.ua/stat/st3.htm>.
- 160.** Тесленко Д. А., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського державного університету, 2000. – С. 73 – 95.
- 161.** Тубольцев О. В. Предварительные результаты раскопок экспедиции «Новая археологическая школа» памятника Генералка 2 // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 90 – 101.
- 162.** Власов О. Ю. Пів метри вглиб – 4000 років тому // МИГ, 19 вересня 2013.
- 163.** Пустовалов С. Ж. Деякі підсумки розкопок городища на острові Мала Хортиця (Байда) // Наукові записки НаУКМА. – К., 1998. – Т. 3. Історія. – С. 67 – 74.
- 164.** Пустовалов С. Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда) // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1998. – Вип. IV. – С. 162 – 173.
- 165.** Березанська С. С., Гладилін В. М., Гладких М. І. та ін. Давня історія України. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 1 (Первісне суспільство). – 559 с.
- 166.** Никитенко Д. О. Кічкаський мегалітичний комплекс. – Запоріжжя, 2017. – 23 с. (Друкується).

- 167.** Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К. : Наукова думка, 1982. – 160 с.
- 168.** Кобалия Д. Р. Исследования у балки Ганновка на о-ве Хортица // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 102 – 115.
- 169.** Клочко В. І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я // Археологія, 1990. – № 1. – С. 10 – 17.
- 170.** Тереножкін О. І. Кіммерійські стели // Археологія, 1978. – № 27. – С. 12 – 22.
- 171.** Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – Українське біблійне товариство, 1992. – 1528 с.
- 172.** Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К. : Довіра, 1997. – 72 с.
- 173.** Давня історія України. – К. : Інститут Археологія НАН України, 1998. – Т. 2 (Скіфо-антична доба). – 495 с.
- 174.** Надеждин Н. И. Геродотова Скифия, объясненная через сравнение с местностями // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. I. – С. 3 – 114.
- 175.** Наливайко С. До перспектив індоевропейських ономастичних студій (у контексті тлумачення топоніма Дніпро) // Українознавство, 2016. – № 3 (60). – С. 222 – 232.
- 176.** Тоцев Г. Н., Андрух С. И. Курганы на проспекте Советский в г. Запорожье // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму, 2012. – № XVI. – С. 184 – 223.
- 177.** Ромашко В. А., Скорий С. А. Скіфський аристократичний курган Близнюк 2 // Археологія, 2010. – № 4. – С. 79 – 97.
- 178.** Бодяньський О. В. Нові кам'яні закладки на порогах (досліди 1950 р.) // Музейний вісник, 2016. – С. 44 – 55.
- 179.** Остапенко М. А. Оборонні споруди скіфського Совутинського городища (до музеєфікації пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 116 – 131.
- 180.** Остапенко М. А. Скифские памятники северной части о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – Вип. V. – С. 53 – 67.

- 181.** Остапенко М. А. Населення скіфського часу Дніпровського Надпорожжя : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2013. – Т. 1. – [рукопис]. – 200 с.
- 182.** Страбон. Географія в 17 книгах. – М. : Ладомир, 1994. – 994 с.
- 183.** Шилов В. П. Запорожский курган (К вопросу о погребениях аорсской знати) // Советская археология, 1983. – № 1. – С. 178 – 192.
- 184.** Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. – К. : Наукова думка, 1975. – 176 с.
- 185.** Мордовської М. М. Нижня течія Дніпра на друкованих картах XVI – XVIII ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – № 10. – С. 91 – 114.
- 186.** Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – М. : Издательство восточной литературы, 1960. – 437 с.
- 187.** Магомедов Б. В. Готи у Східній Європі // Археологія, 1999. – № 4. – С. 57 – 64.
- 188.** Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции. – М. : Индрик, 2002. – 488 с.
- 189.** Смиленко А. Т. Городище Башмачка III – IV в. н. э. – К. : Наукова думка, 1992. – 132 с.
- 190.** Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Информационные сообщения. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 172 – 176.
- 191.** Сымонович Э. А. Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // Советская археология. – 1964. – № 3. – С. 307 – 312.
- 192.** Гопкало О. В. Про дату скляних жетонів у черняхівському ареалі // Археологія, 2012. – № 2. – С. 96 – 102.
- 193.** Рыбаков Б. А. Календарь IV в. из земли полян // Советская археология, 1962. – № 4. – С. 66 – 89.
- 194.** Аммиан Марцеллин. Римская история (*Res Gestae*) / Перевод с латинского Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. – СПб. : Алетейя, 2000. – 345 с.

- 195.** Сага о Хервёре и Хейдрекке / Перевод с древнеисландского, примечания: Тимофей Ермолаев (Стридманн), редакция перевода, примечания: Надежда Топчий. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://norse.ulver.com/src/forn/hervor/ru.html>.
- 196.** Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – М. : Художественная литература, 1975. – 752 с.
- 197.** Сомов А. И. Готическое (стрельчатое) зодчество // Энциклопедический словарь. – СПб. : типо-лиотография И. А. Ефрона, 1893. – Том IX (Гоа – Гравер). – С. 427 – 432.
- 198.** Давня історія України. – К. : Інститут Археологія НАН України, 2000. – Т. 3 (Слов'яно-руська доба). – 696 с.
- 199.** Комар А. В. Климатический фактор в истории кочевников Северного Причерноморья конца V – VII вв. н. э. // «Наследие Л. Н. Гумилева и современная евразийская интеграция» : Труды IX Евразийского научного форума, посвященного 100-летию со дня рождения Льва Николаевича Гумилева. – Астана : Издательство ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2012. – С. 807 – 811.
- 200.** Грінченко В. А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. – К., 1950. – № III. – С. 37 – 63.
- 201.** Мацулевич Л. А. Войсковой знак V в. // Византийский временник, 1959. – Т. XVI. – С. 183 – 205.
- 202.** Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подніпров'ї. – К. : Наукова думка, 1975. – 212 с.
- 203.** Міллер М. О. Могила князя Святослава // «Вознесенівський скарб» : дві долі, два погляди... – Запоріжжя : Стат і К°, 2010. – С. 49 – 61.
- 204.** Шаповалов Г. І. «...Прийшов Святослав у пороги...» // Княжа доба : історія та культура. – 2014. – Вип. 8. – С. 105 – 118.
- 205.** Рыбаков Б. А. Уличи (историко-географические заметки) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1950. – № 35. – С. 3 – 17.
- 206.** Плетнева С. А. От кочевий к городам. – М. : Наука, 1967. – 198 с.

207. Хрисимов Н. Вознесенский комплекс : проблемы хронологии и интерпретации // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2009. – Т. 7. Хазарское время. – С. 9 – 42.

208. Амброз А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации // Древности эпохи Великого переселения народов V – VIII вв. – М. : Наука, 1982. – С. 204 – 222.

209. Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua, 1999. – № 2. – С. 111 – 136.

210. Воронов С., Зоценко І., Мазурик Ю., Петраускас А., Хомич П. Реконструкція пересування середньовічними водними шляхами // Середньовічне Подніпров'я в системі міжцивілізаційних контактів між Балтією та Чорномор'ям. – К. : Видавець Олег Філюк, 2017. – С. 127 – 141.

211. Вілінов Ю. А., Муленко М. А. Довготерплячий дуб // Свята справа, 2016. – № 1 – 2 (10). – С. 64 – 65.

212. Varangian runestones. G 280. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Varangian_Runestones#G_280.

213. Сокол-Кутыловский О. Л. Три рунических камня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0211/008a/02111113.htm>.

214. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I – VI). – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.

215. Старостин В. Пам'ятник над Ненаситцем (Історія пам'ятника князю Святославу над Ненаситницьким порогом) // Експедиція ХХІ. – 2010. – № 12. – С. 8 – 9.

216. Комар А. В. Место гибели князя Святослава : поиски, легенды, гипотезы, мистификации // Stratum plus, 2004. – № 5. – С. 235 – 256.

217. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – 888 с.

218. Комар А. В. Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г.) // Русь в IX – XII веках. Общество, государство, культура. – М. – Вологда : Древности Севера, 2014. – С. 47 – 61.

219. Остапенко М. А., Саричев В. Д. Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.) // Археологія, 2016. – № 3. – С. 49 – 66.

220. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – М. – Л. : Наука, 1966. – Вып. I (мечи и сабли IX – XIII вв.). – 180 с.

221. Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – М. : Знак, 2004. – 416 с.

222. Андросчук Ф. Мечи викингов. – К. : Простір, 2013. – 712 с.

223. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века). – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2003. – 248 с.

224. Плетнева С. А. Половцы. – М. : Наука, 1990. – 208 с.

225. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. – М. : Наука, 1974. – 200 с.

226. Крылова Л. П. Каменные бабы (каталог). – Днепропетровск : Промінь, 1976. – 103 с.

227. Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/slovo67/sl02.htm>.

228. Сокульский А. Л., Шевченко Т. К. и др. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // Археологические открытия 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 373 – 374.

229. Рудаков В. Е. Бродники // Энциклопедический словарь. – СПб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1891. – Том IV-а (Бос – Бунчук). – С. 693.

230. Шевченко Т. К. До історії питання про виникнення Запорозької Січі (дослідження поселення X – XIV ст. на о. Хортиці // Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ, 1990. – С. 202 – 203.

231. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях. – К. : Наш час, 2008. – 176 с.

232. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я : містечко Самарь та Богородицька фортеця. – Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – С. 92 – 104.

233. Ильинский В. Е., Козловский А. А. Золотоордынское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1993. – № IV. – С. 250 – 263.

234. Петров О. О. До питання про бродницьку теорію походження козацтва // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя, 2010. – С. 136 – 138.

235. Сокульський А. Л. Раннє козацтво і Хортицька Січ // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. – Вип. 1. – С. 209 – 217.

236. Чабаненко В. А. Дніпро // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 131 – 132.

237. Мицик Ю. А. Козак // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 215.

238. Гейко С. Історія подніпровських городків // Нариси з історії Бериславщини. – Київ – Херсон – Берислав : Просвіта, 2005. – Вип. 4. – С. 79 – 101.

239. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб. : в Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. I (1340 – 1506). – 432 с.

240. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб. : в Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. II (1506 – 1544). – 423 с.

241. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории и народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М. : Наука, 1969. – Т. 2. – С. 76 – 97.

242. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К. : Наукова Думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.

243. Ковбаса В. М. Декілька зауважень до питання про місцезнаходження Хортицького замку Д. Вишневецького // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : А & V. Art GROUP, 2011. – С. 19 – 23.

244. Гоголь Н. В. Тарас Бульба. – М. : АСТ. – 73 с.

245. Тарас Шевченко. Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 784 с.

246. Миллер Г. Ф. Известия о запорожских козаках // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – Май, 1760. – СПб., при Императорской Академии наук. – С. 390.

247. Українські народні думи. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. 1. – 176 с.

248. Вирський Д. С. Географія Запоріжжя : за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 12. – С. 42 – 57.

249. Paprocki Bartosz. Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. – Kraków : Biblioteka Polska, 1858. – Нумерація сторінок не наскрізна.

250. Кузнецов О. Ю. Рыцарь Дикого Поля. Князь Д. И. Вишневецкий. – М. : Флинта, 2013 – 224 с.

251. Ковбаса В. Нові дані до історії Хортицького замку Д. Вишневецького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 55 – 62.

252. Люта Т. Мапа Великого Князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радивіла // Пам'ятки України. – 1996. – № 2. – С. 81 – 88.

253. Пустовалов С. Ж. Археологічні дослідження напівземлянки шляхти та прилеглої до неї території на острові Байда // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2014. – № 153. – С. 47 – 55.

254. Романцова Н. І. Князь Д. Вишневецький – козак Байда : наукова дискусія з проблеми // Схід. – 2007. – № 4. – С. 66 – 69.

255. Перналь А. Б., Ессар Д. Ф. Гійом Ле Вассер де Боплан – військовий інженер, картограф, автор // Боплан і Україна. – Львів : Мета, 1998. – С. 15 – 45.

- 256.** Вавричин М. Маловідомі карти України Г. Боплана // Боплан і Україна. – Львів : Мета, 1998. – С. 114 – 122.
- 257.** Харлан О. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви Старого Кодака // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. : ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вип. 16. – С. 222 – 234.
- 258.** Харлан О. Церква в ім'я Архангела Михаїла в містечку Старий Кодак. – Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2010. – 44 с.
- 259.** Вирський Д. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 р. // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 467 – 474.
- 260.** Андрусівський мир 1667 // Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 15.
- 261.** «Вічний мир» 1686 // Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 79.
- 262.** Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К. : Наукова Думка, 1993. – Т. 3. – 560 с.
- 263.** Юрезанський В. Т. Дніпрогес. – Дніпропетровськ : Промінь, 1970. – 184 с.
- 264.** Мільчев В. І. Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/11 – 1734) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 170 – 178.
- 265.** Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1963. – Кн. X. – 784 с.
- 266.** Theatrum belli A MDCCXXXVII a milite Augustae Russorum Imperatricis adversus Turcas Tattaros que gesti // Собрание ландкарт, принадлежащих к описанию бывшей с турками и татарами последней войны в 1736, 1737 и 1738 годах. – СПб. : Академия наук, 1739. – 12 с.
- 267.** «Юрнал» вице-адмирала Я. С. Барша. Часть вторая. 1726 – 1740. – [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу : www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Barsch.
- 268.** Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Отоманской порты во владение Российской Империи землям, 1774 года // ЗООИД. – Одесса : в гор. тип. сод. Х. Алексомати, 1868. – Т. VII. – С. 166 – 198.
- 269.** Кобаля Д. Р. Днепровская гребная флотилия в I половине XVIII века. – Запорожье : Дике Поле, 2010. – 204 с.
- 270.** Лисенко Т. М. Історія дослідження акваторії Дніпра в районі острова Хортиця // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Кругозір, 2015. – С. 128 – 133.
- 271.** Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К. : Наукова Думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
- 272.** Олійник О. А. Зимівник // Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 173 – 174.
- 273.** Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест : поселення XVI – XVIII ст. в історії Дніпропетровська. – К. : Українські пропілеї, 2007. – 269 с.
- 274.** Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисоветградской и Екатерининской провинций, а также смежных владений двух государств. Сочинена в октябре 1767 года, а скопирована 23 ноября 1773 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://parasoma.Narod.Ru/maps/>.
- 275.** Карта Малороссийский и Слободских полков також и Новороссийской губернии с смежными их землями 1764 году. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://parasoma.Narod.Ru/maps/slobodskiye_polki_1764_b.jpg.
- 276.** Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса : в городской типографии, 1841. – 452 с.
- 277.** Ленченко В. О. З історії географічних досліджень України Російською Академією Наук у XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. – К. : Наукова Думка, 1991. – С. 124 – 132.

278. Мільчев В. І., Пірко В. О. Дніпровська укріплена лінія // Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 134.

279. Козарь П. Лоцмани Дніпрових порогів // Дніпровські лоцмани. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К. : друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Вип. І. – С. 19 – 73.

280. Александров П. Г. Атакування Січі // Українське козацтво. Мала Енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 23 – 24.

281. Ловягин А. М. Потёмкин (кн. Григорий Александрович) // Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауз и А. И. Ефрон. – СПб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1898. – Т. XXIV-а. – С. 728 – 730.

282. Журнал Высочайшему Ея Императорского Величества путешествию, из Санктпетербурга в Киев, из Киева через Кременчуг в Херсон и Старый Крым, а оттуда через Полтаву, Харьков, Белгород, Курск, Орел и Тулу в Москву и из Москвы в Санктпетербург, продолжавшемуся 1787 года генваря со 2, июля по 12 число // ЗООИД. – Одесса : в городской типографии, 1853. – Том третий. – С. 273 – 288.

283. Потемкинские деревни // Словарь крылатых слов и выражений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/dicwingwords/2189>.

284. Крзирев В. К. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя : Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, 2006. – 417 с.

285. Карта, представляющая Азовскую и Новороссийскую Губернии с показанием смежных к оным земель. Сочинена 1778 года месяца сентября. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://paracom.narod.ru/maps/maps-images2/map_azov_novorosgub_1778_10_b.jpg.

286. Карта Екатеринославского наместничества, разделенная на 14 уездов // Атлас Российской Империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде С. Петра в лето 1796-е, а царствования Екатерины II XXXV-е. – СПб. : типография Сытина, 1796. – С. 49.

287. Карта Новороссийской губернии из 12 уездов // Российской атлас, из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию Империи разделяющий. – СПб. : при Географическом Департаменте, 1800. – Лист 38.

288. Пядышев В. П. Генеральная карта Екатеринославской губернии с показанием почтовых и больших проезжих дорог, станций и расстояния между оными верст // Географической атлас Российской Империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского. – СПб., 1827. – № 24.

289. Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. // Я. П. Новицкий. Твори. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 136 – 254.

290. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. – 56 с.

291. Гавриил (Розанов). Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.

292. Кавун М. Гений места. Чапли. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=143.

293. Браун П. Я. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальштатт : Радуга, 1915. – 77 с.

294. Kroeker N.J. Erste Mennoniten-Doerfer Russlands. 1789-1943. Chortitza – Rosental. – Vancouver : D.W. Friesen & Sons Ltd., 1981. – 292 p.

295. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867). – Saskatoon : Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004. – 116 p.

296. Schroeder W., Huebert H. T. Mennonite historical atlas. – Winnipeg : Springfield Publishers, 1996. – 183 p.

297. Bergen H. Einlage Kitschkas. 1789 – 1943. Ein Denkmal. – Regina, 2008. – 428 p.

298. План дачи колонии Хортицы лит. Е с колониями А. Кронсвейде, Б. Нейгорст, В. Нейендорф, Г. Нейенбург, Д. Ейнлаге, З. Шенгорст, И. Остров-Хортицы, І. Розенталя, К. Розенгард, Л. Кронстал, М. Остервик,

О. Шенеберг, П. Блюменгарт, Р. Бурвальд, С. Нижния Хортицы, Н и Ж государственных окружных овчарень владения меннонитов Екатеринославской Губернии и Уезда, Хортицкого меннонитского округа. Съёмки, произведенной в 1867 году Чинами Корпуса Межевщиков. Масштабъ в англійском дюйме 200 сажень // ДАЗО, ф. 264.

299. Fieguth G. Heimat zwischen Weichsel und Nogat : das Land vor den Toren der Burg: die Geschichte des Grossen Werders, seiner Stadte und Dorfer. – Worms : Selbstverlag Gustav Fieguth, 1983. – 142 s.

300. Reger A., Plett D. Diese steine. Die Russlandmennoniten. – Steinbach : Crossway Publications Inc., 2001. – 694 s.

301. Bergen H. Einlage, Chronik des Dorfes. 1789 – 1943. – Regina, 2010. – 197 s.

302. Мордовської М. М. Суднобудування на Півдні України останньої чверті XVIII ст. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – № 11. – С. 203 – 216.

303. Шиханов Р. Ленінський район міста Запоріжжя (1928 – 2008 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – 384 с.

304. Чайка О. В. История психиатрической лечебницы «Бетания» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2014. – № 14. – С. 177 – 192.

305. Klassen J. MennoDorf in Welt (Величезна подяка Віктору Петкау за наданий матеріал).

306. Бородин А. Тайны Старого Кичкаса. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://divingriver.com.ua/istorii-dnepra/tajny-starogo-kichkasa>.

307. Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав : Тип. Л. М. Чаусского, 1880. – Т. 1. – 573 с.

308. Бойко А. В. До історії дніпровських лоцманів // Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 49 – 59.

309. Иловайский А. С. Днепровские лоцманы. – К. : типография Т. Г. Мейнандера, 1910. – 52 с.

310. Ходаковський О., Шумей О. Дніпровські лоцмани : до історії професійного розвитку із забезпечення

річкового судноплавства // Дніпровські лоцмани : нариси з історії та історіографії. – Херсон : ВНЗ «ХДМІ», 2012. – С. 61 – 105.

311. Сурилов А. «Надежда». Пароход-диковина. К 175-летию со времени открытия коммерческого пароходного мореплавания в Одессе. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://odessica.net/articles/nadezhda>.

312. Чабан Н. Как усмиряли Ненасытец : история 125-летней давности. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=1433.

313. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / под ред. Ф. Н. Берга. – М. : Типолитография Т-ва И. Н. Кушнарера и К°, 1901. – 752 с.

314. Озерецковский Н. Я. Путешествие по России. 1782 – 1783. Дневник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Vostlit.Info/Texts/rus8/Ozerec/frametext2.htm>.

315. Сегюр А.-Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Л. : Лениздат, 1989. – С. 313 – 456.

316. Капарулина О. А. М. М. Иванов и пейзажная графика в России во второй половине XVIII века : диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения : 17.00.04. – СПб., 2005 [рукопись]. – 293 с.

317. Nienasytec – siódmy próg na Dnieprze. Müntz, Johann Heinrich (1727 – 1798) risownik; po 1781 // Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://egr.buw.uw.edu.pl/navigart/select?id=search&content=M%C3%BCntz%2C%20Johann%20Heinrich%20>.

318. Романтизм // Большая Советская Энциклопедия. – М. : Советская Энциклопедия, 1975. – Т. 22 (Ремень – Сафи). – С. 196 – 200.

319. Архив Раевских. – СПб. : тип. М. А. Александрова, 1908. – Т. 1 (Письма 1791 – 1829 гг.) – 574 с.

320. Грибоедов А. С. Сочинения. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1953. – 772 с.

- 321.** Жуковский В. А. Полное собрание сочинений и писем. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 14. Дневники. Письма-дневники. Записные книжки. 1834 – 1847. – 768 с.
- 322.** Усна інформація В. М. Філаса.
- 323.** Шевченко Т. Г. Кобзар. – К. : Дніпро, 1985. – 622 с.
- 324.** Долженко Г. П., Савенкова Л. Б. Термины «туризм» и «турист» в русской лексике : хронологический аспект // Географический вестник. – 2011. – № 4 (19). – С. 73 – 76.
- 325.** Brombert Victor. Stendhal (french author) / Victor Brombert // Encyclopaedia Britannica. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : biography/Stendhal-French-author.
- 326.** Філіпов З. І. Спортивний туризм. Організація і методика спортивно-туристичної роботи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/filipov1-3.htm.
- 327.** Приднепровская железная дорога. – Днепропетровск : Промінь, 1973. – 240 с.
- 328.** Эварницкий Д. И. Переправа через Днепровские пороги. (Из «Поездки по запорожским урочищам»). – Одесса, 1885. – 18 с.
- 329.** Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. – Часть I. – 354 с.
- 330.** Каргопольцов И. Н. Путеводитель по Днепру и его порогам. – Екатеринослав : Типография Н. Я. Павловского, 1888. – 367 с.
- 331.** Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4 : листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с.
- 332.** Величко О. Г., Козлова І. Г. Шкільна мандрівка до Дніпровських порогів (1901 рік) // Архіви України. – 2015. – Вип. 5 – 6. – С. 310 – 317.
- 333.** Пядышев Д. Цены и жалования в России в начале XX века. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.talers.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=108&showall=1.

- 334.** Авраменко Н. Спомини запорожця. – К. : Темпора, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://royallib.com/read/avramenko_nikifor/spomini_zaporogtsya.html#348160].
- 335.** Антонов-Саратовский В. П. Беседы о туризме. Азбука советского (пролетарского) туризма. – М. – Л. : Госиздат, 1930. – 56 с.
- 336.** Філянський М. Короткий путівник. – Харків : Державне Видавництво України, 1928. – 352 с.
- 337.** Козар П. На Дніпрельстан через пороги // На Дніпрельстан через пороги (вибране). – Дніпропетровськ : УкОІМА-прес, 2000. – С. 18 – 76.
- 338.** Довідник екскурс-маршруту «Дніпрельстан» (Київ – Дніпропетровськ – Одеса). – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 63 с.
- 339.** Баицкий П. Путеводитель по Днепру и его притокам. – К. : Издание Днепровского госпароходства, 1928. – 248 с.
- 340.** Сведения о среднем заработке рабочих важнейших квалификаций за декабрь 1927 г. // Информационный листок Днепростроя. – Запорожье : Государственное Днепровское Строительство, 1929. – Т. I (№№ 1 – 5). – С. 36.
- 341.** Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди). – Харків : Державне Видавництво України, 1928. – 99 с.
- 342.** Онацький Є. Олексій Девлад-Запорожець // Бористен, 2009. – № 4. – С. 14.
- 343.** Филянский Н. На Днепрострой. – Харьков : Государственное Издательство Украины, 1930. – 55 с.
- 344.** Козар П. Маршрут для экскурсии на Днепрострой // На Дніпрельстан через пороги (вибране). – Дніпропетровськ : УкО ІМА-прес, 2000. – С. 77 – 92.
- 345.** Романовский А. П. Через пороги на Днепрострой. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://divingriver.com.ua/istorii-dnepra/statya1>.
- 346.** Волин Ю. Гости Днепростроя // Огонек. – 1929. – № 28 (21 июля). – с. 14 – 15.
- 347.** Феденко И. И. Справочник-путеводитель отпускника. Днепр-Днепрогэс-Одесса. – М. : Издание ЦС Освода, 1933. – 56 с.

- 348.** Власов О. Ю. До історії розвитку туризму на Запорозжжі у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу // Музейний вісник, 2012. – № 12. – С. 219 – 225.
- 349.** Рафтинг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rafting.net.ua/>.
- 350.** International Scale of River Difficulty // American Whitewater. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.Americanwhitewater.Org/content/Wiki/safety:start?#vi._international_scale_of_river_difficulty.
- 351.** Шапар А. Г., Скрипник О. О., Сметана С. М. Еколого-економічні проблеми переводу екосистеми річки Дніпро до режиму сталого функціонування // Екологія і природокористування. 2011. – Вип. 14. – С. 26 – 48.
- 352.** Кржижановский Г. М., Стеклов Ю. В. Электрификация // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1957. – Т. 48 : (Шербрук – элодея). – С. 446.
- 353.** Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция. – М. – Л. : Госэнергоиздат, 1932. – 111 с.
- 354.** Коломенський Д. В., Александров В. Г. Дніпрельстан. – Харків : Державне Видавництво України, 1930. – 54 с.
- 355.** Подземные толчки в Запорожьи // Газета «Красное Запорожье». – 13 сентября 1927 г.
- 356.** Наводнения на Днепре и его притоках. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://survincity.Ru/2011/04/navodneniya_na_dnepre_i_ego_pritokah.
- 357.** На боротьбу з повіддю мобілізувати всі сили // Червоне Запоріжжя. – 1 травня 1931 р.
- 358.** Вода в Дніпрі безупинно прибуває // Червоне Запоріжжя. – 5 травня 1931 р.
- 359.** Повідь триває // Червоне Запоріжжя. – 7 травня 1931 р.
- 360.** Вода починає спадати // Червоне Запоріжжя. – 12 травня 1931 р.
- 361.** Домонтович В. Без ґрунту // Доктор Серафікус. Без ґрунту : романи. – К. : Критика, 1999.
- 362.** Торжественный пропуск первых судов через плузы Днепростроя // Хроника Днепростроя. – Запорожье : издание Управления Государственного Днепровского Строительства, 1933. – № 33 – 34. – С. 18 – 20.

- 363.** Васильев Т., Карпич В. Краеведение и туризм на службу социалистическому строительству // Правда. – 1931. – 17 сентября.
- 364.** Кольман Э. Я. Вредительство в науке // Большевик. – 1931. – № 2. – С. 73 – 81.
- 365.** Гладков Ф. В. Письма о Днепрострое (очерки). – М. : Недра, 1931. – 120 с.
- 366.** Баш Я. В. Гарячі почуття. Професор Буйко. – К. : Дніпро, 1968. – Т. 1. – 538 с.
- 367.** Безыменский А. И. Трагедийная ночь. – М. : Художественная литература, 1975. – 278 с.
- 368.** Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К. : Рідний край, 1991. – 478 с.
- 369.** Архипова Л. Н. Запорожский областной краеведческий музей : прошлое и настоящее // Музейный вісник, 2001. – № 1. – С. 4 – 8.
- 370.** Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды. – К. : Наукова думка, 1987. – 224 с.
- 371.** Лініков В. А. Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р. // Музейний вісник, 2012. – № 12. – С. 226 – 231.
- 372.** Череватенко Л. Яким голосом озветься земля? // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського. – Запоріжжя, 2006. – С. 150 – 167.
- 373.** Лініков В. А. Дніпровська гідроелектростанція : погляд з-під хмар // Музейний вісник, 2013. – С. 206 – 216.
- 374.** Логинов Ф. Г. Возрождение Днепрогеса. – К. : Государственное издательство технической литературы Украины, 1951. – 152 с.
- 375.** Телегін Д. Я, Бодяньський О. В. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська й Запорізька області) // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (до 90-річчя з дня народження. – Запоріжжя, 2006. – С. 110 – 142.
- 376.** Красицький Д. Ф. Звіт експедиції в порожисту частину Дніпра 1944 – 1945 рр. // НА ІА НАН України, 1945/14.
- 377.** Байдак А. А. Д. О. Свіренко. Підсумки вивчення гідро-екологічних наслідків побудови Дніпрогесу (1927 – 1941 рр.) // Збірник науки х праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 47. – С. 200 – 205.

378. Мстиславский П. С., Пустовалов И. С. Великие стройки коммунизма // Большая советская энциклопедия. – М., 1951. – Т. 7 : (Вариолоид – вибратор). – С. 220.

379. Каховское водохранилище // Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т. 11 : (Италия – Кваркуш). – С. 548.

380. Чабаненко В. Українська Атлантида. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. – 405 с.

381. Стегній О. Екологічний рух в Україні : соціологічний аналіз. – К. : Академія, 2001. – 243 с.

382. 14 Марта – всемирный день борьбы с плотинами в защиту Рек, Воды и Жизни. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.calend.ru/holidays/0/0/1914/>.

383. Зарубежный опыт спуска водохранилищ [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://solex-un.ru/dams/reviews/spusk-vodohranilishch/zarubezhnyu-opyt>.

384. Олександрівська ГЕС [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.sunpp.mk.ua/uk/energocomplex/alexandrovskaya_hydroplant.

385. Символ казачества против промышленности : национальный парк «Бугский Гард» под угрозой затопления. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://muscity.mk.ua/news/254297>.

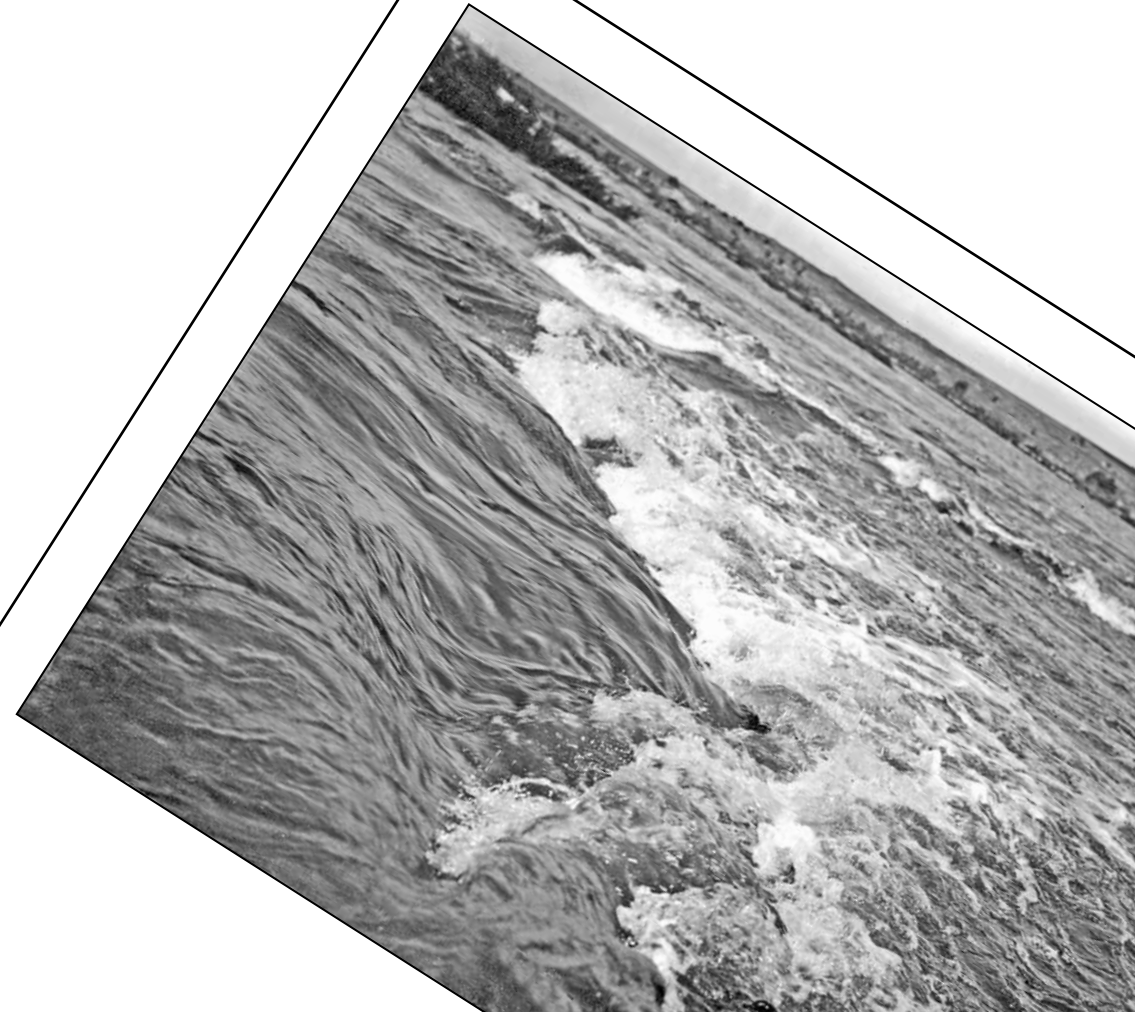
386. В Україні завершено будівництво найбільшої сонячної електростанції у світі. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://infonova.org.Ua/technology/v-ukrayini-zaversheno-budivnytstvo-najbilshoyi-sonyachnoyi-elektrostantsiyi-u-sviti.html>.

387. Романчук І. Ривок до сонця : Україну «зігріють» сонячні інвестиції [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/-/249652/ryvok-do-sontsya-ukrayinu-zigriyut-sonyachni-investytsiyi>.

388. Херсонщина розвиватиме відновлювану енергетику [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ecoclubua.com/2016/02/hersonschyna-rozvyvatyme-vidnovlyuvanuene-rhetyku/>.

389. Власов О. Пороги Дніпра на початку ХХ століття. – Запоріжжя, 2011. – 1 арк.

390. Власов О. Пороги Дніпра. – Запоріжжя, 2016. – 1 арк.

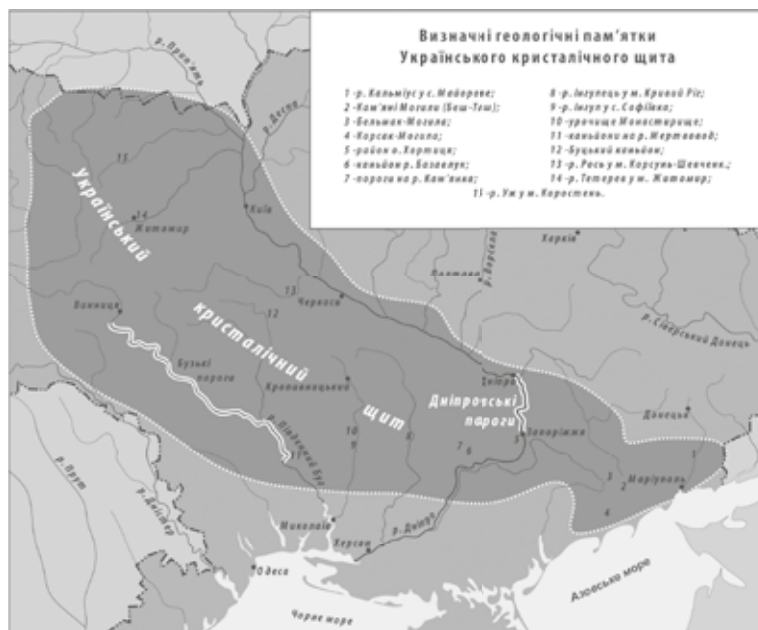

Рис. 1. Визначні геологічні пам'ятки Українського кристалічного щита.

Рис. 2. Так звана «Восьма карта Європи», складена за даними Клавдія Птолемея (II ст. до н. е.) й видана у 1548 р. венеційцем Джакомо Гастальді. Виходи Українського кристалічного щиту тут позначені, як Амадоцькі гори (Amadoci Mos.). З сайту Vkraina.com.

Рис. 3. Кам'яні Могили (Беш-Таш) на Приазовській височині. Фото автора, липень 2012 р.
Рис. 4. «Козацькі миски» на скелі Середній Стоеп на Дніпрі біля о. Хортиця. Фото автора, серпень 2008 р.

Рис. 5. Кам'яні химери Актювського каньйону на р. Мертвовод. Фото автора, листопад 2012 р.
Рис. 6. Поріг на р. Південний Буг на північ від м. Южноукраїнськ. Фото автора, серпень 2016 р.

Рис. 7. Розташування Дніпровських порогів відносно сучасних населених пунктів. Північна частина.

Рис. 8. Розташування Дніпровських порогів відносно сучасних населених пунктів. Південна частина.

Рис. 9. Поздовжній профіль порожиистої частини Дніпра.

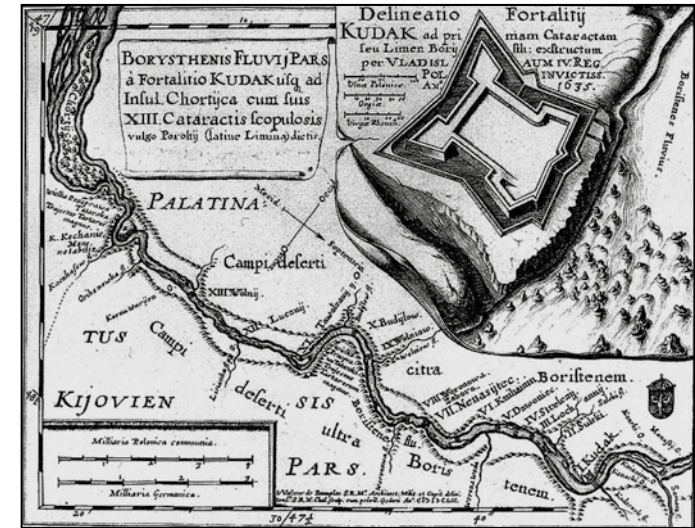
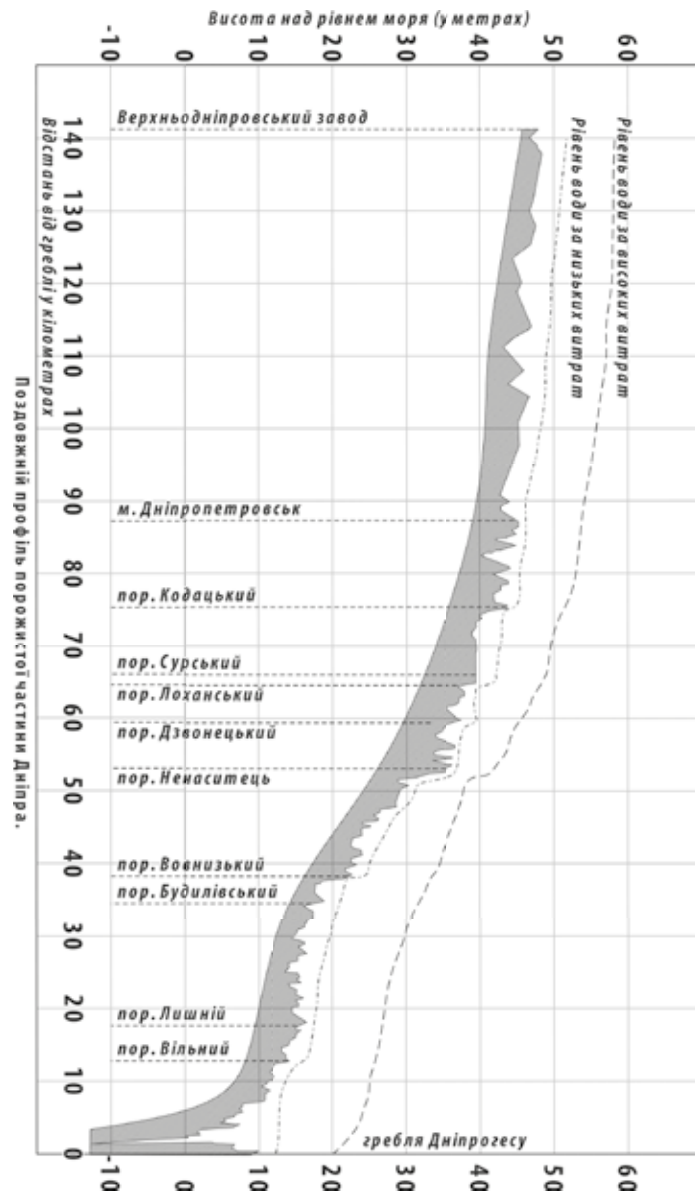

Рис. 10. Кодацька фортеця та Дніпрові пороги на карті Гійома де Боплана 1652 р.

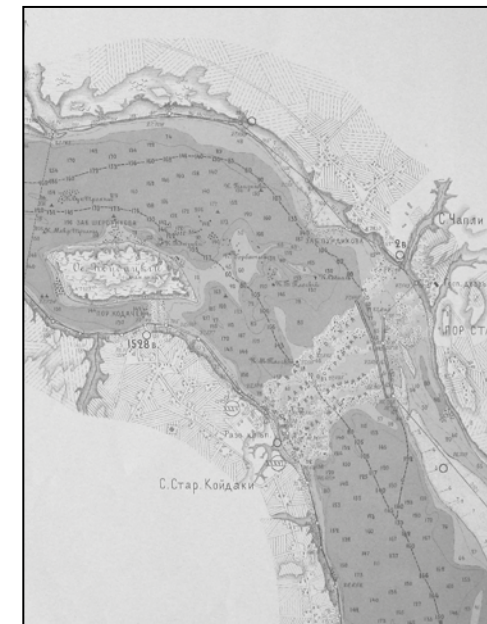

Рис. 11. Кодацький поріг на плані Дніпра 1886 р.

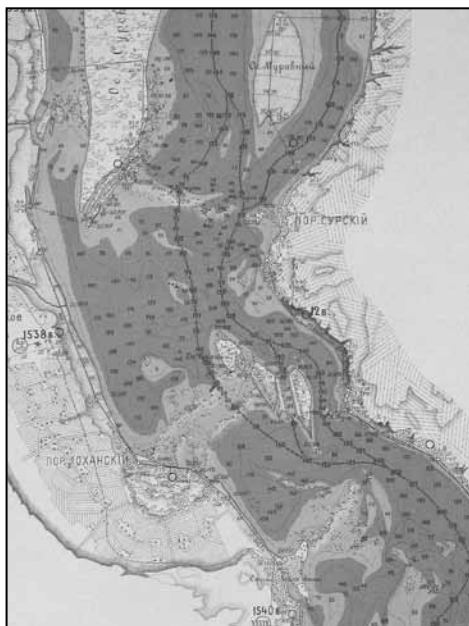

РИС. 12. Пороги Сурський та Лоханський, заора Стрільча на плані Дніпра 1886 р.

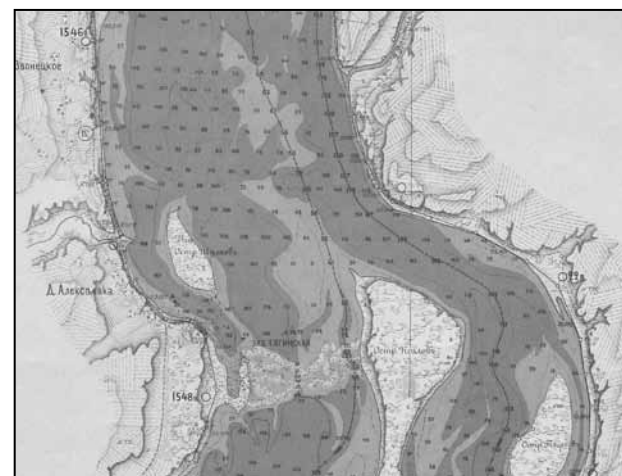

РИС. 14. Заора Тягинська на плані Дніпра 1886 р.

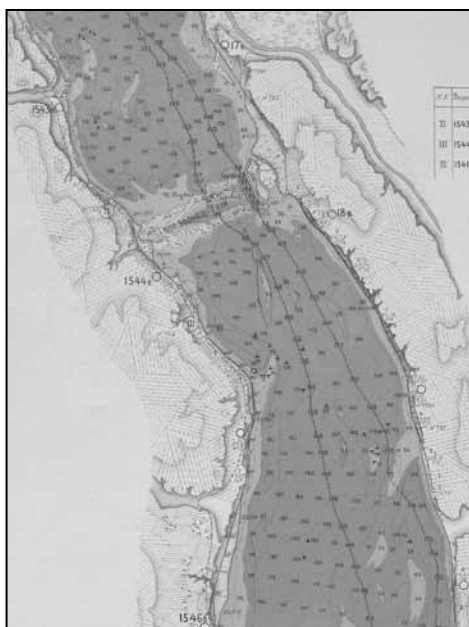

РИС. 13. Поріг Дзвонецький на плані Дніпра 1886 р.

РИС. 15. Поріг Ненаситецький на плані Дніпра 1886 р.

РИС. 16. Поріг Вовчизький на плані Дніпра 1886 р.

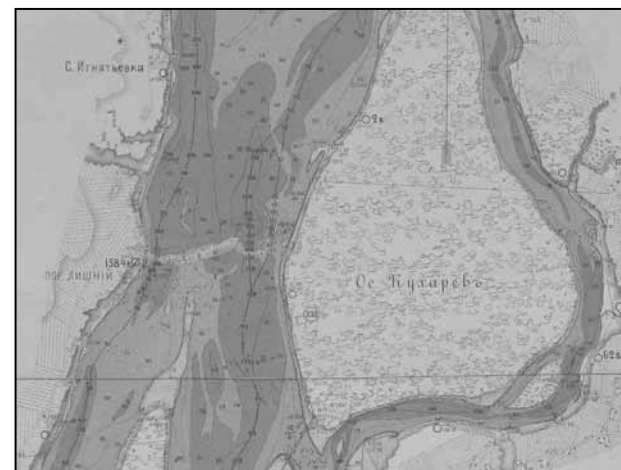

РИС. 18. Поріг Лишній на плані Дніпра 1886 р.

РИС. 17. Поріг Будилівський на плані Дніпра 1886 р.

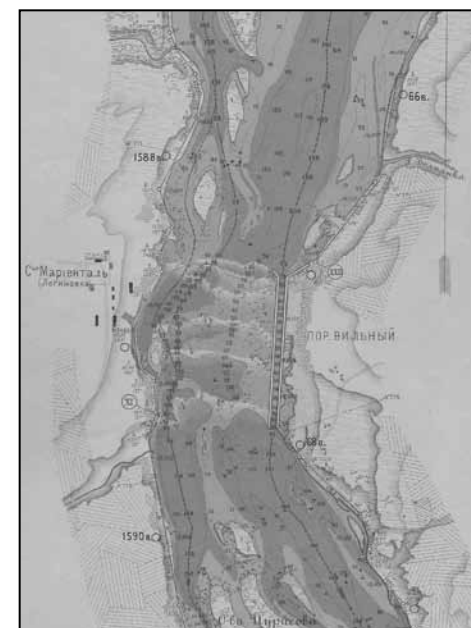

РИС. 19. Поріг Вільний на плані Дніпра 1886 р.

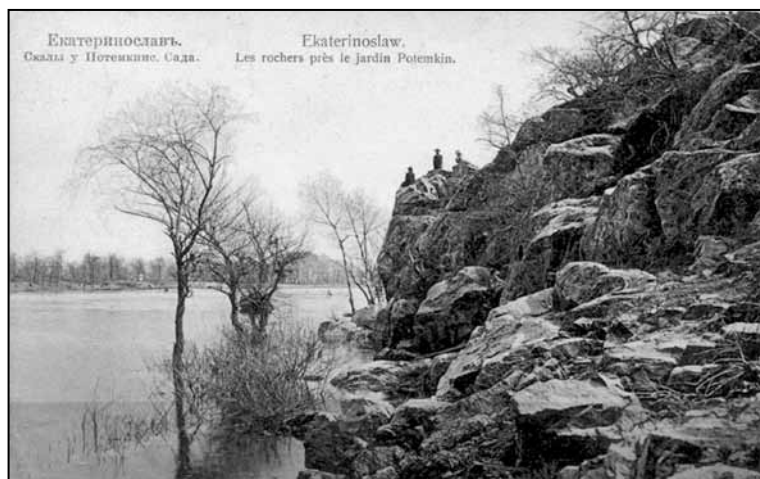

РИС. 20. Катеринослав. Склі біля Потьомкінського саду (сьогодні – парк ім. Т. Г. Шевченка проти о. Монастирського). Поштівка поч. XX ст.

РИС. 21. Катеринослав. Ріка Дніпро біля Богомоловського (Монастирського) острова. Поштівка поч. XX ст.

РИС. 22. Архиерейська заборра біля о. Монастирського. Фото 1912 р.

РИС. 23. Острів Старуха у гирлі р. Самарі. Поштівка поч. XX ст.

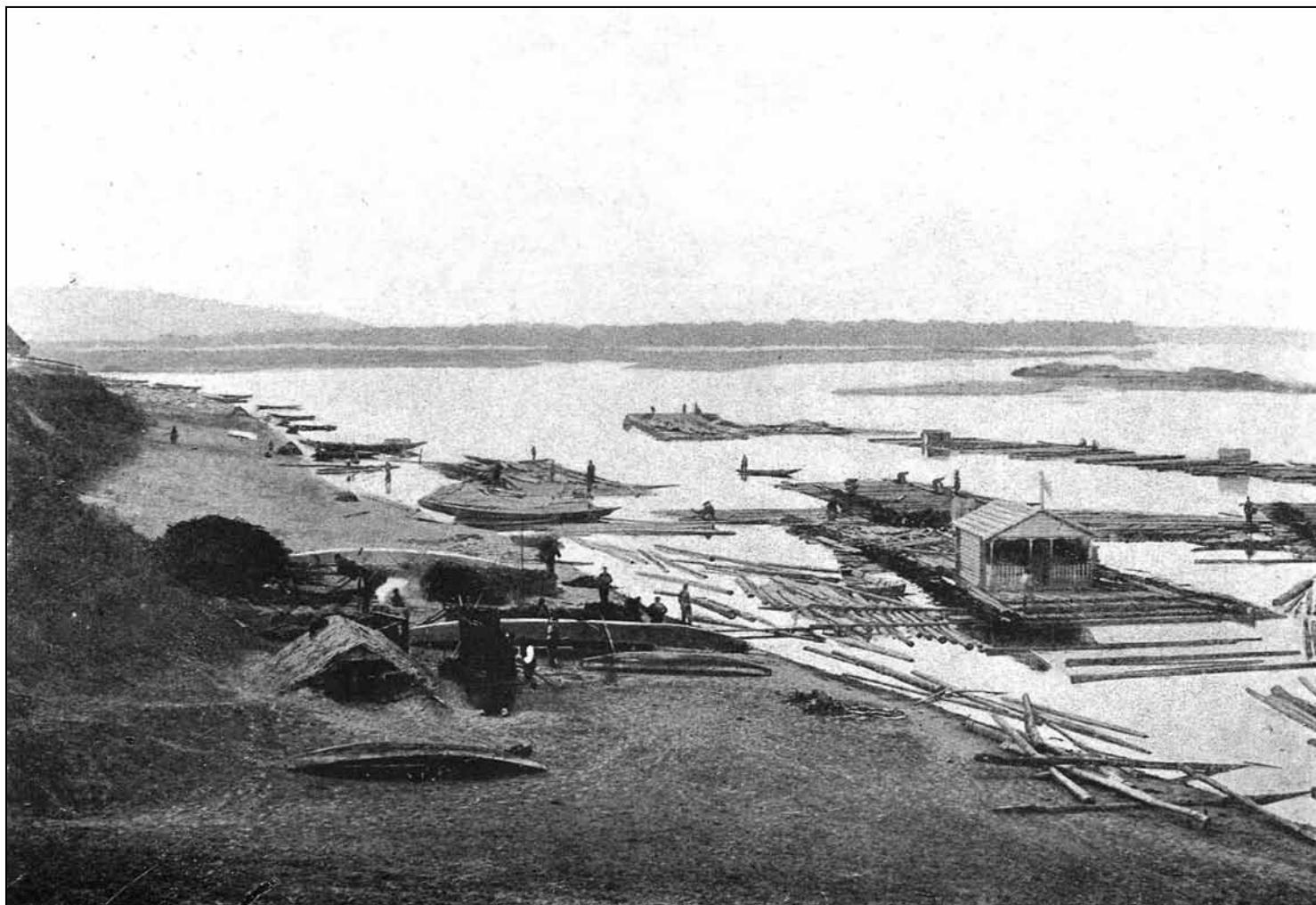

Рис. 24. О. Воронцовський (Становий). Поштівка поч. XX ст.

Рис. 25. Пристань села Лоцманська Кам'янка.
Фото 1912 р.

Рис. 26. Лоцмани моляться перед початком сплаву через пороги.
Фото 1920-х рр.

Рис. 27. Пліт на Дніпрі.
Фото 1920-х рр.

Рис. 28. Село Чаплі перед Кодацьким порогом.
Поштівка 1927 р.

Рис. 29. На острові Кодачок перед Кодацьким порогом.
Поштівка 1927 р.

Рис. 30. Архангело-Михайлівська церква у селі Старий Кодак, перебудована у 1818 р. Реконструкція Олександра Харлана, виконана у 2006 р. за малюнком Іллі Репіна 1880 р.

Рис 31. Вхід до Кодацького каналу. Поштівка поч. XX ст.

Рис. 32. Кодацький поріг. Поштівка поч. XX ст. На передньому плані сидить, імовірно, Д. І. Яворницький.

Рис. 33. *Кодацький поріг.*
Фото 1912 р.

Рис. 35. *Кодацький поріг.*
Поштівка 1927 р.

Рис. 34. *Кодацький поріг у
повінь.* Фото 1912 р.

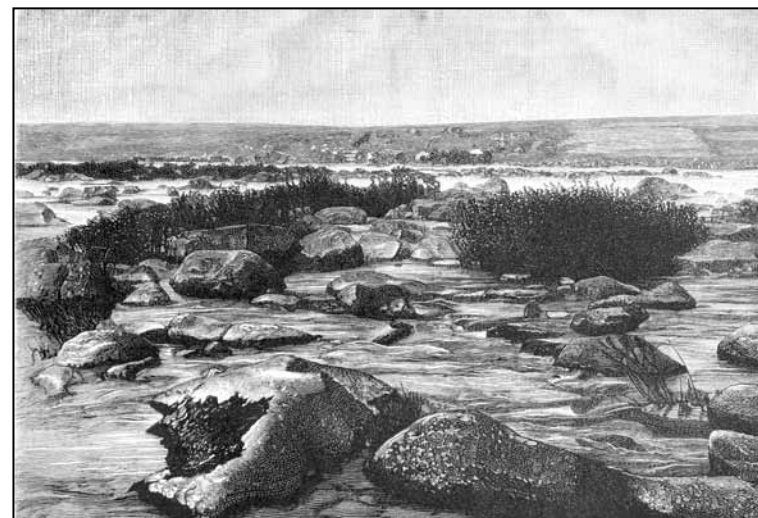

Рис. 36. *Волошинова забор.*
Літографія 1888 р.

РИС. 37. Краєвид Дніпра. 1931 р.

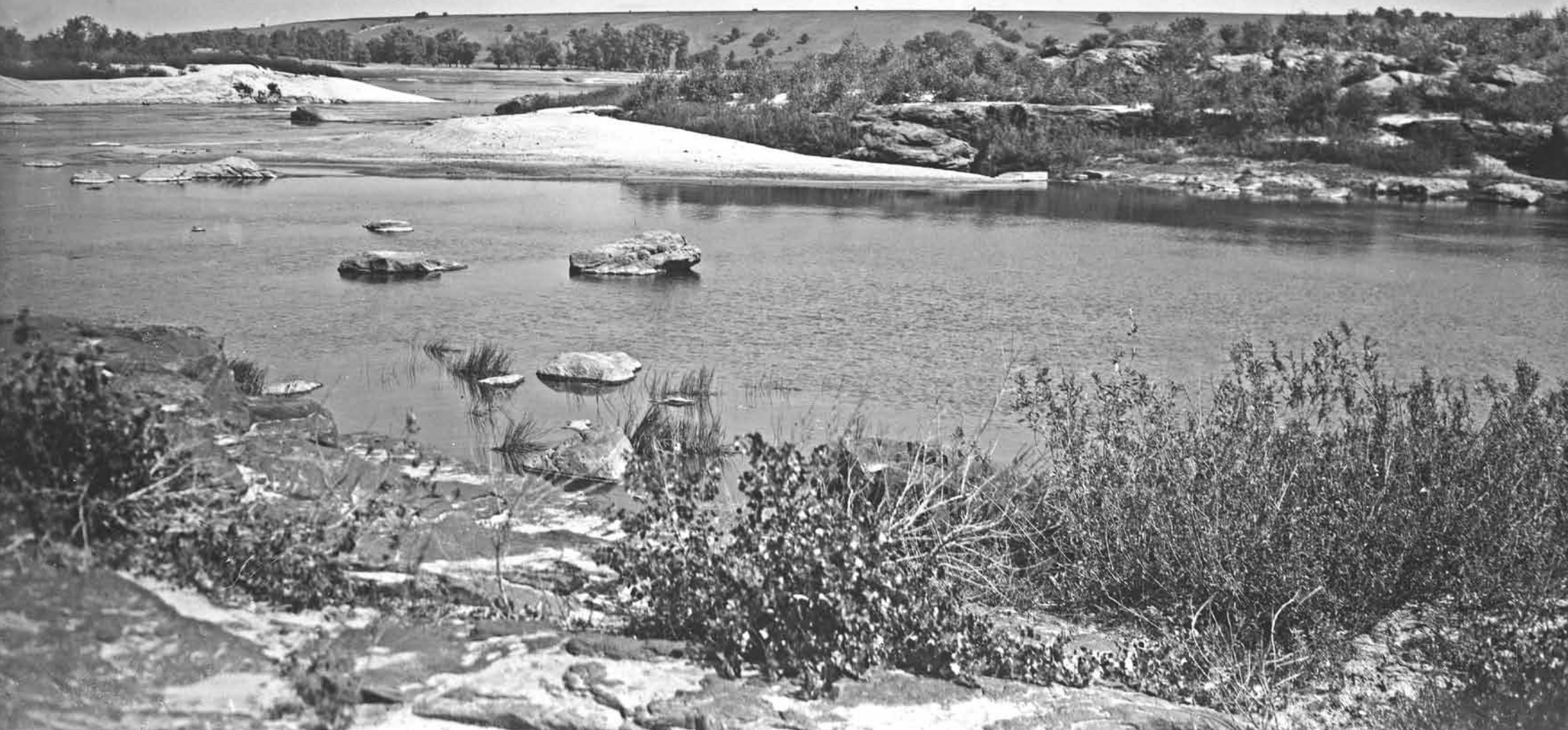

РИС. 38. Затока біля с. Волоського. Поштівка 1927 р.

РИС. 39. Поріг Сурський. Поштівка поч. ХХ ст.

РИС. 40. Поріг Лоханський. Поштівка 1927 р.

РИС. 41. Водяний млин у кінці села Волоського. Фото 1927 р.

РИС. 42. Стрільча скеля. Фото 1927 р.

РИС. 43. Скеля Богатир на лівому березі Дніпра. Літографія 1888 р.

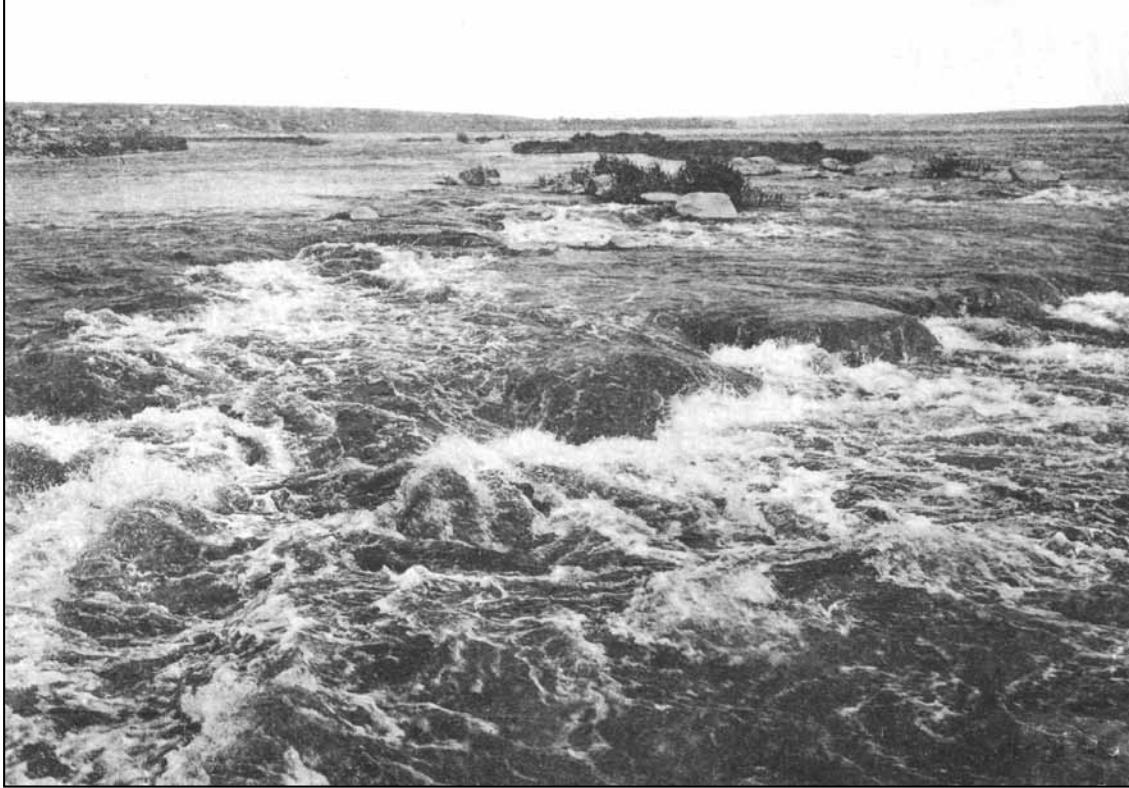

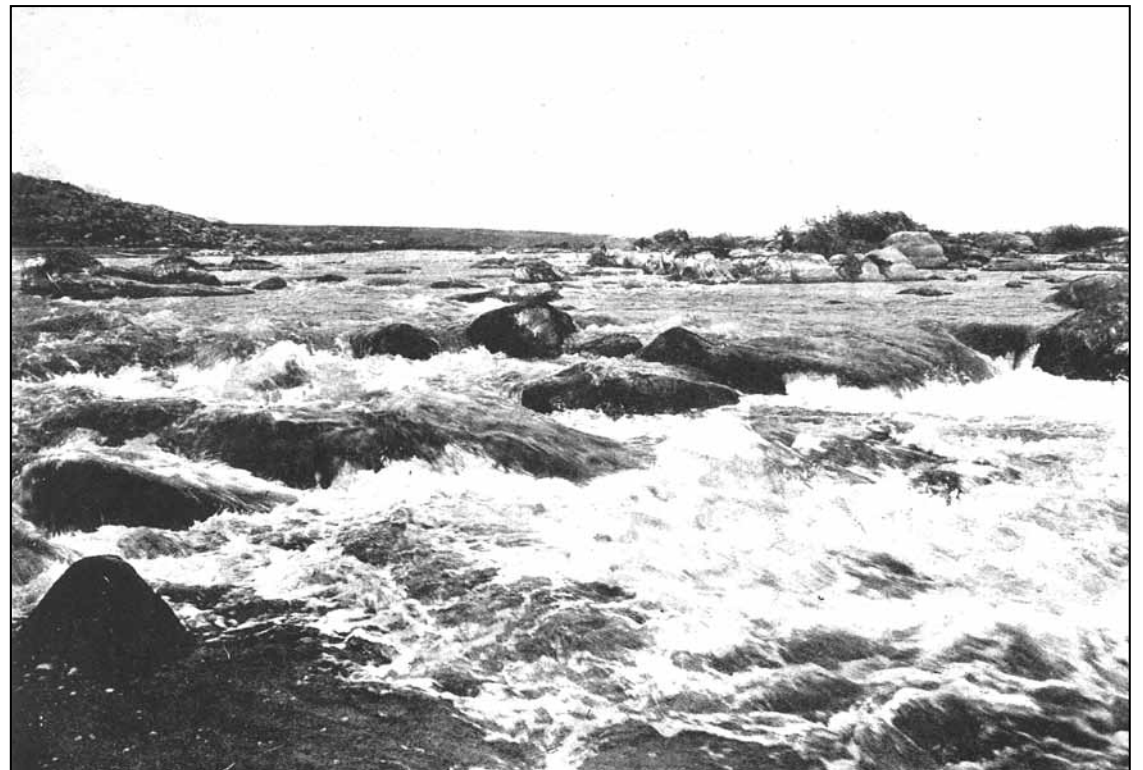
Рис. 46. Ненаси́тець уліт-
ку. Фото 1927 р.

Рис. 47. Ненаси́тецький
пори́г. Фото 1912 р.

Рис. 44. Пори́г Дзвонецький.
Пошті́вка 1927 р.

Рис. 45. Пори́г Ненаси́тець
узи́мку. Фото 1912 р.

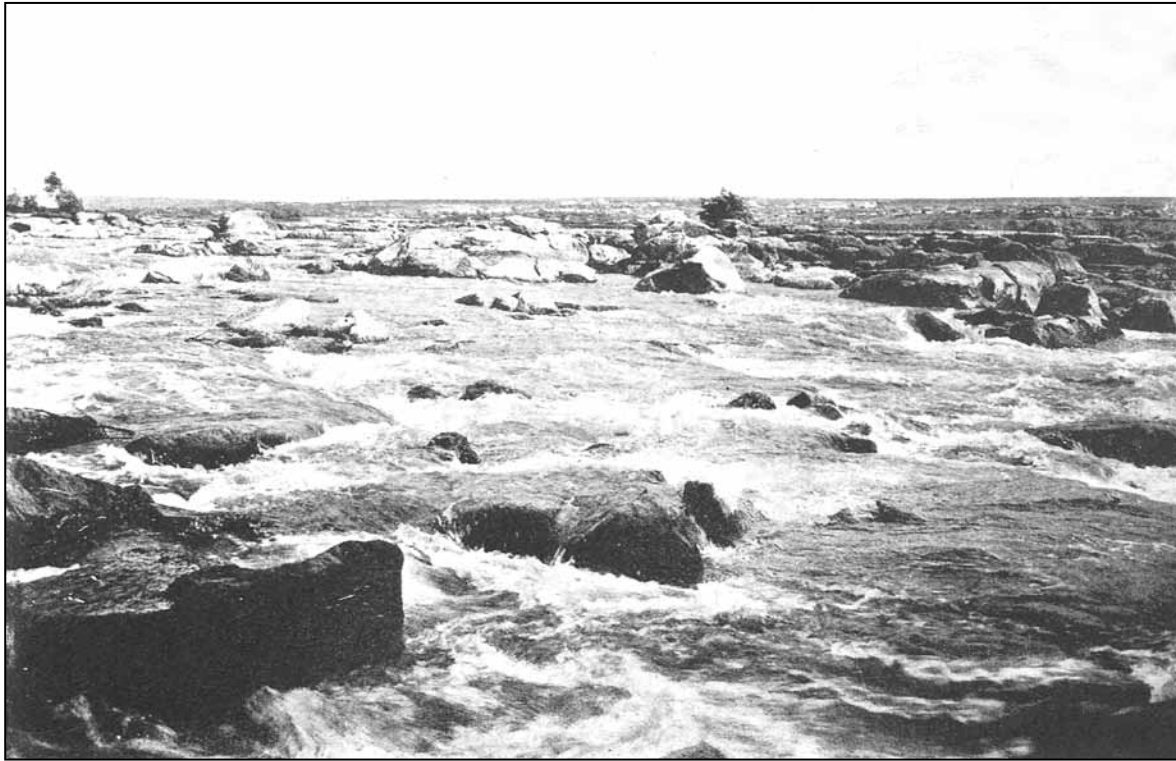

РИС. 48. Пекло у Ненаситці.
Фото 1912 р.

РИС. 49. Правобережна
скеля Монастирко – кра-
йце місце для споглядання
Ненаситця. Фото 1927 р.

Рис. 50. Туристи під скелею Монастирко. Фото 1908 р.

Рис. 51. Рибалки на скелі Монастирко, 1931 р.
Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Рис. 52. Руїни шлюзу поч. XIX ст. біля Ненаситця. Фото 1912 р.

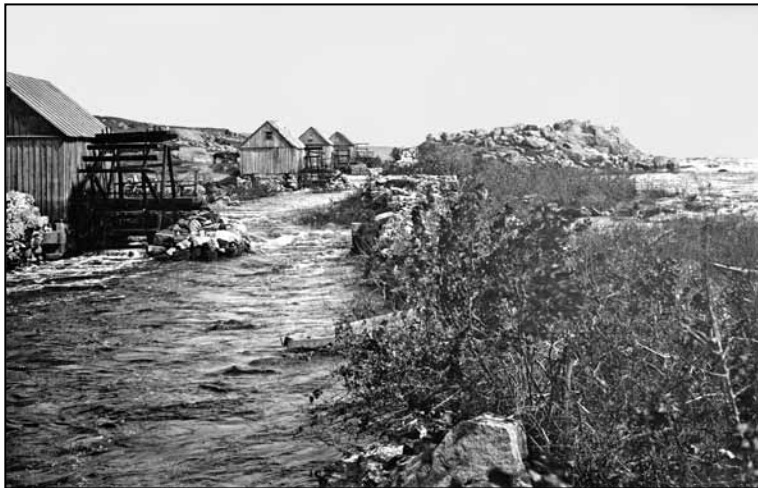

Рис. 53. Водяні млини на виході з каналу біля скелі Монастирско.

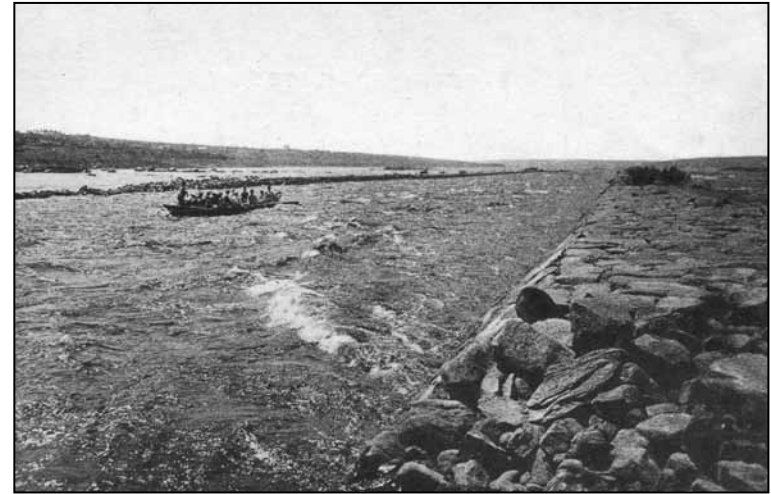

Рис. 54. Ненаситецький канал. Поштівка 1927 р.

Рис. 55. Човен-дуб з екскурсантами сплавляється по Ненаситецькому каналу. По дамбі каналу йдуть робітники, які тягнуть баржу проти течії. Фото 1931 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 56. Вихід Дубової балки до Дніпра, с. Петро-Свистунове. Фото 1931 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 57. У правобережній балці Легкого. Фото автора 2008 р.

Рис. 58. Поріг Вовнизький. Поштівка 1927 р.

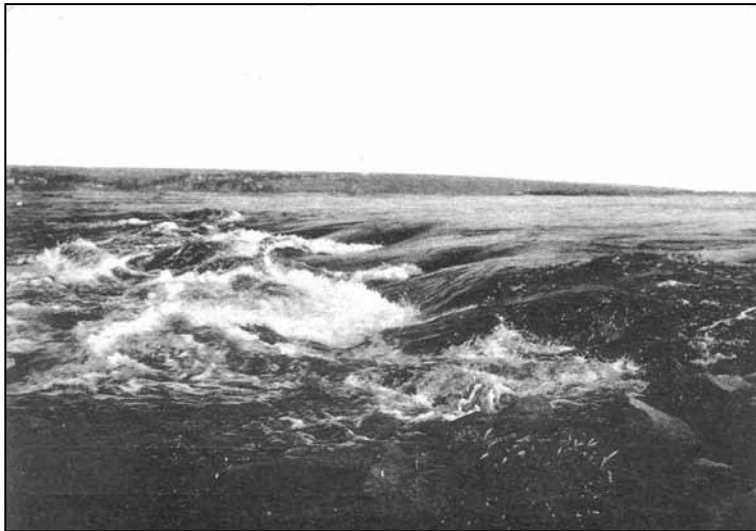

Рис. 59. Пліт в каналі Вовнизького порогу, 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Рис. 60. Пліт біля Вовнизького порогу, 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

РИС. 61. Риболовля у Вовнизькому порозі, 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

РИС. 62. Рибалки села Вовниги з уловом біля наплавного млина. 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

РИС. 63. Наплавний млин у с. Вовниги. Фото 1931 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

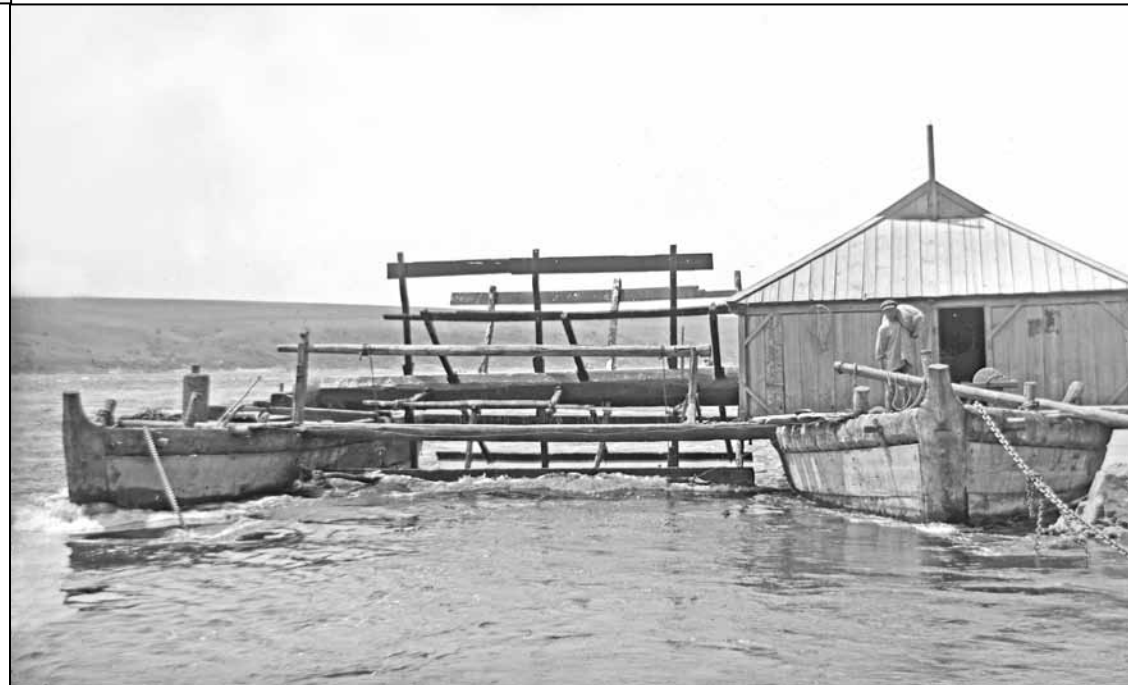

Рис. 64. Рибалки села Вовніги в каюку. 1931 р. У руках хлопця, що сидить на «чердаку» (носі) – весло «бабайка». У човні – багатий арсенал рибальського знаряддя: ручна хватка (сачок), ятір (сітка на обручах), плетений з лози кошіль, тенета з кугами (поплавками), сапет (дерев'яний ящик). Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Рис. 65. Члени Дніпробудівської археологічної експедиції ловлять рибу. 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

Рис. 66. Село Вовніги перед затопленням у 1931 р. Фото М. М. Залізняка з фондів Національного заповідника «Хортиця».

РИС. 67. Поріг
Будиловський.
Фото 1912 р.

РИС. 68. Право-
бережна балка
Канцірка (Кан-
цюрова). Фото
1929 р. з сімей-
ного альбому
археолога
В. А. Грінченка.

РИС. 69. Берег
Дніпра між села-
ми Федорівка та
Августинівка.
Фото 1929 р. з
сімейного альбо-
му археолога
В. А. Грінченка.

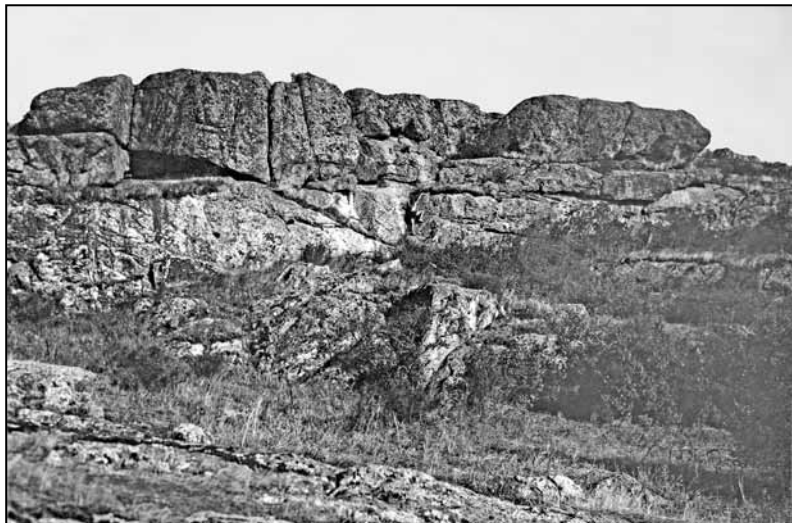

РИС. 70. Скелі між селами Федорівка та Августинівка. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

РИС. 71. Забора Таволжанська (Смольська) між правим берегом Дніпра та островом Таволжанним. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

РИС. 72. Скелі острова Таволжаного. Фото 1929 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

РИС. 73. *Берег Дніпра коло острова Перуна. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.*

РИС. 74. *Острів Перун з острова Таволжаного. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

РИС. 75. *Острів Перун з північно-західного боку. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

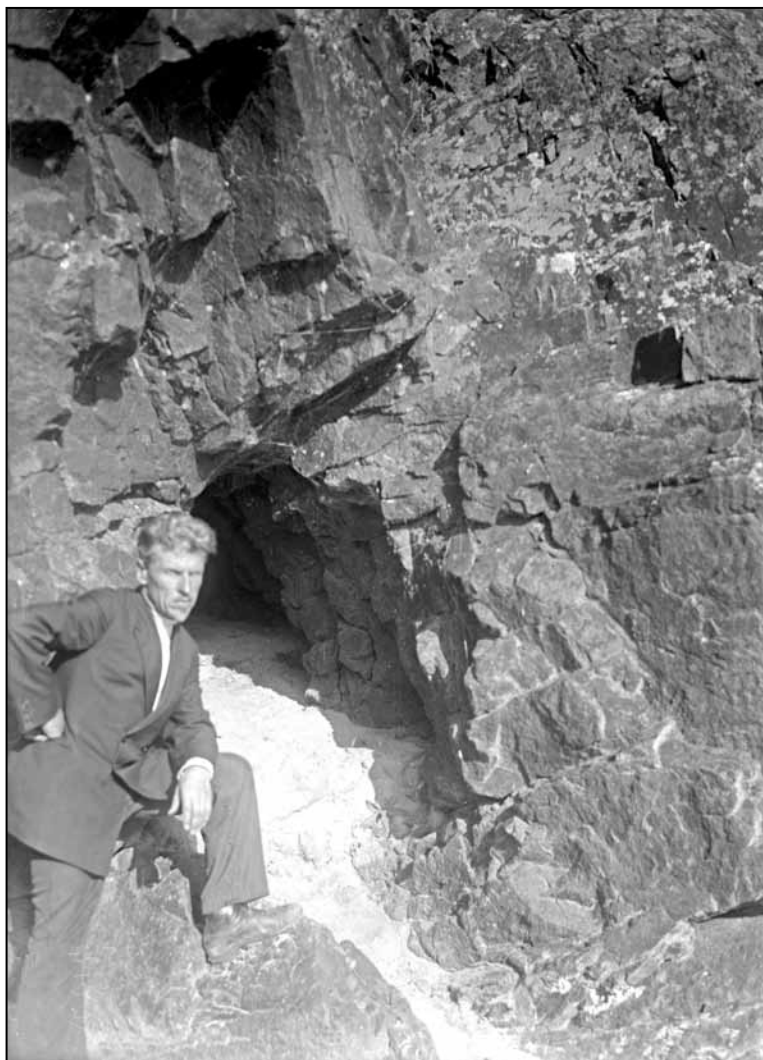

Рис. 76. Печера Змієва на острові Перун. Фото 1929 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

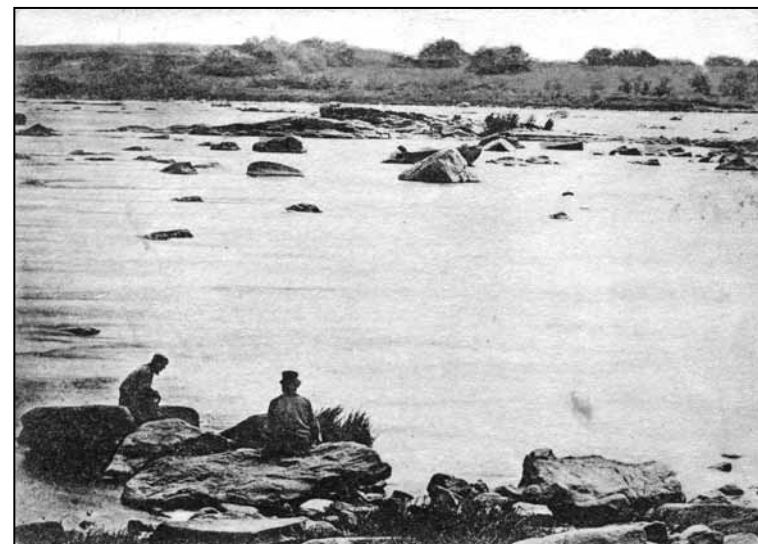

Рис. 77. Поріг Лишній. Поштівка 1927 р.

Рис. 78. У правобережній балці Вільній. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

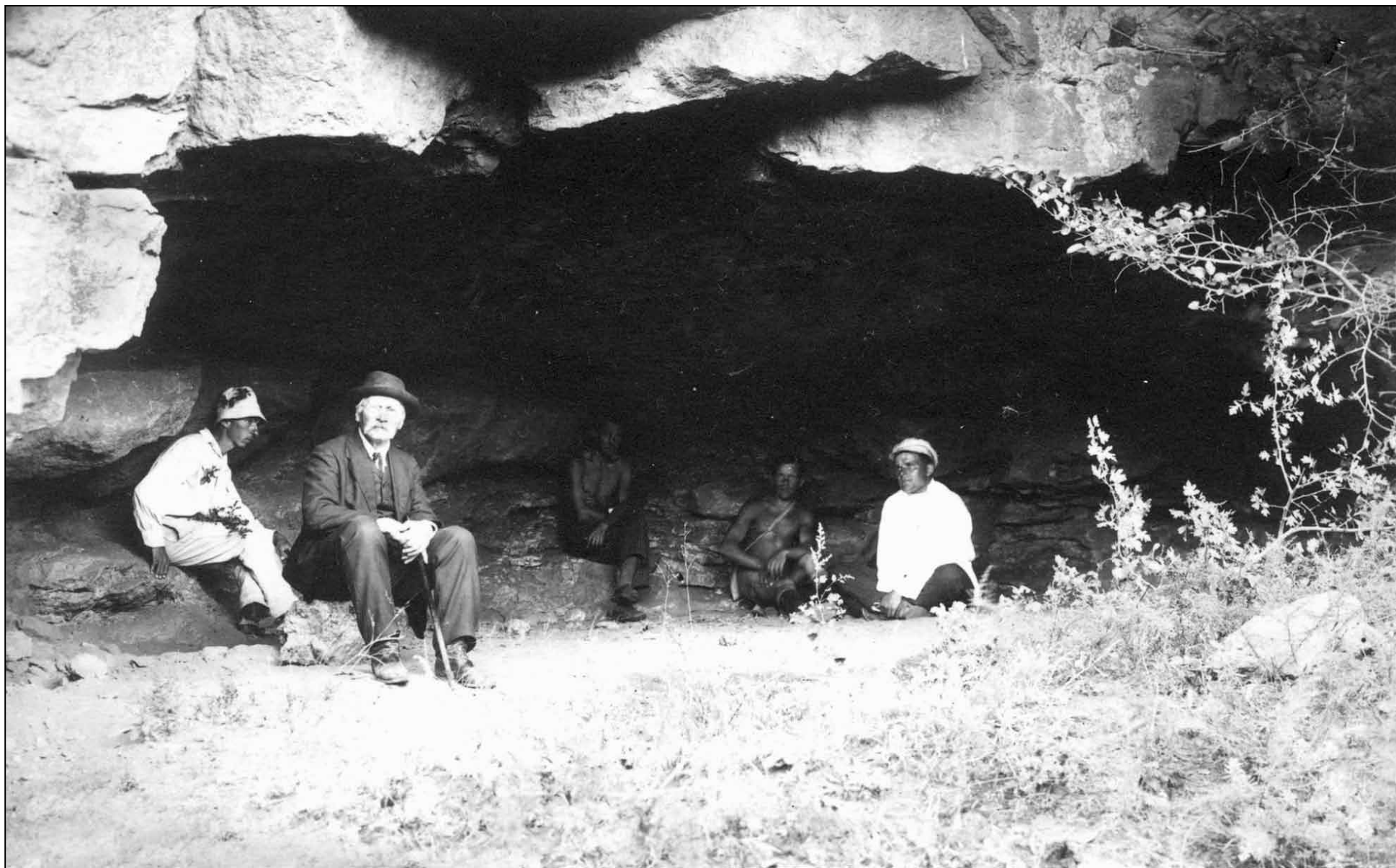

Рис. 79. Печера Чортова Хата у скелях долини річки Вільнянки. Фото 1929 (?) р. з фондів Історичного музею м. Дніпро.

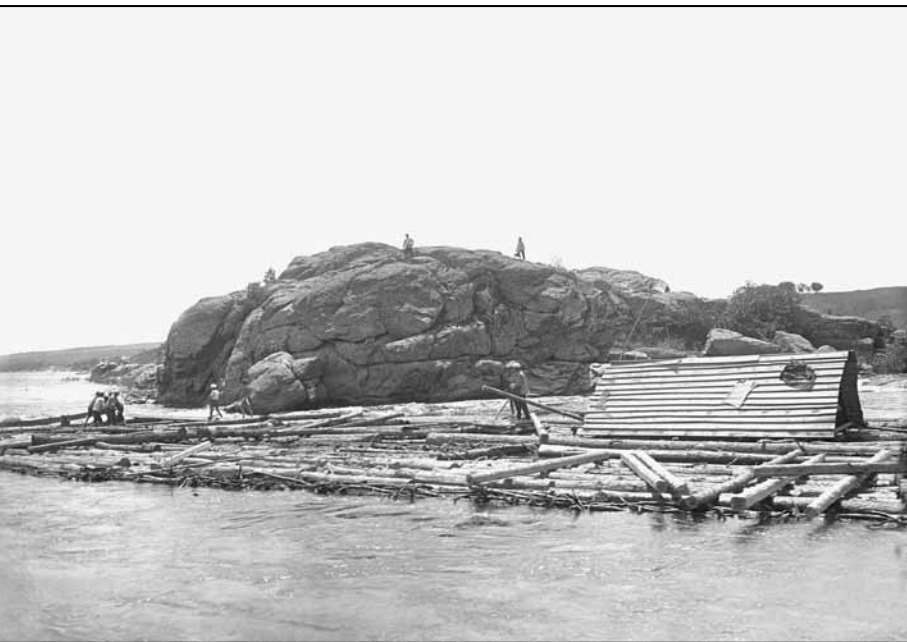

РИС. 80. *Пліт перед порогом Вільним. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

РИС. 81. *Пори́г Вільний. Фото 1912 р.*

РИС. 82. *Пори́г Вільний. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.*

Рис. 83. Психлікарня Бетанія на місці менонітського села Старий Кронсвейде. Корпус «Бетель». Поштівка поч. XX ст.

Рис. 84. Лівий берег Дніпра вище Кічкасу. Фото 1912 р.

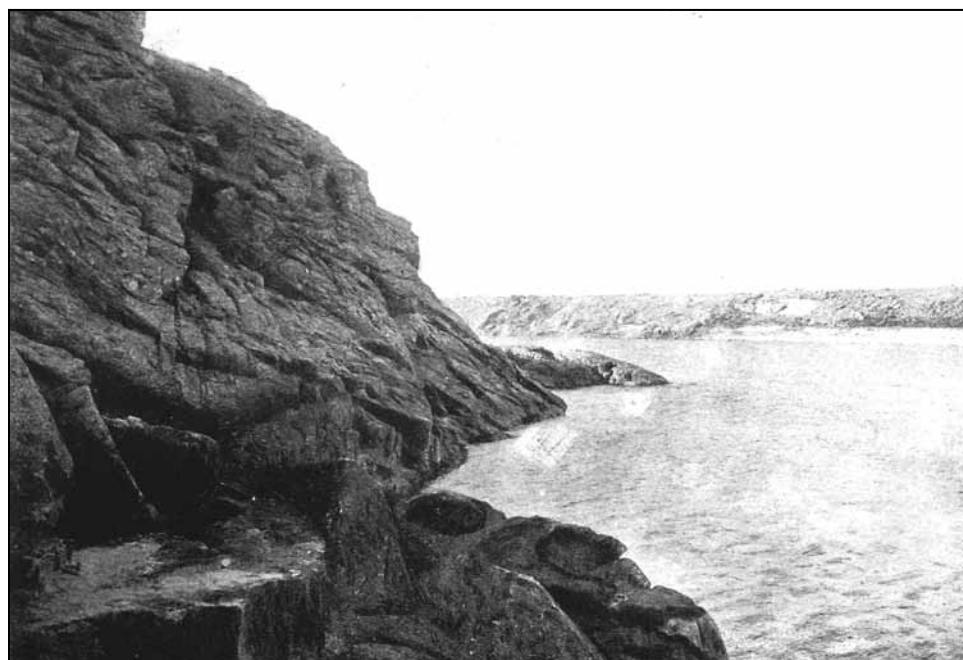

Рис. 85. Скеля Школа вище Кічкасу. Фото 1912 р.

Рис. 86. Скеля Дзвінниця біля Кічкасу. Літографія 1888 р.

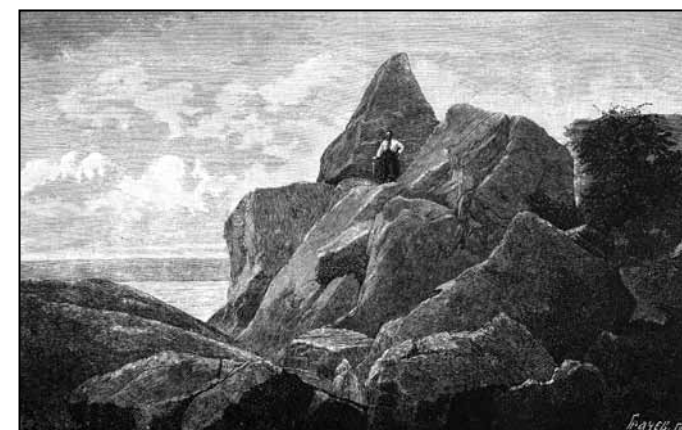

Рис. 87. Кічкаський міст
перед демонтажем. Фото
18 вересня 1931 р.

Рис. 88. Санаторій Олек-
сандрабад. Поштівка
1910-х рр.

Рис. 89. Санаторій Олексан-
драбад. Поштівка
1910-х рр.

Рис. 90. Будинки менонітського села Айнлаге-Кічкас. Фото 1927 р.

Рис. 91. Центральна вулиця села Айнлаге-Кічкас – Bauern Strasse (Селянська). Фото 1927 р.

Рис. 92. Вулиці села Айнлаге-Кічкас, затоплені катастрофічною повінню. Фото 10 травня 1931 р.

Рис. 93. Брила з позначками катастрофічних повеней у селі Айнлаге-Кічкас. Фото 1927 р.

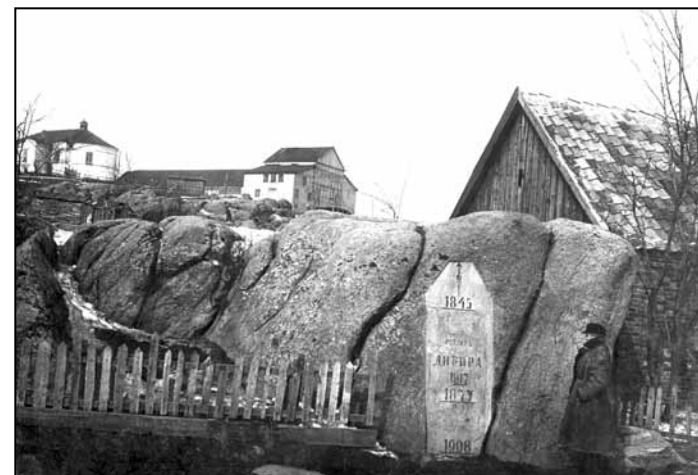

РИС. 94. *Вигляд пристані села Айнлаге з Кічкаського мосту. Тут лоцмани Дніпрових порогів закінчували свою роботу. На задньому плані – будівництво Дніпрогесу, а за ним – високі скелі Хортиці. Фото 1930 р.*

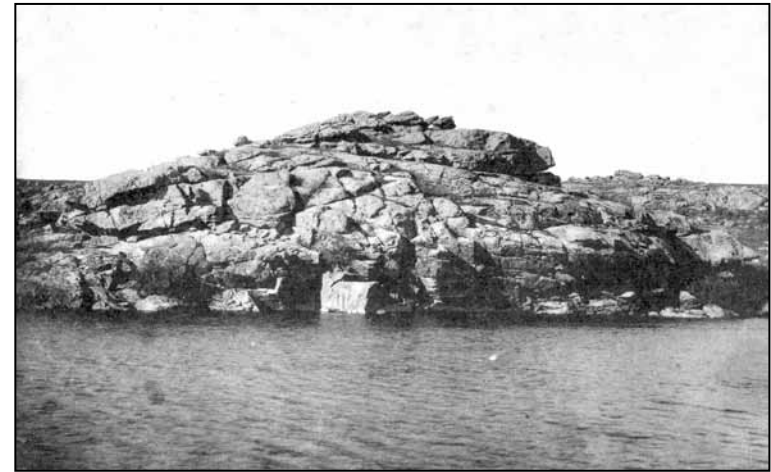

РИС. 96. *Правобережна скеля Кохання, на місці якої зараз стоїть машинний зал Дніпрогес-1. Поштівка 1927 р.*

РИС. 97. *Екскурсанти на правобережній скелі Кохання роздивляються місце майбутньої греблі Дніпрогесу. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

РИС. 95. *Тут буде гребля Дніпрогесу... Фото 1927 (?) р.*

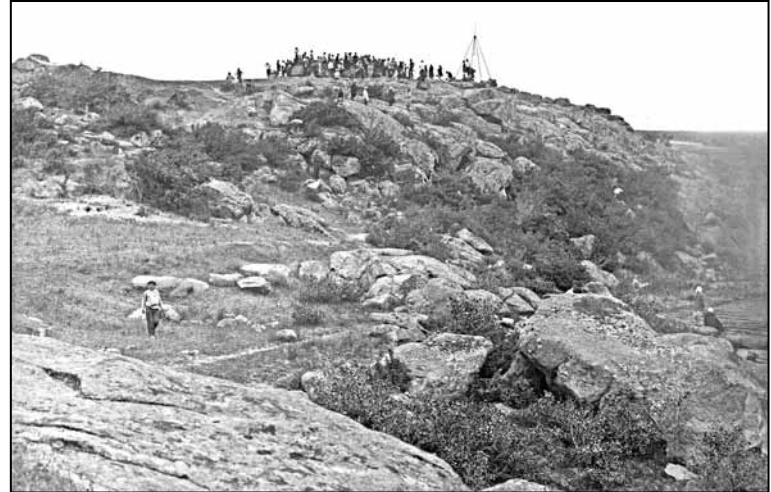

Рис. 98. Літо 1927 р. Будівництво ряжових загат між правим берегом Дніпра та островом Малий Лозуватий. На задньому плані праворуч – скеля Коханья, ліворуч вдалині – скелі Дурна та Середня в лівобережному урочищі Сагайдачному.

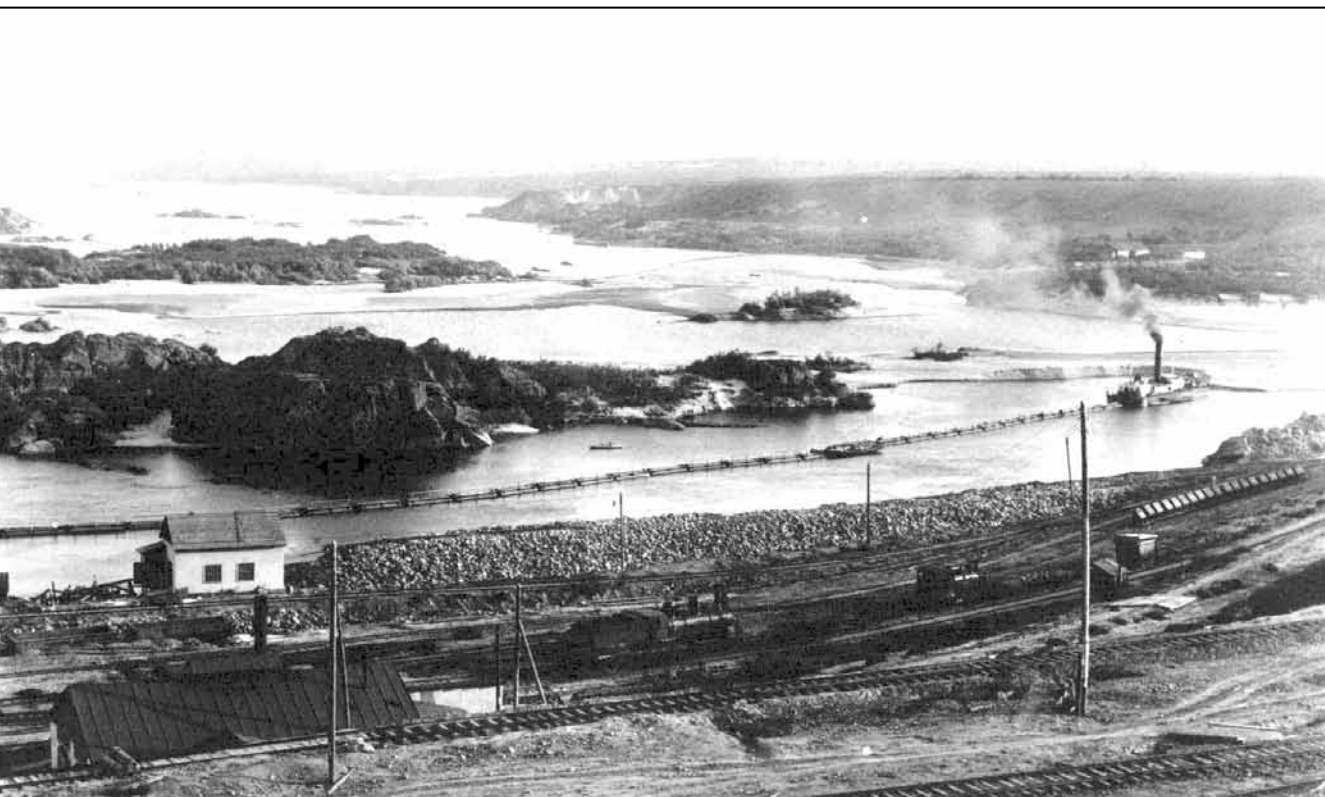

РИС. 99. Краєвид скель Стовпів та піщаної коси з того місця, де стояла знищена скеля Коханья. Фото 1928 (7) р.

РИС. 100. Протока Проріз з висоти скелі Дурної в урочищі Сагайдачному. Фото поч. XX ст.

РИС. 101. Краєвид Дніпра зі скель Стовпів. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

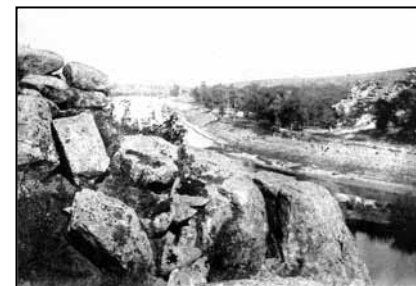

Рис. 102. *Скеля Диван Цариці з правого берегу Дніпра. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

Рис. 104. *Дніпро біля острова Хортиці. Фото 1927 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.*

Рис. 103. *«Ворота» між скелями Середній Стопн та Диван Цариці. Поштівка поч. XX ст.*

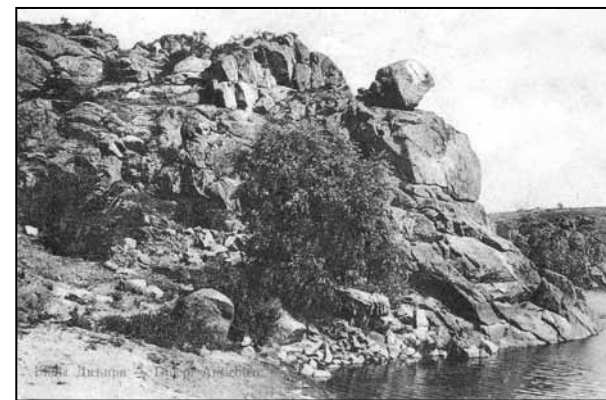

Рис. 105. *Правобережна скеля Рогози (Голова Мавпи) біля паромного перевозу через Старий Дніпро проти острова Хортиця. Поштівка поч. XX ст.*

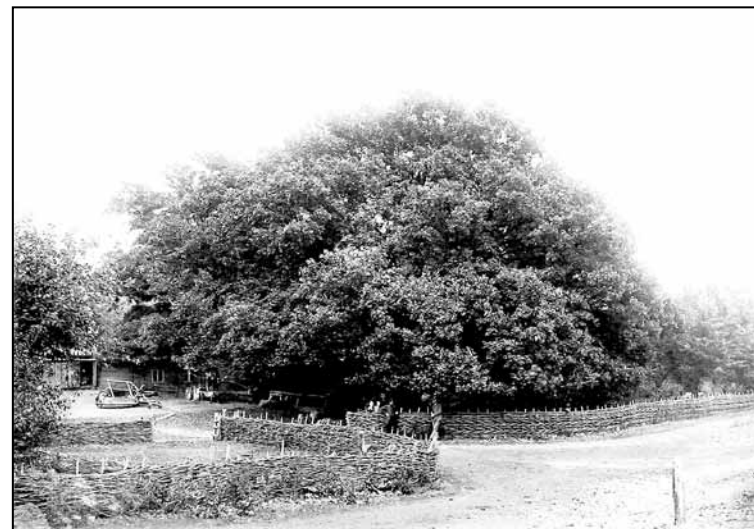
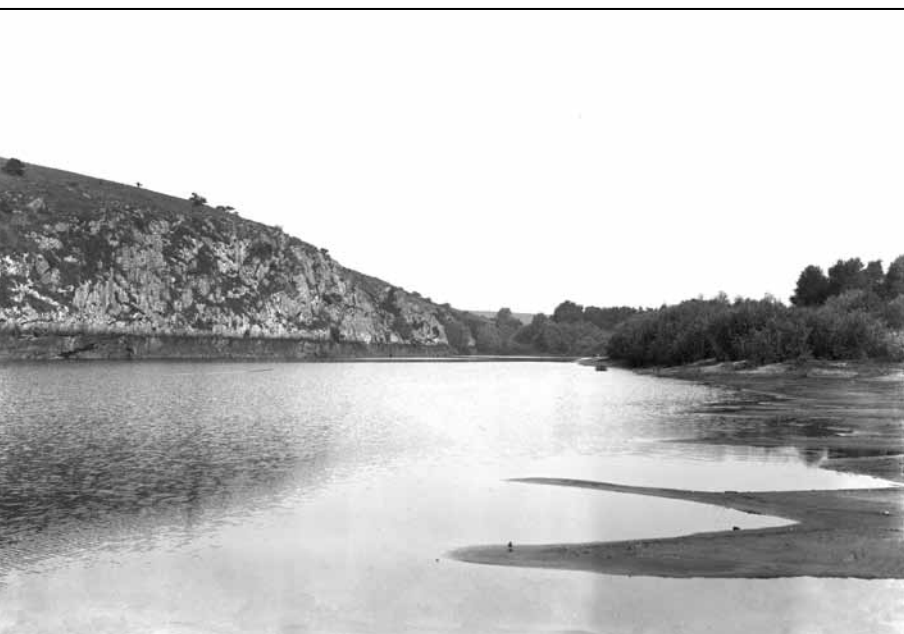

РИС. 106. Погляд з Хортиці на скелі острова Канцерівського (Байди), що обєрігалися Хортицьким товариством охоронців природи. Фото 1920-х рр. з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

РИС. 107. Урочище Вирва біля гирла р. Верхня Хортиця. Фото 1920-х рр. з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

РИС. 108. Пам'ятка первісних лісів Подніпров'я – Віковий дуб у селі Хортиця, у дворі мєноніта Аарона Гарднера. Фото 1908 р. з колекції Я. П. Новицького.

Рис. 109. Працівники Дніпробудівської археологічної експедиції на чолі з Д. І. Яворницьким (стоїть у центрі в капелюсі), біля села Привільного. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

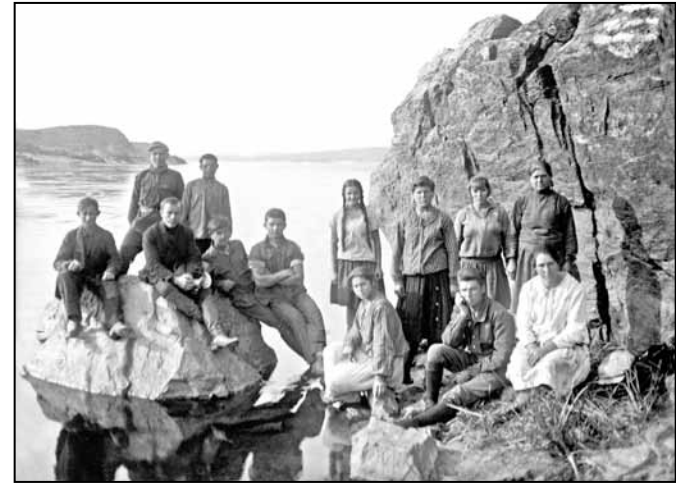

Рис. 110. Група науковців та робітників Дніпробудівської експедиції на острові Перун. Фото 1929 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 111. Село Привільне, Кринична балка. Археологи перевозять ящик з вирізкою давнього поховання. Фото 1929 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 112. Розчистка давнього поховання з конем на «Майданчику А» біля села Вознесенівка. Фото 1928 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 113. Каролінгські або «норманські» мечі X ст., знайдені у 1928 р. у лівобережному котловані Дніпробуду. Фото з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

РИС. 114. Кромлех доби пізньої бронзи (III тис. до н. е.) з могильнику біля села Айнлаге-Кічкас. Фото 1928 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

РИС. 115. Археологи знімають верхню плиту з кам'яного ящика у кромлесі доби пізньої бронзи. Могильник біля села Айнлаге-Кічкас. Фото 1928 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

РИС. 116. Археологи Соляник, Грінченко і Ставнічук (зліва направо) обробляють матеріал з середньовічного поселення у балці Канцірка. Фото 1929 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

РИС. 117. Археологи Грінченко (сидить) та Федорович (стоїть) у Дніпропетровському краєвому музеї опрацьовують знахідки з «Вознесенівського скарбу». Фото 1930 р. з сімейного альбому археолога В. А. Грінченка.

Рис. 118. Розкопки кромлеху доби бронзи у курганному могильнику на острові Хортиця. Фото 1928 р. з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 119. Літо 1931 р. Працівники Дніпробудівської археологічної експедиції вирушають в останню подорож Дніпровими порогами перед їх затопленням. Фото з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Рис. 120. Літо 1931 р. Працівники Дніпробудівської експедиції обідають під час останньої подорожі Дніпровими порогами. Фото з Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

РИС. 121. Робітники лупають скелю в котловані Дніпробуду. Фото 1929 р. з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

РИС. 122. Роботи в лівобережному котловані Дніпробуду. Фото 1929 р. з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

РИС. 123. Будівництво Дніпрогесу 21 серпня 1931 р. Видно, як у верхньому б'єфі вже почав підніматися рівень води. Фото з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

РИС. 124. Пароплав «Калінін» заходить у щойно відкритий шлюз. Травень 1933 р. Фото з фондів Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Рис. 125. Гребля Дніпрогесу під час весняної повені 1933 р. Фото М. Альперта.

ЗМІСТ

Замість вступу	5	У країні людей кіммерійських	150
1. ПЕРВІСНА ПРИРОДА		У пошуках	
НАДПОРОЖЖЯ	7	країни Геррос	153
Походження порогів	7	Нащадки амазонок	163
Порожиста		У вигинах Данапра	167
частина Дніпра	13	Вознесенівський	
Кількість порогів	15	«скарб»	177
Пороги	19	На шляху з Варяг	
Забори	33	у Греки	183
Камені та скелі	46	Володарі степу	198
Печери	49	«Перша січ»:	
Острови	58	легенди й факти	209
Рибальство	71	Над Кодацьким	
Допливи Дніпра	76	порогом	224
Балки	85	Хто потопив	
2. ЖИТТЯ НА ПОРОГАХ		флотилію?	233
ДНІПРА	91	«Де байрак,	
З лопатою крізь час	91	там і козак»	245
Мисливці		«Потьомкінські деревні»	
Скубової балки	101	та їх "засновники"	254
Свідки доби		Айнааге-Кічкас —	
катастроф	103	«Дніпровська	
«Наш час» прийшов	108	Атлантида»	264
«Доба рибальства»	112	Дніпровські лоцмани	276
Кривава земля	119	Туризм на порогах	287
Хто першим		Загибель порогів	307
осідає коня?	124	Підкорена стихія	314
Звідки		Замість післямови.	
взялися могили	127	ДЕ ШУКАТИ	
Святині країни аріїв	134	ДНІПРОВІ ПОРОГИ?	321
Перша фортеця	143	Використані джерела	331
Народи моря		Ілюстрації	365
на Дніпрі?	145		

Науково-популярне видання

Олег Власов

ПОРОГИ ДНІПРА

Дизайн та верстка *М. Мордовської*
Коректор *Т. Дідур*

У книзі використані фотографії з колекції
Національного заповідника «Хортиця»,
Запорізького обласного краєзнавчого музею,
Інституту археології Національної академії
наук України, родинного альбому археолога
В. А. Грінченка та інших відкритих джерел

Підписано до друку 30.06.2018 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Bookman Old Style.
Наклад 300. Ум. друк. арк. 28.

Видавець: ФО-П Савчук Олександр Олегович
Тел.: 067.572.85.75
www.savchook.com • e-mail: savchook.book@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників та розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 3897 від 14.10.2010 року

ISBN 978-617-7538-13-3

9 786177 538133 >

Автор книги –
Олег Власов –
корінний запорожець,
історик та краєзнавець,
молодший науковий
співробітник
Національного
заповідника «Хортиця».
Працює на ниві вивчення
та популяризації
історичної географії,
топоніміки та історії
туризму острова
Хортиці, території
рідного міста й усього
Запорозького краю